

Ірина Васильків, Ілля Паршин, Ірина Димій

Історія: Україна і світ

(інтегрований курс)

«люди, які моляться» «люди, які воюють»
«люди, які працюють» цех васал сеньйор
ратуша магдебурзьке право нормани
королівство франків імперія Карла Великого
Русь-Україна Візантія Арабський халіфат
Королівство Руське Золота Орда
хрестові походи християнство «Руська правда»
Хазарський каганат чернечий орден
шлюбна дипломатія Столітня війна
рицарі дружина феодал Священна Римська імперія
вотчина Генеральні штати парламент
Делійський султанат Реконкіста кортеси
віче сейм іслам доколумбова Америка
самураї Піднебесна імперія індуїзм
Королівство Польське
Велике князівство Литовське
Кримське ханство
гуманізм гусити
Ренесанс

7

УДК 94(100)(075)
В85

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05. 02. 2024 № 124)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О.,
Секиринський Д. О., Щупак І. Я.)

Васильків І. Д. та ін.

В85 Історія: Україна і світ : підручник інтегрованого курсу для
7 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків,
І. Л. Паршин, І. С. Димій, — Тернопіль : Астон, 2024. — 320 с. : іл.
ISBN 978-966-308-927-0

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н.С.,
Желіба О. В., Кронгауз В. О., Секиринський Д. О., Щупак І. Я.),
рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ
Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883). Змістове
наповнення посібника враховує вікові особливості здобувачів
освіти та сприятиме досягненню очікуваних результатів навчання,
передбачених модельною програмою.

УДК 94(100)(075)

ISBN 978-966-308-927-0

© Васильків І. Д., Паршин І. Л., Димій І. С., 2024
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2024

Зміст

Передмова.

Тим, хто продовжує досліджувати історію України і світу..... 5

§ 1. Вступ. Середньовіччя як історична епоха..... 6

Розділ 1.

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 2. Занепад античного світу 13

§ 3. Слов'яни 19

§ 4. Варварські королівства в Європі. *Практикум* 25

§ 5. Імперія Карла Великого та її розпад 29

§ 6. Візантійська імперія — наступниця Риму 34

§ 7. Нормани 40

§ 8. Перші держави народів Центральної Європи 47

§ 9-10. Перші київські князі 53

§ 11. Русь-Україна та Візантія. *Практикум* 61

§ 12. Християнська церква в IV–XI століттях 66

§ 13. Володимир Великий та його реформи 72

§ 14. Ярослав Мудрий і тріумвірат Ярославовичів 78

§ 15. Русь за Володимира Мономаха 84

§ 16. Русь-Україна. *Практикум* 90

Узагальнення розділу 1

«Народження середньовічної Європи» 94

Розділ 2.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

§ 17. Араби та народження ісламського світу 96

§ 18. Середньовічні держави кочовиків. Від гунів до монголів 103

§ 19. Китай, Японія, Індія 109

§ 20. Доколумбова Америка 117

Узагальнення розділу 2

«Середньовіччя за межами Європи» 123

Розділ 3.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СУСПІЛЬСТВА

§ 21. Людина в Середньовіччі. Світогляд і взаємини з природою 125

§ 22. Середньовічне суспільство: соціальна структура і конфлікти 130

§ 23. Духівництво в Середньовіччі 138

§ 24. Лицарство: «ті, хто воює» 146

§ 25. Селяни: «ті, хто працює» 151

§ 26. Середньовічне місто та його мешканці 156

§ 27. Суспільство Русі-України 164

§ 28. Суспільство кочовиків. *Практикум* 170

Узагальнення розділу 3 «Середньовічні суспільства» 175

Розділ 4. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 29. Етапи державотворення в Середні віки	177
§ 30. Зовнішня колонізація та цивілізаційні конфлікти. Хрестові походи і духовно-рицарські ордени	183
§ 31. Особливості розвитку Англії в Середньовіччі	188
§ 32-33. Особливості розвитку Франції в Середньовіччі. Столітня війна та її наслідки	194
§ 34. Священна Римська імперія. Чехія та Угорщина в XIV– XV ст.	201
§ 35. Завершення Реконкісти та утворення централізованої держави в Іспанії	206
§ 36. Італійські міста-республіки та їхні особливості	212
§ 37. Польське королівство в XIV– XV століттях. Утворення Великого князівства Литовського	217
§ 38-39. Удільні князівства на теренах Русі-України	222
§ 40. Волинсько-Галицька держава	230
§ 41. Королівство Руське	236
§ 42. Королівство Руське за нащадків короля Данила	242
§ 43-44. Українські землі в складі Польського королівства та Великого князівства Литовського. <i>Практикум</i>	247
§ 45. Новгород. Московія. Українські землі в складі Московії	255
§ 46. Крим у Середні віки	262
<i>Узагальнення розділу 4 «Середньовічні держави»</i>	268

Розділ 5. ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 47. Католицька та православна церкви в Середньовіччі	270
§ 48. Середньовічна філософія	275
§ 49. Середньовічні школи та університети	282
§ 50. Архітектура й мистецтво у Середньовіччі. Рицарська та міська культури	289
§ 51-52. Особливості культурних та мистецьких традицій Русі-України	294
§ 53. Гуманізм. Раннє Відродження	304
<i>Узагальнення розділу 5 «Духовний світ Середньовіччя»</i>	308

Розділ 6. УЗАГАЛЬНЕННЯ

§ 54. Особливості політичного та суспільно-культурного життя Русі-України та українських земель. <i>Практикум</i>	310
§ 55. Здобутки середньовічної Європи	315
<i>Узагальнення курсу</i>	319

Глосарій

Хронологічна
таблиця

Перелік
використаних
джерел

<https://cutt.ly/PwXWdJmF>

<https://cutt.ly/awXWfd5B>

<https://cutt.ly/owXWd38Z>

Тим, хто продовжує досліджувати історію України і світу

Любі друзі!

Запрошуємо вас у захопливий і таємничий світ Середньовіччя. Ви дізнаєтеся про цікаві й суперечливі процеси, що відбувалися на теренах Європи, Азії та Америки впродовж V–XV століть і зумовили чимало звичних для сьогодення процесів і явищ. Тогочасна історія України тісно переплелася з історією світу культурними, господарськими, політичними взаємовпливами. Їх розглянемо докладніше. Також запропонуємо вам корисні вправи-завдання, що допоможуть побачити й усвідомити зв'язки між Україною та світом, між сьогоденням і минулим.

Зверніть увагу на вказівники, що допоможуть у мандрівці:

- Згадайте...** – відтворіть у пам'яті те, що вивчали раніше.
- Як ви розумієте...** – міркуйте та здобуйте нові знання.
- Чи знаєте ви, що...** – дізнайтеся про цікаві факти, пов'язані з темою.
- Перевірте себе** – систематизуйте найважливіше, попрацюйте над уміннями, закріпіть вивчене.

– **дайте відповіді на запитання** до підпараграфів — спільно чи самотужки, у класі чи вдома, усно чи письмово.

– **попрацюйте разом**, проявіть кмітливість, розвивайте STEM-навички, творіть, дотримуючи порад учителя / учительки.

– запам'ятайте і зрозумійте **найважливіші** терміни.

– виконайте корисні й цікаві **вправи** за допомогою улюбленого гаджета, щоб краще опанувати тему, знайдіть додаткову інформацію.

– скористайтеся «**Машиною часу**», щоб поєднати епохи та мандрувати в часі й просторі, відчуваючи себе справжнім дослідником / справжньою дослідницею.

– черпайте інформацію про минуле з рубрики «**Мовою історичного джерела**», щоб «відчути епоху» в цитатах давніх літописів і хронік.

– у матеріалах рубрики «**Вір, але перевір**» дізнайтеся про різні погляди на відомі події.

§ 1. Середньовіччя як історична епоха (вступ)

Згадайте...

- що таке історія;
- на які періоди вчені поділяють історію людства;
- який період історії ви вивчали та досліджували в 6 класі.

Як ви розумієте... — поняття «історичне джерело», вислів «темні віки»?

Чи знаєте ви, що...

- наука, яка досліджує період Середньовіччя, має назву медієвістика, від латинського словосполучення *medium aevum* — середня доба;
- період Середніх віків — одна з найцікавіших епох для історичної реконструкції (відтворення подій чи побуту людей певного часу)?

1.1. Місце Середньовіччя у світовій історії

Період всесвітньої історії, який охоплює V–XV ст., називають **Середніми віками**, або **Середньовіччям**. Цей термін у XV ст. запровадили італійські вчені на позначення «безкультурної», «темної» доби людства. Вони вважали, що падіння античної цивілізації призвело до кризи суспільства, посягло

хаос у політичних відносинах, зупинило розвій господарювання й торгівлі. Себе ж вони називали представниками нової доби — Відродження, якій належало покінчити з колишнім «варварством».

Таке сприйняття надто спрощене. Справді, чимало досягнень античності було знищено, але відбувалися й позитивні зрушення. Наприклад, у Європі спорудили сотні замків (туристичних перлин сучасного світу); при монастирях досліджували давні, писані латиною, рукописи; у містах відкривали майстерні, відроджували старі та налагоджували нові комерційні зв'язки, створювали шедеври мистецтва. Урешті, «середньовічні» люди не жили «дикунами». Прості селяни й містяни дбали про власні господарства, запроваджували технічні винаходи, відстоювали свої права й привілеї. Поважні, шляхетні лицарі дотримували

правил честі. Мудрі богослови сперечалися про буття й залишили для нас повчальні філософські твори.

Спірне питання — які країни та землі охопило Середньовіччя? Мислителі XV ст. не сумнівалися, що йшлося лише про територію Західної Європи, де зародилася Римська імперія. Нині таке твердження спростовано. Встановлено, що Середні віки тривали у Візантії (спадкоємиці Стародавнього Риму, або Римської імперії), Арабському халіфаті, Скандинавії, Центральній, Східній Європі. У країнах Азії та Африки також розгорталася схожі процеси. Потрібно зазначити, що й Русь-Україна пройшла шляхом Середньовіччя, додаючи до своїх традицій чимало як від європейського Заходу, так і від візантійського Півдня та азійського Сходу. Період середньовічної української історії IX–XV ст. часто називають Княжою добою.

У результаті тривалих досліджень історики виокремили та описали три періоди Середньовіччя.

Перший. Раннє (середина V – кінець IX ст.), що є нібито перехідним від античності. Саме тоді розпочалися масові переселення в Європі. Германці створили «варварські королівства». Згуртувалися візантійці, араби, слов'яни. На карті Східної Європи з'явилася держава із центром у Києві — Русь, або Руська земля. Поступово утверджувалися релігії — християнство та іслам.

Другий. Високе (X–XIII ст.), або Зріле, коли відбувався політичний та економічний розквіт. У країнах Європи та Азії розгорталася бурхливі події. На той час припав пік могутності Русі-України та її поступовий занепад.

Третій. Пізнє (XIV–XV ст.), за якого настала криза середньовічного суспільства. Водночас розросталися й міцніли міста, причому деякі з українських отримали право самоврядування. На ідеалах гуманізму засяяла культура доби Відродження. Відбулися сенсаційні наукові та географічні відкриття. Землі Русі-України поступово захоплювали сусідні держави.

Середньовіччя (Середні віки) — період євразійської історії від V ст. (падіння Західної Римської імперії) до кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Нового світу (Американського континенту)).

1. Який період всесвітньої історії називають Середніми віками, або Середньовіччям? 2. Чому до Середньовіччя ставилися як до «безкультурної», «темної доби» людства? Чи справедливе таке ставлення? 3. Чи можемо ми говорити про «українське Середньовіччя»?

Машина часу

«Жива історія».

Чи чули ви про «living history» («жива історія»)?

Вона об'єднує матеріальні речі, діяльність, символи

в одній інтерактивній презентації, мета якої — дати спостерігачам і учасникам подій відчуття того, що вони зробили крок назад у часі. Так, історико-культурний заповідник «Давній Плісненськ» організовує цікаві археовікенди із майстернями середньовічного ліплення та розпису, випіканням та дегустацією паляничок. А в державному історико-культурному заповіднику «Тустань» проводять «Табір живої історії». Учасники заходу вправляються у стрільбі з лука та кінній справі, середньовічному малярстві, гончарстві, прядінні вовни, готують середньовічні страви. А ви можете переглянути 3D-реконструкцію житла слов'ян XII—XIII століття. <https://cutt.ly/9etgvC7D>

1.2. Джерела вивчення історії Середніх віків

Як ви вже знаєте, чи не головне, чим займаються історики, — це дослідження джерел з метою встановити хід історичних подій минулого. Із Середньовіччя до нас дійшло чимало знарядь праці, предметів домашнього вжитку, зброї, виробів ремісників, монет, витворів митців тощо. Ці речові пам'ятки, віднайдені археологами, надзвичайно важливі для розуміння буденних подій. Натомість політичну історію краще відновлювати, черпаючи знання з писемних матеріалів: документів, хронік, листів, наукових праць, художніх книжок. Чимало цікавого про середньовічних людей та країни «повідомляють» зображувальні й архітектурні пам'ятки: книжкові мініатюри, картини, вітражі, статуї, споруди (величні храми, неприступні замки, оборонні вали та вежі, ринкові площі з ратушами). Навіть сьогодні, гуляючи вуличками європейських міст, можна уявити давні епізоди середньовічного життя.

Щоправда, не всі джерела «сповіщають» правдиву інформацію. Наприклад, середньовічні географи часто лише в уяві «відвідували» віддалені землі, а тому «населяли» їх

казковими створіннями. Змайстровані за середньовічними схемами катапульти здебільшого не стріляли, бо тодішні креслярі припускалися помилок. Одні середньовічні хроністи «вболівали» за своїх правителів, тоді як опоненти з протилежного табору намагалися очорнити і зневажити їхні діяння. Тому наявні знахідки V–XV ст. потребують копіткого, вдумливого «прочитання» та «розшифрування».

«Каркасон», картина невідомого автора, 1462 рік

Укріплене середньовічне місто Каркасон, світлина Дені ван Левена, 2014 рік

Копіткої роботи вимагають руські літописи — історико-літературні твори, у яких опис подій вели за роками. В основі цієї назви — слова літописців «у літо», якими вони зазвичай починали оповідь за певний рік. Часто до літописів додавали уривки з княжих грамот, біблійних текстів, іноземної літератури тощо. Робота над ними ускладнюється також тим, що первинні тексти неодноразово переписували в новіші часи і переписувачі часто додавали певні подробиці до старих сюжетів. Перевірити правдивість таких додатків подекуди неможливо.

Для дослідження української Княжої доби особливо важливим є літопис «**Повість минулих літ**», над яким працювали київський чернець Нестор та інші автори наприкінці XI – на початку XII ст. Є також згадки про цю пам'ятку під назвами «*Повість врем'яних літ*» чи «*Повість временних літ*». Вагомим є й **Київський літопис** — його близько 1200 року уклав Мойсей, настоятель Видубицького монастиря в Києві. Саме в цьому джерелі, серед оповідей про історію насамперед Київської землі, під **1187** роком вперше згадано слово «**Україна**». Літописну традицію продовжили в **Галицько-Волинському літописі** (або Володимирському літописі), який охоплює минуле майже усього XIII ст. Оригінали цих важливих історичних джерел не збереглися.

Перший перепис давніх руських літописів, що дійшов до наших днів, зроблено в 1377 р. Він відомий під назвою Лаврентіївського списку. Інша копія, створена не пізніше другого десятиліття XV ст., відома як Іпатіївський (Іпатський) список (перепис). Ці списки-копії дещо різняться за змістом, адже кожен переписувач додавав до тексту щось «від себе». Перші спроби наукового дослідження цих писемних пам'яток

Леонід Махновець
у власноруч
вишитій сорочці,
1950 рік

робили історики, письменники і мовознавці М. Максимович, М. Костомаров, І. Франко, О. Потебня, М. Грушевський. Сучасні дослідники історії ретельно аналізують інформацію літописів, звіряючи її з іншими джерелами.

Десятки років над науковим перекладом повного тексту «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису працював Леонід Махновець, український літературознавець, перекладач, історик, археолог. Він дав зазначеним трьом джерелам збірну назву — «Літопис руський». У 1990 році за підготовку до видання «Літопису руського» Леонід Махновець був удостоєний Шевченківської премії. У цьому підручнику в рубриці «Мовою історичного джерела» всі фрагменти Літопису руського цитовано за виданням: *Літопис руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець. Київ: Дніпро, 1989. — 590 с.*

«Літопис руський» — найдавніше збережене зведення попередніх літописів Русі-України в київській редакції, яке охоплює події до 1292 року та складається з «Повісті минулих літ», Київського літопису і Галицько-Волинського літопису.

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про хрещення киян за князя Володимира близько 990 року:

«...Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А на завтра вийшов Володимир з попами ... на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили. Люди ж, охрестившись, йшли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він Бога сам і люди його ...

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [іх] на місцях, де ото

стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували».

1. Які чинники впливають на складність дослідження середньовічних писемних джерел? 2. Чи може історичне джерело бути і писемним, і речовим водночас? 3. Про які історичні події розповідається в поданому вище уривку з літопису? Яку нову інформацію про ці події ви довідалися? Чи був автор літописних рядків очевидцем цих подій? Яким, на вашу думку, є ставлення автора літописного тексту до описуваних ним подій? Поясніть свої міркування.

Корисна гра:

«Упорядкування»
<https://cutt.ly/7etwej7p>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Якими є особливості основних періодів історії Середньовіччя? 3. Складіть перелік музеїв, експозиції середньовічної тематики, які ви б хотіли оглянути. 4. Створіть «карту» із символічних зображень ваших очікувань на початку вивчення історії Середньовіччя. 5. Вправа «Мінідискусія» на тему «Середньовіччя: «темні віки» чи романтична епоха рицарства?». 6. Вправа «Синхронізація». Розпочніть роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці:

Середньовіччя			
Період, дата (століття або рік)	Події на теренах України	Події поза теренами України	Примітки
<i>Раннє Середньовіччя</i>			
<i>Зріле (Високе) Середньовіччя</i>			
<i>Пізнє Середньовіччя</i>			

1

Розділ

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 2. Занепад античного світу

Згадайте...

- хронологічні межі доби Античності;
- терени поширення античної культури.

Як ви розумієте... — поняття «вторгнення», «племена»?

Чи знаєте ви, що...

- останній римський імператор Ромул Август після свого зречення отримав щедру пожиттєву утримання і був висланий до своєї рідні в Кампанію;
- атрибути останнього римського імператора (діадема та пурпурова мантия) було надіслано в місто Константинополь (тепер Стамбул)?

2.1. Передумови падіння Західної Римської імперії

Занепад Римської імперії відбувався поступово. Від 180 до 284 року сенат визнав імператорами 27 осіб. Чи не кожне таке призначення супроводжувалося внутрішньою війною. Господарські руйнування та людські втрати в цих *громадянських війнах* (збройних конфліктах між громадянами однієї держави) були значними. До того ж, війська потребували грошей, а постійне зростання податків, занепад торгівлі боляче позначалися на становищі простих мешканців. Загальну нестабільність на певний час зупинив імператор Діоклетіан (284–305). Його реформи усунули залишки старих порядків, відомих ще з республіканських часів. Сенат перетворився на міську раду Риму; сам імператор наважився поділити територію країни на дві частини, взявши управління над Сходом, а Рим віддав своєму соратнику.

Послабленню ролі «вічного міста» сприяв імператор Константин I (312–326), який переніс столицю до грецького міста Візантій (нині Стамбул, Туреччина), перейменувавши його в Константинополь на свою честь. Уже в 395 році землі єдиної Римської імперії були поділені на Західну та Східну частини. Захід слабшав, страждаючи від вторгнень германських племен з півночі. Їх часто називають *варварськими вторгненнями*, оскільки «варварами» римляни називали

«Германець», римська бронзова статуєтка, I–II ст.

чужинців, які не розмовляли грецькою чи латиною. Натомість Східній частині імперії торгівля прянощами та іншими товарами забезпечувала багатство та розквіт.

На тлі політичних та економічних проблем відчутною стала військова слабкість. Римські легіонери IV–V ст. значно поступалися своїми вміннями військам часів Гая Юлія Цезаря. Влада Риму, відчуваючи нестачу рекрутів, наймала щоразу більше іноземців. Оборону Риму проти інших народів організовували представники германців, які обіймали найвищі військові посади. *Варваризація* (насамперед германізація) армії Риму призвела до переселення на землі країни племен, які повинні були охороняти кордони імперії. З другого боку, коли міць Риму похитнулася і платити за військову службу грошима чи територіями стало складно, германські вожді укладали власні союзи, домовлялися із вчорашніми супротивниками.

Варвари — назва, яку давали стародавні греки та римляни народам і племенам, що не належали до греко-римської цивілізації, стояли на нижчому рівні культурного розвитку й часто нападали на греко-римський світ.

1. Як співіснували античний світ та світ варварів? Які відносини склалися між ними? 2. У чому, на вашу думку, полягали плюси та мінуси утримання найманого війська? 3. Знайдіть у тексті підпараграфа та коротко сформулюйте ознаки поступового занепаду Західної Римської імперії.

2.2. Особливості взаємовідносин варварського та римського «світів»

Римляни ставилися до чужинців презирливо. Вони вважали, що землі, розташовані північніше від меж імперії, малоприсадибні для цивілізації, бо занадто холодні та вологі для традиційного середземноморського землеробства. Проте «поважали» персів, як спадкоємців окремої давньої цивілізації, та кельтів, що тривалий час жили пліч-о-пліч із римлянами у Галлії та інших провінціях. Коли у 212 р. імператор Каракалла надав римське громадянство усім вільним мешканцям Римської імперії, правові розбіжності в статусі римлян і «варварів» почали зникати. Із германцями, заради політичної доцільності, укладали союзи. Схеви, готи, бургунди, лангобарди та інші народи, що проживали уздовж північних кордонів Західної Римської імперії, періодично ставали то союзниками, то суперниками Риму.

Стиліхон та його родина, зображення IV ст.

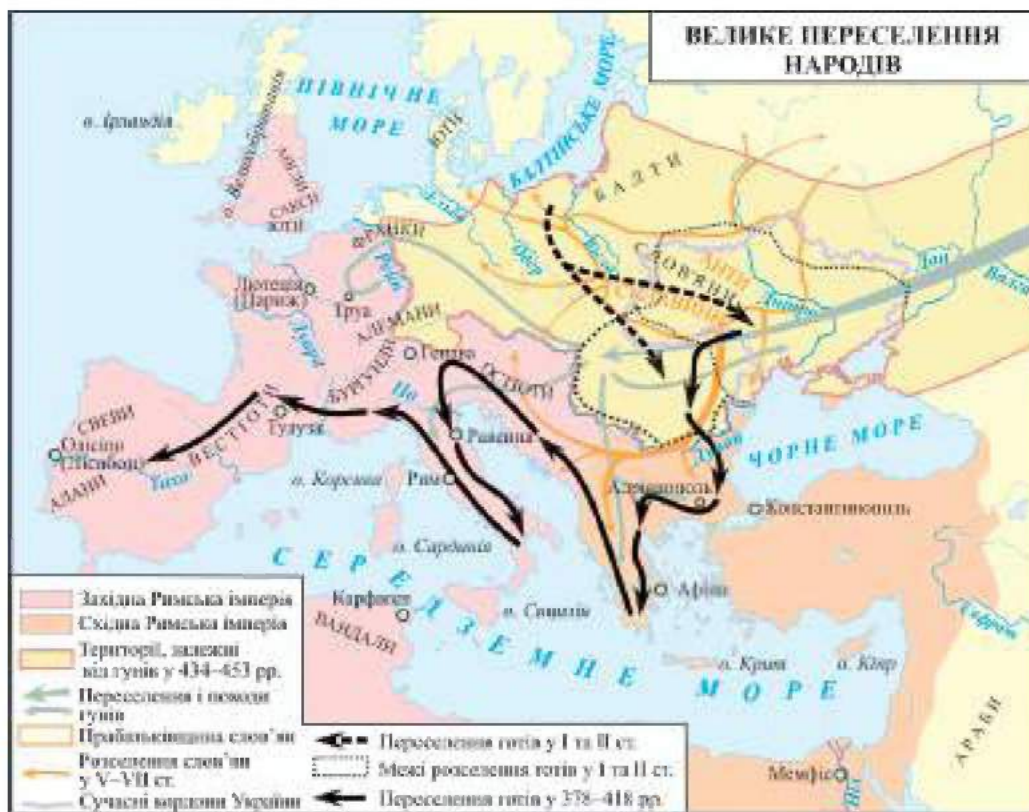
Нерідко представники германських племен ставали надзвичайно популярними в Римі. Наприклад, виходець із вандалів Стиліхон у IV–V ст. відзначився відчутними перемогами над іншими «варварами». Також відомо, що окремі вихідці з германців після завершення своєї кар'єри в армії Риму поверталися додому. Вони сприймали Рим не стільки як ворога, а як певний взірець, за яким можна розвивати свій народ. Окремі античні автори захоплювалися відомостями про германців. Навіть відомий історик Тацит відзначав їхню простоту і чесність, хоча й робив це для того, щоби протиставити германцям вади корумпованого світу римлян. Торгові та культурні відносини між римлянами і германцями набирали обертів. Германці сприймали християнське віровчення, проте переважно дотримували аріанства, однієї з течій розвитку ранньої християнської церкви.

1. Які народи з-поміж тих, що заселяли Європу у I–II ст. н. е., можна узагальнено назвати германцями? 2. Розгляньте карту «Велике переселення народів» (с. 16). Зіставте її із сучасною політичною картою Європи. Столиці яких сучасних держав позначено на карті підручника? 3. Покажіть територію Західної Римської імперії напередодні її падіння.

2.3. Велике переселення народів та падіння Риму

У II–III ст. н. е. розпочалося **Велике переселення народів** — масові переміщення варварських племен територією Європи. Зміни клімату, перенаселення окремих територій, боротьба за владу всередині племен змушували величезні маси людності мігрувати, тобто переходити на нові землі, залишаючи обжиті місця. **Готи** з узбережжя Балтійського моря вирушили на південь і в III ст. опинилися в Північному Причорномор'ї. Там вони потіснили сарматів, утворивши власну державу. Унаслідок внутрішніх заворушень ця племінна єдність розкололася на **остготів** (східних) і **вестготів** (західних). Останні, оселившись уздовж римських кордонів, набігами дошкуляли Риму. Однак наприкінці IV ст. до причорноморських степів зі сходу прийшли нові завойовники — **гуни**. Вони розбили остготів та рештки сарматських племен.

Вестготи, рятуючись від нашествия, уклали угоду з Римською імперією та мали переселитися на її землі. Щоправда, спритні римські чиновники вирішили скористатися ситуацією. Вони негайно підняли ціни на хліб та інші продукти, а коли в германських союзників закінчилися кошти, почали вимагати продаж їхніх дітей собі в рабство. Голод та поневір'я спонукали вестготів до повстання, яке намагався придушити імператор Валент на чолі римського війська. Вирішальна битва відбулась у **378 р.** при **Адріанополі** (сучасна Туреччина). Римське військо, яке неправильно оцінило силу вестготської армії, було розбите вщент — загинув навіть імператор. Відтоді розселенню варварів на теренах Римської імперії ніхто не перешкодив.

Уже на початку V ст. **вестготи** на чолі з вождем **Аларіхом**, так і не отримавши обіцяних земель для проживання, рушили аж до Рима. Місто, оточене міцними мурами, не мало достатньої кількості оборонців, й **410 р.** величну столицю пограбували. Коли вестготи отримали бажані території, над імперією нависла нова небезпека. У 40-х роках V ст. напади на

римські землі почали чинити гунни на чолі з вождем **Аттілою**. Правителі Східної Римської імперії відкупилися від поневолювачів, а влада в Римі уже не мала ані грошей, ані навчених військ. Завойовнику протиставили союз із іншими «варварськими» народами: франками, аланами, бургундами, вестготами. У **червні 451 року** на Каталаунських полях (біля сучасного французького міста Труа) вони зупинили гунів. Під час грандіозної битви римляни та їхні союзники вистояли, хоча остаточно держава гунів розпалася після смерті Аттіли.

Мовою історичного джерела

Римський історик Амміан Марцелін про життєвий уклад гунів:

«Вони не підпорядковані суворій владі царя, а вдовольняються випадковим керівництвом найзнатніших ... У них ніхто не займається хліборобством і ніколи не береться до сохи. Всі вони, не маючи ні певного місця проживання, ні домашнього вогнища, ні законів, ні сталого способу життя, мандрують по різних місцях, наче вічні втікачі... Цей рухливий і відчайдушний народ, палаючи невгомною пристрастю до загарбання чужої власності, посуваючись вперед серед грабевів і бійні сусідніх народів...».

Германці, позбувшись загрози зі Сходу, відступили від обіцянок миру. У 455 році Рим, виснажений постійними війнами, захопили **вандали**. Вони нищили та грабували місто упродовж кількох тижнів. У XVIII ст. таку поведінку історики назвали «**вандалізмом**» — *безглуздим і свідомим знищенням культурних пам'яток*. Останні ж імператори були маріонетками в руках германських вождів. Тож у **476 році** 16-річного імператора Ромула Августа просто усунули від влади. Західна Римська імперія перестала існувати, тоді як політичний центр впливу змістився до Східної Римської імперії із центром у Константинополі (колишнє місто Візантій).

Мовою історичного джерела

Візантійський історик Прокопій Кесарійський про

пограбування Риму вандалами: «Гізер взяв у полон Євдоксію з її дочками від Валентиніана, Євдоксію і Плацидією і, навантаживши на кораблі величезну кількість золота та інших царських скарбів, відплив у Карфаген, забравши з палацу і мідь, і все інше. Він пограбував і храм Юпітера Капітолійського і зняв з нього половину даху. Цей дах був зроблений з найкращої міді і покритий густим шаром золота, являючи величне і дивовижне видовище. З кораблів, що були в Гізеріха, один, який віз статуї, кажуть, загинув, з іншими ж вандали увійшли благополучно в гавань Карфагена».

Велике переселення народів не вичерпалося нашествям гунів. У VI ст. в Європі з'явилися **авари**. Близькі за походженням із

гунами, вони також прийшли із Центральної Азії і також невпинно воювали. У боях їхні вершники використовували стремена, що дозволяло впевненіше триматися на коні. Поява аварів призвела до **переміщення слов'янських племен** теренами Центральної, Південної та Східної Європи впродовж VI–VII ст., про це ви дізнаєтеся з наступних сторінок цього підручника. Одними з останніх, як вважають історики, «нову батьківщину» віднайшли для себе **угри**, які упродовж IX – початку X ст. осіли в центральноєвропейській Паннонії, утворивши могутню державу. Детальніше про це також йтиметься згодом.

Вір, але перевір

Вандалізм, на жаль, існує досі. Закони різних держав передбачають суворі покарання за псування історичних пам'яток. Так, у Сінгапурі вандалізм прирівнюють до спроби державного перевороту. За псування Колізею в Римі у 2014 р. сучасного вандала, який надряпав на цегляній стіні амфітеатру літеру «К», засудили до 4 місяців ув'язнення умовно й виплати 20 000 євро за завдані збитки.

За умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їхніх частин в Україні передбачено кримінальне покарання: від величезних штрафів до 5-ти років позбавлення волі. Так, стаття 298 Кримінального кодексу України забороняє незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, особливо щодо пам'яток національного значення, чи з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини. У 2019 році в Україні встановлено кримінальну відповідальність у вигляді обмеження волі на строк від 3 до 5 років за поругу над пам'ятниками, спорудженими на честь осіб, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України.

1. Покажіть на карті (с. 16) напрямки Великого переселення народів. Чи охопив цей процес терени сучасної України?
2. Ознайомтеся з фрагментами праць Амміана Марцеліна та Прокопія Кесарійського. Що в життєвому укладі гунів дивувало римського історика? Який кінцевий пункт переселення вандалів наводить візантійський історик? Знайдіть його на карті.
3. Укладіть план до тексту підпараграфа 2.3, визначивши в ньому етапи Великого переселення народів.

Корисна гра:

«Велике переселення народів»
<https://cutt.ly/EetweFY9>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Укладіть перелік «учасників» Великого переселення народів.

3. Визначте основні причини міграційних процесів. 4. Поміркуйте, чому Римська імперія не змогла впоратися з переселенськими рухами. До яких наслідків це призвело? 5. Вправа «Есей». Напишіть есей на тему «Вплив кліматичних змін на міграційні процеси в Середні віки». Для цього скористайтеся додатковими джерелами інформації. 6. Вправа «Інфографіка». Створіть інфографіку (схему, логічний ланцюжок чи іншу візуалізацію, на ваш вибір) подій Великого переселення народів. Відобразіть у ній перебіг міграційних рухів на теренах сучасної України.

§ 3. Слов'яни

Згадайте...

- хто такі слов'яни;
- коли тривало велике розселення слов'ян.

Як ви розумієте... — поняття «прабатьківщина»?

Чи знаєте ви, що...

- на початку I тисячоліття н. е. слов'яни згадуються в писемних джерелах як «венеди»;
- термін «слов'яни» з'являється в VI ст. н. е?

3.1. Походження та розселення слов'ян

Сьогодні слов'янами називають групу споріднених індоєвропейських народів, які живуть у Центральній, Південній і Східній Європі. За сучасними уявленнями, *територія первісного проживання (прабатьківщина)* слов'ян — це смуга уздовж лісової та лісостепової природних зон між Віслою на заході та Дніпро-Донським міжріччям на сході. У межах цього регіону наприкінці I тис. до н. е. сформувалися низка пов'язаних між собою археологічних культур, які належали до слов'ян чи їх попередників. Тобто на цих землях склалися умови для **етногенезу** (процесу виникнення, становлення і розвитку народу) слов'ян. Версії щодо інших «прабатьківщин» (вісло-одерська, карпато-дунайська) сьогодні заперечені.

Уже в IV ст. готи завдали потужного удару слов'янам та германським народам. Частково поневолені, вони змушені були переселятися разом із завойовниками на захід, ближче до кордонів Римської імперії. Пізніше, у VI-VII ст., слов'яни й собі вдалися до наступальних дій, унаслідок чого зайняли

території Греції і Балканського півострова на півдні, німецьких земель на заході, узбережжя Балтійського моря на півночі та теперішніх Польщі, України і Білорусі на сході. Слов'яни досить швидко запанували на нових землях, оскільки ці терени були малозаселеними. Місцева людність (насамперед Германська), охоплена виром Великого переселення народів, зміщувалася на захід та південний захід.

Традиційно слов'ян поділяють на західних (поляки, чехи, словаки, лужицькі серби), східних (українці, білоруси, частина росіян), південних (болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, боснійці, черногорці).

Етногенез — процес виникнення, становлення і розвиток народу, обумовлений сукупністю соціально-історичних, духовних та природних чинників.

1. Знайдіть і покажіть на карті територію, яка є прабатьківщиною слов'ян. Простежте за картою напрямки розселення слов'ян, про які йдеться в §§ 3.1. 2. Назвіть народи, що належать до західних, східних та південних слов'ян. 3. Чому терени на захід від прабатьківщини слов'ян були малозаселеними на час їхнього «великого розселення»?

3.2. Слов'янські племена і племінні союзи на теренах України

Самоназву «слов'яни» (чи «склавини», як про них писали візантійські автори) вперше записав Прокопій Кесарійський (жив у середині VI ст.) в оповіді про події 512 року. У цьому джерелі та інших записах слов'яни постають як сформована спільнота з відчутною військовою силою, на яку варто було зважати. Поруч зі склавинами в джерелах згадані «анти», які за мовою, віруваннями та побутом не відрізнялися від склавинів і походили з ними «від одного кореня». Дослідники увідповіднюють антив із носіями пеньківської культури, а склавинів — празької культури. **Склавини та анти були великими племінними союзами – об'єднаннями кількох споріднених племен.** Історик Михайло Грушевський вважав антив предками сучасних українців. Із літописних джерел (від IX ст.) відомо про розселення на території України таких племінних союзів: поляни, сіверяни, древляни, хорвати (або білі хорвати), уличі, тиверці, волиняни. Чи не усі вони, очевидно, походили від антив.

1. Простежте за картою розселення слов'янських племен на території сучасної України. 2. Чи можна вважати утворення племінних союзів достатньою умовою для формування в майбутньому держави на теренах їхнього проживання? Поясніть свої міркування. 3. Розгляньте схему. Пригадайте відомі вам події, що на ній відображені. Визначте елементи, про які ще треба дізнатися.

3.3. Історичні джерела про життя давніх слов'ян

Розселення теренами Європи сприяло розвитку суспільного життя слов'ян. Ще до початку VI ст. вони загалом залишалися осторонь впливів середземноморської цивілізації. Із розвитком контактів з іншими державами та народами ситуація змінилася.

Значно зріс вплив князів, які керували військом з усіх вільних чоловіків племені. Князі отримали право збирати данину з населення, що разом із військовою здобиччю додало їм впливу. Завдяки цьому вони забезпечували загін із найбільш вправних і досвідчених воїнів — князівську дружину. Водночас суспільні питання часто вирішувалися на загальних зборах, які називали віче. Відголоски цієї традиції існували навіть у XII ст. Певний вплив мали також жерці. Спочатку слов'янське населення вірило в багатьох богів, тобто було язичницьким. Поклонялися силам природи та божествам, що уособлювали господарські заняття. Особливим був культ Перуна, бога грому. Його ідоли стояли в Києві до другої половини X ст.

Більшість слов'янського населення становили ремісники і землероби, однак були також раби, насамперед військовополонені. Теслі та столярі займалися обробкою дерева, ковалі працювали над виробами з металу, гончарі виготовляли глиняний посуд. Слов'яни займалися землеробством, вирощували зернові культури (пшеницю, жито, ячмінь, пшоно), городину (цибулю, часник, ріпу), рибалили, утримували

домашню худобу (корів, свиней, овець). Важливим стало бортництво (бджільництво), завдяки чому добували мед та віск. Полювання приносило слов'янам шкіри звірів і хутро, яке дуже цінувалося в Константинополі, куди його продавали завдяки налагодженій торгівлі. Загалом природні багатства та клімат тогочасних українських земель сприяли розвитку місцевих племен.

Мовою історичного джерела

Прокопій Кесарійський про антів і склавинів («Історія», VI ст.):

«...Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і змінюючи часто кожний своє помешкання. Виступаючи на битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а обладунків не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, а тільки в коротких спідніх стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не відрізняються між собою; усі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, але не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Життя провадять суворе і нецивілізоване... Але вони зовсім не злі і не підступні».

«Ці племена не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно... Живуть вони в убогих хатинах... Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні... Більша частина земель за Істром (Дунаєм) належить їм».

Йордан про антів («Про походження і діяння готів», 551 р.): «...анти найхоробріші між ними (слов'янами), живуть над луком Чорного моря, від Дністра до Дніпра, а ці ріки віддалені одна від одної на багато днів ходу».

Маврикій Стратег про склавинів і антів («Стратегикон», 582–602 рр.): «Племена склавинів і антів живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити...»

1. Чи пов'язані поява та зміцнення впливу князів і князівських дружин із майбутнім процесом формування держави в слов'ян? Поясніть свої міркування. 2. Кого називають язичниками? Чому, на вашу думку, давні слов'яни поклонялися силам природи? 3. Звідки науковці дізнаються про вірування та заняття давніх слов'ян? Дізнайтеся з доступних вам джерел, ким були Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег і Йордан. Чим цінні для нас їхні свідчення про антів та склавинів?

Машина часу

«Тустань — місто-фортеця».

Уявіть, яким був оборонний та митний центр слов'ян у Карпатах. Насправді це зробити досить важко. Бо від гірського середньовічного міста-фортеці залишилися лише скелі. Але для кріплення дерев'яних конструкцій у камені наші предки добували заглиблення. Саме за ними сучасні науковці створили 3D-макет середньовічного укріплення.

<https://cutt.ly/letanKbK>

Вір, але перевір

Про Куявію, Славію, Артанію...

<https://cutt.ly/Fw1SzdON>

Корисна гра:

«Племінні союзи на території України»

<https://cutt.ly/Cetwe3lt>

1. Вправа «Мнемокартографія». Складіть у парах чи групах малюнок-схему розселення слов'янських племен на теренах України, скориставшись такою мнемонічною підказкою: «У центрі майбутньої України, де місто Київ, була велика поляна. Там жили *поляни*. Унизууу, по Буууугу, жили *ууууличі*. Там, де тепер Молдова, між Дністром і Прутом жили *тиверці*. Де Карпати — жили *білі хорвати*. На Волині жили *волиняни*, вони ж — дуліби (або й бужани). У лісах попід Прип'яттю жили *древляни*. А по Сейму, Сулі та Десні жили *сіверяни*». Зіставте отриману схему з картою підручника.

2. STEM-завдання «Створення презентації "Життя і побут давніх слов'ян"».

Матеріали: гаджет, програма для створення презентацій.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. Опрацюйте матеріал підручника та підшукайте додаткову інформацію про життя і побут слов'ян. 2. Перегляньте та проаналізуйте 3D-модель давнього міста Пліснеська <https://cutt.ly/FetgWbrx> 3. На основі здобутої інформації створіть презентацію про життя і побут давніх слов'ян. 4. Презентуйте мультимедійний продукт у класі.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Басейни яких річок окреслюють межі прабатьківщини слов'ян?

3. У яких століттях відбувалося розселення слов'ян? 4. Поміркуйте, як проживання в природних зонах лісу і лісостепу вплинуло на заняття, вірування і побут давніх слов'ян. Які чинники сприяли об'єднанню слов'ян у племінні союзи? 5. Вправа «Картосхема». Створіть картосхему напрямків розселення слов'ян. 6. Вправа «Флешкарти». Створіть картки для запам'ятовування території розселення племінних союзів слов'ян на території України.

§ 4. Варварські королівства в Європі. ПРАКТИКУМ

Згадайте...

- кого в Римській імперії вважали варварами;
- з якими варварськими народами воював Рим.

Як ви розумієте... — поняття «політичний устрій», «варварське королівство», «середньовічне королівство»?

Чи знаєте ви, що...

- засновник Франкського королівства Хлодвіг вступив на трон після смерті свого батька, у віці 15 років?

4.1. ТЕОРІЯ.

4.1. Карта Європи в ранньому Середньовіччі

Як ви пам'ятаєте, варвари ще від IV ст. масово оселялися на території Західної Римської імперії. Тамтешня влада не могла заплатити їм за військову службу грошима, тому розраховувалася землями, на яких переселенці створювали власні «королівства». Поступово вони опановували простори, що підпорядковувалися колишньому величому Риму. У північно-західній частині Піренейського півострова оселилися **свеви**. Решту півострова та південь сучасної Франції захопили **вестготи**. На місці римської провінції Африка постало королівство **вандалів** та **аланів**. На теренах Італії створили державу **остготи**, а після них там у VI ст. осіли **лангобарди**. **Англи**, **сакси** та **юти** переправилися через протоку Ла-Манш і започаткували королівства в Британії.

На захоплених територіях прибульці поводитися як господарі, тому корінне населення жило в нелегких умовах. Лише варвари могли служити у війську, за що звільнялися від податків. До того ж, їхні правителі відбирали землі місцевих володільців та роздавали своїм воїнам. Скаржитися на свавілля зазвичай було нікому, адже рішення ухвалювали *герцоги* — представники германської знаті. Вони мали величезні повноваження і в обмін на підтримку того чи того вождя поводитися на свій розсуд.

Кожне із «варварських королівств» трималося на впливовості та силі правителя. Його смерть призводила до політичної кризи, іноді й до воєн між наступниками, адже керівні структури лише формувалися і не могли вчасно втручатися в проблемні ситуації. Політичний устрій (внутрішня організація влади) часто полягав у налагодженні співіснування германської та колишньої римської знаті. Наприклад, остготський король

Теодоріх в Італії славився банкетами, на яких однаково запрошували як його одноплемінників, так і відомих римлян (філософа Северина Боеція, папу Іоана I та інших).

Королівство **франків** стало наймогутнішим з усіх варварських. Слово «франк» перекладається як «вільний», «хоробрий», «дикий». Вони віддавна поділялися на салічних (населяли узбережжя Північного моря) та ріпуарських (жили вздовж річки Рейн). Уперше франки напали на Римську імперію в 242 р. Хоча той напад не вдався, римлян уразила войовничість чужинців. У 481 р. салічних та ріпуарських франків об'єднав **Хлодвіг (481–511)** із династії Меровінгів, утворивши Франкську державу. У 486 р. війська під його командуванням знищили рештки римської державності в Галлії. До кінця V ст. вони підкорили довкільні племена.

Унаслідок нестабільності вже до VIII ст. майже всі римські володіння завоювали візантійці, араби та франки, тож часи «варварських королів» урвалися.

4.2. Поява «варварських правд»

Після 476 р. розгалужене і докладне римське законодавство досить швидко забулося — через падіння Західної Римської імперії потреба в цих законах зникла. На відміну від Східної Римської імперії, яка вважала себе наступницею колишньої величі, теренами тогочасної Західної Європи управляли по-іншому. У побутовому житті германці керувалися власними правовими звичаями, які вони спробували припасувати також для своїх нових підданих.

Основним було **звичаєве право** — *система правових норм, які склалися внаслідок тривалого історичного розвитку і використання на практиці*. Кожне германське плем'я мало свої обряди і традиції, тож уявлення про дотримання порядку було різним. Варварські королі спробували навести лад у цій складній сфері суспільного життя, видавали власні обов'язкові для виконання **едикти** (постанови). Також важливими стали *записи норм звичаєвого права германців, які прийнято називати* **Правдами** (в оригіналі кожна збірка називалися «Lex» — «Закон»). Так з'явилися «Правда саксів», «Правда баварів», «Едикти короля Ротарі» (збірка права ломбардів), «Вестготська правда» та інші. Однією з найвідоміших стала «Салічна правда» — збірка права салічних (приморських) франків, влада яких від початку VI ст. поступово поширювалася територією Європи.

Варварські правди — записи норм звичаєвого права германців.

Звичаєве право — система правових норм, які склалися внаслідок тривалого розвитку і застосування на практиці.

4.2. ПРАКТИКА.

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?»

Король Хлодвіг одружився з Клотильдою, донькою бургундського короля. Їхній шлюб став важливим для європейської історії тому, що дружина навернула чоловіка до віри в Ісуса Христа. Згодом, у 496 році, Хлодвіг запровадив християнство серед франків. У липні 511 року відбувся загальний галльський церковний Собор в Орлеані, у якому взяли участь 32 єпископи (половина з них були родом з «королівства Франків»). Хлодвіга усі присутні єпископи проголосили «*Rex Gloriosissimus*, сином Святої Церкви».

1. Визначте, скільки років тому франки стали християнами.
2. У якому столітті відбулася ця подія?
3. На скільки років швидше прийняли християнство підданні Хлодвіга, ніж мешканці Русі-України часів Володимира Великого?
4. Яке значення, на вашу думку, мало поширення християнства серед населення варварських королівств?
5. Складіть власну історичну задачу за матеріалом параграфа. Запропонуйте розв'язати її в класі.

2. Вправа «Де? Коли?»

Заповніть таблицю «Варварські держави». Скористайтесь картою «Варварські королівства. Франкське королівство», що на першому форзаці цього підручника. Визначте, на території яких сучасних держав вони розташовувалися.

Назва королівства	Територія розташування	Стисла характеристика

3. Вправа «Де і чому?»

Запишіть, скориставшись додатковими джерелами, короткі відомості з історії варварських держав. Виконайте завдання онлайн-гри «Варварські королівства».

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

4. Вправа «Салічна правда»

Опрацюйте фрагмент «Салічної правди». Визначте за текстом джерела:

1. Для кого, на вашу думку, створювався цей документ? Яку функцію він мав виконувати?
2. Які види злочинів згадуються в документі?
3. Які види покарань передбачені правовими нормами?
4. Які соціальні категорії населення згадуються в документі?
5. Яку інформацію про господарське життя франків можна віднайти в джерелі?
6. Доведіть, що застосування покарання у вигляді грошового штрафу було доволі поширеним явищем.

Мовою історичного джерела

Салічна правда (фрагменти):

«Титул I. § 1. Якщо хто буде викликаний на суд за законами короля і не з'явиться, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів (*1).

Титул II. § 1. Якщо хто вкраде порося і буде викритий, — присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул III. § 3. Якщо хто вкраде бика або корову з телям, — присуджується до сплати 1400 денаріїв, що становить 35 солідів.

Титул VI. § 1. Якщо хто вкраде або вб'є мисливську вчену собаку, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул VIII. § 1. Якщо хто вкраде один вулик з-під замка і буде викритий, — присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів.

Титул X. § 1. Якщо хто вкраде раба, коня або запряжену тварину, — присуджується до сплати 1200 денаріїв, що становить 30 солідів.

Титул XIV. § 1. Якщо хто пограбує вільну людину, напавши на неї несподівано, і буде викритий, — присуджується до сплати 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

Титул XXVII. § 7. Якщо хто, щоб украсти, зайде в поле, засаджене ріпою, бобами, горохом або сочевицею, — присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

§ 8. Якщо хто вкраде з чужого поля льон і вивезе його на коні або возом, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів, не рахуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

§ 9. Але якщо злодій візьме стільки, скільки зможе донести на своїй спині, — присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул XXX. § 1. Якщо хто назве іншого виродком, — присуджується до сплати 3 солідів.

Титул XLI. § 1. Якщо хто позбавить життя вільного франка або варвара, що живе за Салічним законом, і буде викритий, — присуджується до сплати 8000 денаріїв, що становить 200 солідів».

(*1) Солід — золота римська монета, прийнята у Франкській державі; ділився на срібні денарії. Один солід дорівнював 40 денаріям.

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

5. Вправа «Середньовічні закони»

Варварські правди — записи звичаєвого права. Окрім «Салічної правди», існували «Ріпуарська правда», «Бургундська правда», «Алеманська правда», «Саксонська» і «Тюринська» правди. Поміркуйте, яке значення для формування правових традицій Середньовіччя мало створення цих писаних збірників законів.

§ 5. Імперія Карла Великого та її розпад

Згадайте...

- яке з варварських королівств стало наймогутнішим; ким воно було створено;
- які відомі вам держави Стародавнього світу були імперіями.

Як ви розумієте... — терміни «династія», «відродження»?

Чи знаєте ви, що...

- Карла Великого вважають «засновником західної культури», а за його правління місто Аахен (нині — у Німеччині) було духовним і політичним центром всієї нинішньої Західної Європи?

5.1. Від королівств до імперії. Франкське королівство за Карла Мартелла і Піпіна Короткого

Упродовж V–VI ст. Галлію (територію сучасної Франції) поступово опанувало плем'я франків, яке заснувало тут своє варварське королівство (власне, сучасна «Франція» походить від назви цього германського народу). Король франків Хлодвіг охрестив своїх людей, чим заслужив підтримку місцевої галло-римської знаті. Вірні Хлодвігу управителі, яких називали

графами, охороняли закон і порядок. Однак після його смерті королівство розпалося на чотири частини (Нейстрію, Аквітанію, Бургундію та Австразію), де правили його сини (династія **Меровінгів**). Спочатку вони королювали одноостайно, а тому змогли збільшити володіння; поширивши владу на схід, підкорили тамтешні племена, окрім фризів та саксів. Проте їхні нащадки втратили владу, за що прозвані «ледачими королями». Управління державою перебравли **мажордоми** («старші в домі») — вищі придворні особи Франкського королівства в VII–VIII ст. Вони порядкували від імені королів, за потреби змінюючи впертих серед них на більш піддатливих. Це виявилось доволі легко. Рід Меровінгів розрісся, і завжди можна було знайти неповнолітнього претендента на владу, посадити його на трон та правити замість нього. Мажордоми часто сварилися між собою. Безкінечні війни всіх проти всіх ледь не знищили Франкське королівство.

Ситуацію врятував рід австразійських мажордомів. До нього належав видатний **Карл Мартел** (714–741). Він завдав поразки конкурентам, упокорив бунтівні германські племена тюрингів, баварів та алеманів, намагався їх християнізувати. Важливою стала перемога Карла над арабами в битві поблизу міста **Пуатьє** в **732 р.** Зупинивши завойовників, він задумав реформувати військо. За зразок узяв арабську кінну армію. Оцінивши її бойові якості, вирішив комплектувати власну кінноту. Вартість коня, меча, списа, щита та обладунків одного воїна сягала вартості **40 корів!** Звичайний франк купити їх не міг, тому Карл Мартел роздавав **бенефіції** (великі ділянки землі, надані в тимчасове володіння). Селяни та містяни, які жили й працювали на бенефіціях, передавалися новому власникові. Той, отримуючи прибутки, купував усе необхідне, а за це служив королю та захищав довірені йому території.

Син Карла Мартела, мажордом **Піпін Короткий** (751–768) у листопаді 751 р. оголосив себе королем. У такий спосіб династію Меровінгів усунули, а їхнє місце зайняли **Каролінги**, нащадки Карла Мартела. Римське духовництво підтримало нового правителя.

Бенефіцій — велика ділянка землі, яку король надавав у тимчасове володіння за службу та захист увірених йому територій.

Мажордом — вища посадова особа в державі франків VII – сер. VIII ст.

1. Якими були результат та значення битви при Пуатьє 732 року? 2. Як Карл Мартел реформував військо? 3. Чому відбулася заміна династії Меровінгів на династію Каролінгів?

5.2. Утворення і занепад імперії Карла Великого

За часів **Карла Великого (768–814)**, сина Піпіна Короткого, Франкське королівство досягло вершини могутності. Значну частину життя цей правитель провів воюючи. Відомо про 53 походи франкських військ, у двадцяти семи із них він узяв участь. Зокрема, знищив королівство лангобардів — і надбанням Каролінгів стали землі сучасної Італії. Згодом остаточно підкорив германські племена саксів, а впродовж 788–796 рр. провів успішні військові кампанії проти баварів та Аварського каганату. Перемога над аварами зміцнила міжнародний авторитет Карла Великого, адже ці кочівники загрожували не тільки франкам, а й Візантійській імперії та центральноєвропейським слов'янським землям.

Управління державою у франків

Король управляв державою, опираючись на вірних людей. Для захисту рубежів він створив *марки* — укріплені прикордонні **графства**. Їх очолювали *маркграфи*. Володар мало часу проводив у власному палаці в місті Аахен, роз'їжджав країною, спілкуючись із населенням. Двічі на рік відбувалися збори франків: простолюднів, знаті та духівництва. Навесні король оголошував свої рішення (що пізніше видавалися у *грамотах-капітуляріях*) для низів, а восени для обговорення важливих дій збирав світську знать та духівництво. Він ревно охороняв права церкви, насильно охрещував підкорені народи, будував храми і монастирі, зробив обов'язковою десятину (вид податку). Під його особливою опікою перебувало місто Рим.

«Коронація Карла Великого імператорською короною», мініатюра, XIV ст.

У 800 р., як винагороду за придушення бунту міської аристократії, Карл Великий отримав із рук Папи Римського імператорську корону. Франкське королівство, де проживали десятки народів, офіційно стало імперією.

Після впокоєння Карла Великого титул і владу успадкував його син *Людвик Благочестивий (814–840)*. Він втягнувся у збройне протистояння зі своїми синами. Після смерті батька в 843 р. вони зібралися в місті **Верден** і вирішили мирно розділити державу. Зокрема, Карл II отримав західні володіння — чи не усю територію сучасної Франції; Людвик II запанував у східних землях — майбутній Німеччині; Лотар успадкував імператорський титул, італійські території та вузьку смугу володінь уздовж річки Рейн (нинішню Лотарингію, за яку Німеччина та Франція воюватимуть навіть у XX ст.). У результаті Верденського поділу Франкська імперія перестала існувати.

Графство — землі, що перебували під управлінням графа, адміністративна одиниця.

1. Визначте за текстом підручника на карті, яка на першому форзаці, основні напрямки походів Карла Великого. Якими були основні напрями його діяльності? 2. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що утворення імперії Карла Великого було наслідком отримання ним із рук Папи Римського імператорської корони? Чому? 3. Які наслідки мало укладення Верденського договору?

5.3. Каролінзьке відродження

«Каролінзьке відродження» — період піднесення культури на франкських землях за часів правління Карла Великого та його найближчих нащадків.

1. Як ви поясните той факт, що, не вміючи читати, Карл Великий умів підписуватися? 2. Чому франкське відродження VIII–IX ст. звать Каролінзьким? 3. Як ви гадаєте, чому Франкська імперія прагнула наслідувати античні традиції?

Вір, але перевір <https://cutt.ly/Bw1SzFz4>
...Чи взагалі відбулася Ронсельванська битва?

Мовою історичного джерела

Франкський історик VII–VIII ст. Айнгард («Життя Карла Великого») про Карла Великого.

STEM-завдання «Інтерактивний плакат».

Машина часу

«Премія Карла Великого».

У травні 2023 року в німецькому місті Аахен відбулося вручення Міжнародної премії імені Карла Великого, яку присуджено українському народові за внесок у зміцнення європейської єдності та захист свободи на Європейському континенті. Уперше премією Карла Великого було нагороджено цілий народ. Цю нагороду присуджує щорічно з 1950 року німецьке місто Аахен людям, які зробили великий внесок у реалізацію європейських ідеалів.

Корисна гра:

«Франкська імперія»
<https://cutt.ly/letwrprk>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які факти з життя представників династії Каролінгів вас найбільше вразили? Чому? 3. Нанесіть на стрічку часу найважливіші події з історії Франкської імперії. 4. Поміркуйте, чому Карла Великого називають «батьком Європи». 5А. Вправа «Генеалогічне дерево». Створіть родове дерево / схему династії Каролінгів. 5Б. Вправа «Подорож у часі». Опишіть один день із життя мешканця імперії Карла Великого. 6. Вправа «Гіпотеза». Запропонуйте власне судження, чому імперія Карла Великого розпалася майже відразу після його смерті.

§ 6. Візантійська імперія — наступниця Риму

Згадайте...

- за яких умов відбувся поділ Римської імперії на Західну та Східну;
- хто був останнім імператором Риму.

Як ви розумієте... — терміни «династія», «патріарх», «ікона»?

Чи знаєте ви, що...

- на місці давньогрецької колонії Візантій 11 травня 330 року імператор Костянтин заснував місто Новий Рим, яке з часом почали називати Константинополем; у 1930 році місто перейменовано в Стамбул, а староукраїнська назва цього міста — Царгород?

6.1. Утворення Візантійської імперії

У 395 році, як вам відомо, Римська імперія розпалася на Східну (зі столицею в Константинополі) та Західну. Східна частина йменувалася **Ромейською** (тобто Римською), згодом (у XVI ст.) — **Візантійською**. Її мешканців називали *ромейами*, рідко — візантійцями. Спілкувалися вони багатьма мовами, хоча державною була грецька. Територія країни спочатку охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, Єгипет, Сирію, Палестину, Месопотамію, Закавказзя, Середземноморські острови (зокрема Крит та Кіпр), але згодом простяглася й у віддалені регіони Європи, Азії, Північної Африки. На Заході міста були зруйновані та спорожніли внаслідок нашествия варварів. А Візантія залишалася країною міст, які були економічною опорою влади, осередками торгівлі, культури та освіти.

Найвища влада належала імператорові, якого звали **василевсом** (у перекладі з грецької — «царем»). Його вказівки сприймали як закони, а поява на людях перетворювалася у справжнє дійство. Навіть визначні полководці, очільники великих провінцій, багаті та впливові чиновники визнавали себе «рабами» імператора. Він спирався на численних урядовців та могутнє військо. Вважали, що василевс правив із волі Бога, тож християнська церква помітно впливала на життя ромейів. Міцність такої системи часто залежала від особистих якостей правителів. Якщо вони виявлялися слабовільними, держава потрапляла в складні ситуації.

У ромейському суспільстві найвпливовішими були родина імператора та чоловіки-аристократи, які одержували свої статки та статус завдяки земельним маєтностям. «Старі» аристократи утримували великі латифундії (*приватні земельні володіння, помістя*), де працювали залежні від них селяни-колони. Однак від X століття з'явилася нова аристократія, вплив якої забезпечувався військовою службою у прикордонних укріплених регіонах. Знатні титуловані особи вирізнялися вишуканими прикрасами та шовковим вбранням, полюбляли полювання і кінні змагання на величному іподромі в Константинополі.

Нижчі верстви населення Ромейської імперії різнилися статками. Зокрема, освіта та вірна служба давали змогу досягнути кращого становища навіть незнатним людям. Цим активно користувалися *чиновники* — правники, скарбники, писарі, дрібні службовці, дипломати та ін. Деяко менше поважали заможних *купців* та *лихварів*. У візантійському іконописі подекуди зображували, як представники цього виду діяльності страждають у пеклі за своє крутіство і шахрайство. Численні *ремісники* в містах об'єднувалися у великі гільдії. Зазвичай вони не змінювали фах і передавали свої знання та справу дітям-наступникам. Найчисельнішою категорією серед ромеїв були вільні *селяни*, які володіли землею. Існували також *раби*, яких набирали з військовополонених. Часто вони працювали в майстернях, що належали імператорові.

Василевс — титул візантійських імператорів, цар.

1. Чому Візантійську імперію називають Ромейською? 2. Які елементи управління державою ромеїв запозичили з античної цивілізації? Визначте особливості господарського життя та системи влади у Візантії. 3. Опишіть, скориставшись картою, межі території Візантії в час її розквіту.

6.2. Правління імператора Юстиніана I

Першого злету могутності імперія Ромеїв досягла за **Юстиніана I (527–565)**. Дослідники вважають, що цей імператор мав слов'янське коріння. Його дядько Юстин I очолив країну внаслідок палацового перевороту. Не маючи дітей, усиновив племінника та забезпечив йому добру освіту, загалом готував до майбутнього передання влади. Юстиніан I володів кількома мовами, розумів придворну службу та суть державного управління. У побуті він поведився по-простому, не

їв м'яса, не вживав алкоголю, легко знаходив спільну мову з людьми, багато працював. Про нього навіть писали, що він — «імператор, який ніколи не спить», адже вночі блукав численними залами власного палацу, обмірковуючи закони та складні щоденні проблеми.

*Імператриця
 Феодора, фрагмент
 мозаїки в базиліці
 Сан-Вітале,
 м. Равенна, VI ст.*

Юстиніан I поставив за мету відродити велич імперії, об'єднати її, посилити роль християнства. Для цього він опирався на помічників. Із-поміж близьких найвпливовішою була його дружина Феодора. Вона вирізнялася вродою, мала винахідливий і практичний розум, чудово розумілася на людях. Коли в Константинополі в 532 р. спалахнуло народне повстання «Ніка» («Перемога»), її думка вплинула на Юстиніана, який усмирив бунтівників. Водночас її любов до розкошів обтяжувала державну скарбницю. Наприклад, для Феодори утримували флот, а під час мандрівок її могли супроводжувати чотири тисячі людей обслуги!

Правове життя Візантійської імперії визначав збірник законів «Зведення цивільного права» («Кодекс Юстиніана»), який забезпечив відновлення дії класичного римського права.

До нього увійшли закони римських імператорів, видані з часів правління імператора Андріана (117–138), а також закони самого Юстиніана I, видані ним до 534 р. Накази, які виходили після того, називали новелами. До наших днів дійшло декілька частин збірників новел, які розглядаються як завершальна частина Юстиніанового законодавства. Його принципи донині є основою цивільного законодавства більшості країн Європи.

Вір, але перевір

Що таке «Кодекс Юстиніана»? Латиною його назва звучить як «*Codrus juris civilis*» («Корпус юріс цивіліс»), тобто «Звід цивільного права». Під цією назвою кодекс відомий досі. Його укладення тривало з 529 по 534 рік. Після завершення кодифікації Юстиніан I видав розпорядження про викладання права в спеціальних школах.

Після впокоєння Юстиніана I Візантія поступово втратила чимало володінь. Особливо дошкуляли вторгнення арабів та слов'ян. Упродовж VII ст. араби відібрали Сирію, Месопотамію, Вірменію та Північну Африку. Доволі відчутною виявилася втрата Єгипту, житниці імперії. Слов'яни, зокрема анти, неодноразово з'являлися під стінами Константинополя. Зрештою, вони оселилися на півночі Балканського півострова. Окрім того, на початку VIII ст. імперію ослабила внутрішня криза, зумовлена рухом іконоборців. Влада, вишукуючи гроші для продовження воєн, посягнула на церковні багатства. Заборонила поклонятися іконам, пояснюючи вірянам, що вшановувати потрібно Бога, а не його зображення. Незгодних карали. Таким рішенням противилися насамперед монахи та церковні очільники, тож їхнє майно та землі відбирали. Протистояння між іконоборцями й іконошанувальниками тривало понад століття. Зрештою, ікони повернули до монастирів і церков, також їм відшкодували частину збитків. Суспільство нібито заспокоїлося.

У наступні роки для поліпшення становища правителі докладали чимало зусиль. Василевсам вдавалося утримувати добре вишколену армію з вільних селян та потужний флот. Частково завдяки цьому, починаючи із середини IX ст., Візантія вступила у «квітучий» період, пов'язаний із правлінням Македонської династії (867–1056). Зокрема, Василій I Македонянин (867–886) установив таке престолонаслідування, унаслідок якого найвища посада належала представникам одного роду. Крім того, було впорядковано і посилено фінансову систему, реформовано адміністративний устрій, оновлено

законодавство. Відвойовано (щоправда, тимчасово) Сирію, захоплено сучасні болгарські землі.

За династії Комнінів (1081–1185) розвивалися міста, зріс вплив знаті. Імператор *Алексій I Комнін (1081–1118)* повернув терени Малої Азії, переміг печенігів, убезпечивши північні кордони. Однак його успіхи не зупинили кризи. У країні почалися виступи невдоволених. У 1176 р. візантійська армія зазнала поразки від *турків-сельджуків*, а в 1204 р. столицю, Константинополь, захопили *хрестоносці* (про ці події йтиметься в іншому розділі підручника). Хоча в XIII ст. Візантія ненадовго відродилася, могутність її занепадала. На занедбані терени василевси запрошували й оселяли турків. Коли ті заповнили Малу Азію та Балканський півострів, кордони імперії стиснулися лише до Константинополя і кількох заморських володінь, зокрема в Криму. У травні 1453 р. турки оволоділи візантійською столицею і перейменували її в місто **Стамбул**. Понад тисячолітня історія імперії припинилася.

Іконоборство — релігійно-політичний рух у Візантійській імперії VIII — на початку IX століть, направлений проти шанування ікон.

1. До яких заходів вдавався Юстиніан, щоб відродити велич імперії? 2. Чому період правління Македонської династії вважають часом піднесення Візантії? 3. Визначте основні причини занепаду Римської імперії.

6.3. Візантія між Сходом і Заходом

У Візантії з повагою ставилися до наук. Передусім шанували філософію, богослов'я. Від IX ст. константинопольські патріархи відправляли проповідників у навколишні землі для поширення християнства. Відомо, що святі Кирило і Мефодій із міста Солунь створили слов'янську абетку «кирилицю», переклали Святе Письмо з грецької на слов'янську мову. Медики працювали над розпізнаванням і лікуванням хвороб. Вагомими були досягнення в астрономії та математиці. Наприклад, *Лев Математик* заклав основи алгебри, механіки, до всього ще й розумівся в педагогіці. Візантійський флот застосовував «грецький вогонь» — займисту суміш, яка нищила кораблі противників, тому що її неможливо було

загасити. Дії цієї незвичної зброї зазнали кораблі руського князя Ігоря у 941 р. під час його походу на Константинополь.

Популярністю користувалися «життя святих», де реальні біографії визначних релігійних діячів поєднувалися з легендами. Водночас світські автори описували минуле, як-от *Прокопій Кесарійський* у восьмитомній «Історії війн Юстиніана з персами, вандалами і готами» чи *Анна Комніна*, яка написала «Алексіаду» — огляд життя та діяльності свого батька, імператора *Алексія I Комніна*.

Чимало уваги приділяли архітектурі та живопису. Споруджували дивовижної краси церкви-базиліки — видовжені прямокутні споруди, зорієнтовані за віссю «схід-захід». У східній вівтарній частині базилік мурували півкруглий виступ (апсиду), вхід розташовували із західного боку. Стіни прикрашали розкішними мозаїками та фресками. У Константинополі

Айя Софія — Храм Святої Софії (Премудрості) у місті Стамбул, сучасний вигляд

неймовірною красою сявав собор *Святої Софії (Премудрості)*, побудований у VI ст. за наказом Юстиніана I. За легендою, він побачив уві сні ангела, який показав зразок майбутнього храму, що коштував державній скарбниці близько 100 тонн золота! Майстри створили справжній шедевр. Купол собору був велетенським (діаметр — 30,95 м; висота — 55,75 м), але мав вигляд невагомого. Незрівнянне нічне освітлення, полиск різнокольорових мармурів, унікальні мозаїчні панно справляли приголомшливе враження. Імператор бажав, щоби його дітище перевершило велич уславленого Єрусалимського храму. Задумане вдалося повною мірою. Визначна пам'ятка слугувала предметом наслідування для іноземців. Так, наприклад, візантійські архітектори брали участь у зведенні Софійського собору в місті Київ.

Мовою історичного джерела

Історик Йордан про враження остготського короля від відвідин Константинополя («Гетика», друга половина VI ст.):

«...Атанаріх, цілком прихильно прийнявши пропозицію, вступив до царственного міста і, здивований, промовив: «Тепер я бачу на власні очі це знамените місто, про яке часто чув з недовірою». І, оглядаючись туди й сюди, він то захоплювався розташуванням міста, то дивувався каравану кораблів, то, дивлячись на знамениті стіни і на безліч народу з різних племен, який пишною хвилею стікався сюди, як військо в бойовому порядку, до однієї ріки з різних боків, промовив: «Безсумнівно імператор є земним богом, і хто наслідуюється проти нього піднятися, сам буде винним у пролитті власної крові»».

1. Які галузі науки активно розвивались у Візантійській імперії? 2. Перелічіть найбільші досягнення візантійської культури. 3. Визначте особливості архітектурних рішень, втілених при спорудженні церков-базилік.

Корисна гра:

«Візантійська імперія»
<https://cutt.ly/getwrh8Q>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Який термін, на вашу думку, доцільніше використовувати для назви середньовічної держави з центром у Константинополі: Ромейська чи Візантійська імперія? Поясніть свої міркування.
3. Складіть ментальну мапу за матеріалом параграфа.
4. Поміркуйте, у чому полягає особливість розвитку візантійської культури. Наведіть приклади.
5. Вправа «Дослідження». За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, які території сучасної України входили до складу Візантійської імперії. Укладіть про них коротку довідку.
6. Вправа «Дебати». Проведіть «конференцію» з елементами дебатів на тему «Візантія — наступниця Риму».

§ 7. Нормани

Згадайте...

- які вірування називають язичницькими;
- що таке громада (община).

Як ви розумієте... — поняття «народовладдя», «колонізація»?

Чи знаєте ви, що...

- вікінги (норманські воїни) заселили Ісландію, Фарерські острови та досягли берегів Північної Америки задовго до Колумба;
- нормани не мали власних монет, використовували гроші інших країн?

7.1. Скандинавія у Середньовіччі

У Середньовіччі територію Скандинавського півострова і Данського архішелагу населяли предки сучасних данців, шведів та норвежців (*скористайтеся картою «Скандинавія в добу*

Середньовіччя. Походи вікінгів», що на першому форзаці цього підручника). Через несприятливі географічні умови вони мусли протистояти примхам природи. Оскільки орних земель було обмаль, від голоду рятували багатства північних морів. Узбережжями Норвегії і частково Швеції тягнулися фіорди — вузькі глибокі затоки, що ідеально підходили для облаштування портів. Віддавна рибалачи, скандинави швидко і досконало освоїли довколишні води. Здобуті навички мореплавства допомагали налагоджувати торгові шляхи та зв'язки. Також місцеві жителі полювали, займалися скотарством, хоча ці заняття поступалися війсьній справі.

Щоб виживати в суворому довкіллі, скандинави гуртувалися в спільноти (громади, общини). Основою будь-якої громади було господарство вільних селян (бондів). Для захисту бонди утворювали фольки — народні ополчення, у які набирали воїнів із чітко окреслених територій. Командували ополченнями ярли, титули яких згодом стали спадковими. Кілька фольків становили «королівство», очолюване конунгом, якого обирали на посаду. Конунг ніс відповідальність за долю підданих. Так, якщо був неврожай або воєнна поразка, його могли звинуватити у всіх гріхах і стратити (тобто символічно принести в жертву). Якщо ж він хотів би «утвердити насилля замість права», кожен бонд отримував стрілу як знак того, що порушника треба схопити та вбити. За неможливості вбивства конунга назавжди проганяли з рідного краю. У північному суспільстві поважали жінок. Вони часто залишалися в домі самі, а тому, щоб за потреби захиститися, навчилися битися зі зброєю в руках (навіть — із важкими сокирами) та могли разом із чоловіками захищатися від ворогів.

Скандинави сповідували язичництво, а тому вперто протистояли поширенню християнства. Верховним богом вважали Одіна. Він — покровитель мудрості, поезії, війни, перемоги і полювання. В Одіна та богині Йорд народився син Тор — бог блискавок, непереможний воїн, захисник простолюдю. За родючість і кохання «відповідала» богиня Фрея. «Темні» сили представляв Локі — майстер підступів та обману. Крім того, жителі півострова вірили

в долю, що стимулювало їхню відвагу. Вони вважали, що Один неодмінно даруватиме їм тріумф, а тому сміливо атакували значно численніших супротивників. Діяння богів і своїх славетних конунгів прославляли *скальди* — співці та поети. Саме вони створили скандинавський *епос* — сповнені легендарних описів твори, які не були позбавлені історичного підґрунтя.

Епос (від давньогрецького *ἔπος*, «слово, історія, поема») — оповідний рід літератури, сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем.

1. Які природно-кліматичні умови найбільше впливали на розвиток скандинавського середньовічного суспільства? Поясніть свої міркування. 2. Чим організація влади в скандинавських народів була схожою на політичну організацію варварських племен Європи, а чим відрізнялася? 3. Перелічіть імена язичницьких богів, у яких вірили нормани.

7.2. Вікінги – нормани – варяги

Вище йшлося про те, що основне місце в скандинавському суспільстві посідали бонди. Вони мали чимало прав: володіли майном, самостійно господарювали, за потреби брали участь у народних зборах — *тингах*, носили зброю. У разі вчинених проти них злочинів, бондів захищав суд. Після смерті господаря його власність переходила до старшого сина. Якщо в сім'ї синів не було, землю передавали чоловікам старших доньок, тому ділянки придатних ґрунтів не залишалися без господарів та обробітку. Проблеми виникали з молодшими дітьми. Дівчат видавали заміж, а юнаки, позбавлені шансів претендувати на майно, почувалися кепсько. Чи не єдиним виходом для них залишалася військова служба в конунгів, хоча для вільної людини покора вважалася ганьбою.

Цих воїнів, які зі Скандинавії здійснювали морські війовничі набіги на чужі землі, йменували **вікінгами**. У середньовічних джерелах їх прозивали також *норманами* («північними людьми»), на теренах сучасної України — *варягами*, у Візантії — *варангами*. Доступна і багата здобич приваблювала дедалі більшу кількість охочих. За отримані внаслідок грабунку прибутки вікінг міг облаштувати власне господарство і стати бондом. Часто до військ долучалися купці, які засновували торгові поселення на зайнятих територіях.

Нормани здобували перемоги, завдячуючи своєму військовому оснащенню. Для захисту вони вдягали міцні, але легкі залізні кольчуги та шоломи. У руках тримали круглі щити. Для нападу озброювалися важкими списами, мечами та сокирами з двома лезами. Найбільше досягнення вікінгів — вузькі і довгі бойові човни — *дракари*. Їхня досконала форма дозволяла без найменшого опору розсікати морські хвилі, маневрувати річками. За потреби їх перетягали на катках (колодах) сушею. Дракари оснащували щоглою з вітрилом, приводили в рух за допомогою весел. Носи таких суден часто прикрашали фігурами у вигляді голови дракона, а боки — щитами. У власних водах ці войовничі оздоби знімали, аби не порозлякувати добрих духів.

Шолом вікінга, VII ст.

Дракар, IX ст.

Нормани («люди з півночі») — північногерманські племена, які жили в Скандинавії та на Ютландському півострові.

Вікінги (від давньоскандинавського *vikingr*, «пірат») — воїни-мореплавці зі Скандинавії, які у VIII–XI століттях робили грабіжницькі напади на країни Європи.

1. Якими видами зброї користувалися вікінги? 2. Чим зумовлена специфічна форма скандинавських човнів? 3. Визначте чинники, які змушували вікінгів вдаватися до грабежів та піратства.

7.3. Походи норманів і утворення норманських держав

Період великих норманських походів тривав упродовж VIII–XI ст. Вони воювали зухвало, самовпевнено і жорстоко, не жаліючи тих, хто траплявся на їхньому шляху. Загибель воїна в бою вважалася почесною, адже тоді він потрапляв до міфічного раю — *Вальгалли*.

Сучасні дослідники називають кілька напрямків *експансії* (розширення сфери панування, впливу) норманів. У 793 р. їхні

дракари вперше з'явилися біля узбережжя Британії, що закінчилося пограбуванням монастиря на острові Ліндісфарн. Кількість походів на Захід невпинно збільшувалася. Вікінги грабували країни Британії й Ірландію, відкрили та заселили Ісландію, Фарерські острови, подолали Атлантичний океан і дісталися Гренландії. Близько 1000 року флот вікінгів під командуванням Лейфа Еріксена досяг берегів Північної Америки. Інший напрямок навали норманів проліг углиб Західної Європи та на її південь. Від нашествия постраждали землі Німеччини та Франції.

Згодом північні мореплавці потрапили в Середземне море, замешкали в Італії та на острові Сицилія. Від VIII ст. вони проникли й у Східну Європу, опановуючи шлях «із варягів у греки». Спочатку заснували місто Ладогу, згодом через річки Віслу, Дніпро та Волгу налагодили контакти з Візантійською імперією, де часто наймалися на військову службу. Наприклад, навіть норвезький король Гаральд Сміливий довго воював разом із візантійцями, щоб уславитися й назбирати грошей для шлюбу з Єлизаветою, донькою київського князя Ярослава Мудрого.

Поступово вікінги відмовилися від розбійництва та перейшли до колонізації. У IX ст. в Британії вони заснували Данло (регіон з особливою правовою та соціальною системами), де оселялися вихідці з Данії. На початку X ст. у Північній Франції король Карл Простакуватий передав чи то норвежцеві, чи то данцеві Роллону герцогство Нормандія, що стало базою для подальших воєнних кампаній. Зокрема, звідти в 1066 р. герцог Вільгельм вторгся в Англію, що поклало початок норманському завоюванню країни. Упродовж XI ст. нормани відвоювали в арабів острів Сицилія. Донині триває дискусія про те, чи мала нордичне (тобто північне) коріння польська правляча династія П'ястів.

Продовжуються суперечки щодо ролі варягів у заснуванні Русі, де княжили Рюриковичі — можливі спадкоємці скандинавських володарів. За свідченнями літописця, слов'янські племена словенів і кривичів разом із сусідніми угрофінськими народами запросили Рюрика на престол у Ладозі. Їх роздирали усобиці та війни, а скандинави, які зналися на військовій справі краще і мали досконалішу зброю, угамували місцеві конфлікти. По смерті Рюрика оточення його сина, очолюване князем Олегом, підкорило Київ. На основі літописних свідчень сформувалася «норманська теорія» походження Руської держави, що визначила провідну роль вікінгів у її створенні.

Уривок із «Ведастинських анналів» IX ст. про напад норманів на франків і місто Париж: «У рік Божий 885... 25 липня нормани зі всім військом вторглися в Руан... Спрагли до пожеж і смерті, стали лютувати — вбивали християн, забирали їх у полон і руйнували храми, не зустрічаючи опору. І франки приготувалися до оборони, але не до відкритої битви — спорудили укріплення, аби унеможливити норманам пересування на кораблях. Вони звели фортецю поблизу річки... Єпископ наказав зміцнити Париж...

Однак у листопаді нормани... узяли в облогу згадану фортецю й не давали тим, хто в ній зачинився, набирати воду з річки... Захисники... неабияк страждали... Вони попросили миру й прагнули, аби їм дозволили вийти живими... Нормани спалили фортецю, захопивши як здобич усе, що в ній знайшли...

Неабияк пишаючись перемогою, дійшли до Парижа й одразу ж атакували одну з веж, сподіваючись, що вдасться її швидко завоювати, позаяк вона ще не була повністю добудована. Франки мужньо боронили її, і битва тривала з ранку до вечора. Нарешті, ніч перервала битву, і тоді нормани повернулися на свої кораблі. Наступного дня вони знову штурмували вежу аж до заходу сонця і знову повернулися на кораблі. Християни хоробро оборонялися і перемагали...».

1. Які європейські країни зазнали норманських вторгнень? Покажіть на карті, яка є на першому форзаці цього підручника, напрямки походів вікінгів. 2. Про які особливості військових походів вікінгів йдеться в уривку з «Ведастинських анналів»? 3. Яким було призначення «шляху з варягів у греки»: військовим чи торговим? Поясніть свої міркування.

Машина часу

«Планета вікінгів».

У червні 2019 року в Осло відкрився перший у світі цифровий музей вікінгів. Як зазначено на сайті музею, це портал у часи вікінгів із технологією VR (об'ємна зйомка), голограмами, інтерактивними екранами та 270-градусними фільмами. У цьому цифровому музеї ви можете дізнатися про релігію, міфологію, кораблі та культурну спадщину скандинавів, відчутти силу стихії на борту корабля під час шторму та сфотографувати себе у вигляді вікінга.

Відео «Вікінги: яким насправді був народ воїнів, що наганяли жах на всю Європу»: <https://cutt.ly/ietwr8cs>

1. Вправа «Картографія. Із варягів у греки». Теренами середньовічної України пролягав важливий торговий шлях, що з'єднував Балтійське та Чорне моря. Опис шляху є в «Літописі руському» та у творі візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією». Його початки сягають рубежа IX–X століть. Занепав «шлях із варягів у греки» після руйнування міста Константинополя хрестоносцями. Починався він в околицях сучасного міста Стокгольм, проходив

Балтійським морем, Фінською затокою, річкою Нева, озерами Ладозьке та Ільмень, далі — річками Ловать і Західна Двіна та їхніми притоками до Дніпра. Сухопутні ділянки шляху долали, поставивши кораблі на дерев'яні колоди, немов на котки. Річкою Дніпро виходили в Чорне море, далі повз острів святого Євферія (Березань), вздовж західного чорноморського узбережжя — до Константинополя. *Прокладіть маршрут цього шляху на контурній карті або створіть картосхему в зошиті.*

Вір, але перевір

Особливістю історії острова Ісландія є відсутність «доісторичного» періоду. За даними археологів, острів заселили не раніше VIII ст. н. е. Близько 874 р. на острів з Норвегії переселилися майже 400 бондів із сім'ями. Першими поселенцями-вікінгами вважають норвежця Інгольфа Арнарсона та його брата.

Ісландська державність започаткована в 930 р. утворенням незалежного органу народовладдя — Альтингу (загальних зборів). Ісландський парламент, Альтинг, вважають найстарішим у світі. В Ісландії існувало 12 чи 13 тингів, що відповідали округам. Тинг — місцеві збори вільних людей для розгляду загальних суспільних питань і законотворення. У таких зборах міг брати участь лише той, хто сплатив спеціальний податок. У 1000 р. Альтинг одногolosно ухвалив офіційне прийняття Ісландією християнства. Загалом період з 930 р. до початку XII ст. був для ісландського суспільства часом стабільності та добробуту.

Корисна гра:

«Вікінги»

<https://cutt.ly/hetwtZsW>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Яке значення в історії Середніх віків мали завойовницькі походи вікінгів?
3. Складіть схему основних напрямків військових походів вікінгів.
4. Поміркуйте, у чому полягала військова могутність нормандських загонів.
5. **Вправа «Словничок».** Створіть короткий словник термінів з історії середньовічної Скандинавії.
6. **Вправа «Екскурсоводи».** Проведіть словесну / уявну / віртуальну екскурсію поселенням вікінгів.

§ 8. Перші держави народів Центральної Європи

Згадайте...

- що таке Велике переселення народів;
- коли відбувалося Велике розселення слов'ян.

Як ви розумієте... — терміни «слов'яни», «автохтони»?

Чи знаєте ви, що...

- місто Гнезно вважають першою історичною столицею Польщі; у 1038 році воно було знищене військом чеського короля, а столицю перенесено до Кракова;
- столиця Чехії, місто Прага, виникло навколо князівської фортеці — Празького граду над річкою Влтавою?

8.1. Великоморавська держава і Польща

Перші держави на території сучасної Чехії постали ще в ранньому Середньовіччі. У VII ст. там з'явилася країна **Само**. Її назва походила від імені напівлегендарного полководця Самона, який у кількох битвах розбив аварів. Однак після нього розпочалися усобиці, що й погубили те перше слов'янське утворення. У VIII – на початку X ст. на його теренах виникло князівство **Велика Моравія**, яке тривалий час протистояло наступу Східно-Франкського королівства, відокремленого в результаті поділу імперії Карла Великого. Великоморавські князі запросили з Візантії проповідників, серед яких були брати **Мефодій і Кирило**. Упродовж 863–867 років вони створили слов'янську абетку, започаткували писемність, проводили богослужіння, але під тиском німецького духовництва згорнули діяльність.

*Кирило та Мефодій,
мініатюра, XV ст.*

Найбільшим впливом Велика Моравія користувалася за часів правління Святополка I (870–894), проте уже наприкінці життя він змушений був скоритися владі німецького духовництва. Уже на початку X століття ця держава впала під ударами німців та угрів, поступившись місцем Чехії, Угорщині і частково Польщі.

Певне значення Велика Моравія мала також для Русі-України. Потужним був її культурний вплив. Вважається, що завдяки діяльності місцевих князів землі Галичини та Волині частково християнізувалися ще на початку X століття. На думку деяких дослідників, перекази про походження слов'ян з Дунаю, які збереглися в «Повісті минулих літ», є визнанням важливого значення Великої Моравії для усього слов'янства.

Першим достовірним польським правителем вважають Мешка I (960–992), який належав до династії П'ястів. У 966 р. він охрестив країну. Опісля розширював її межі на захід і схід, приєднуючи землі на узбережжі Балтійського моря, у Сілезії та Малопольщі (зі столицею в місті Краків). Його наступники втяглися в протистояння зі Священною Римською імперією, Чехією, Руссю. Рід П'ястів швидко розростається, тому сварки за престол спалахували чи не щоденно. Упорядкувати успадкування влади намагався Болеслав II, який у 1138 р. заповів розподілити повноваження між синами. Так утворилися *Краківське* (чільне), *Сілезьке*, *Мазовецьке*, *Великопольське* та *Сандомирське* князівства. Однак спадкоємці теж «перегризлилися» і Польща поринула у вир міжусобних воєн, які з деякими перервами тривали упродовж XIII століття.

Мовою історичного джерела

Арабський письменник і вчений Ібрагім-ібн-Якуб про польського князя Мешка I: «...Що стосується країни Мешка, то вона найбільша із слов'янських країн. Славиться вона продовольством, м'ясом, медом і рибою. Збирає він податки в торгових динарах (монетах). Ідуть вони на платню його воїнам. Кожного місяця дає їм визначену кількість. Є у нього три тисячі воїнів у панцирах, що поділені на частини, а сотня їх коштує десяти сотень інших воїнів. Надає він воїнам одяг, коней, зброю та все, у чому є потреба. А якщо в когось із них народиться дитина, він наказує сплачувати йому кошти з часу народження дитини, незалежно від її статі. А коли дитина виросте, то, якщо це чоловік, повинен його одружити та сплатити за нього весільний подарунок батькові дівчини, якщо ж вона жіночої статі, видає її заміж і платить весільний подарунок її батькові».

1. Назвіть найдавніші середньовічні держави, що існували на території сучасної Чехії. Знайдіть і покажіть їх на карті, що на с. 50. **2.** До яких наслідків призводив розподіл володінь правителями середньовічних держав між синами? **3.** На які витрати, окрім військових, Мешко I скеровував кошти, отримані з оподаткування?

8.2. Утворення держави в болгар

Наприкінці VII століття до північно-східної частини Балканського півострова переселилися болгари, яких очолював хан Аспарух. Протидіючи місцевим слов'янам, які проживали тут раніше, та Ромейській імперії, він 681 року заснував державу, відому як Перше Болгарське царство. Його наступники значно розширили початкові володіння, запанувавши над землями сучасних Болгарії, Румунії і частини Угорщини. Під впливом Візантії (та уже згадуваних Кирила і Мефодія) болгарський цар Борис I у 864 році прийняв християнство.

У час піднесення держави, який припав на період правління царя Симеона (893—927), розквітла місцева культура. У столиці Преславі зводилися палаци і церкви. При дворі царя збиралися освічені люди, які перекладали релігійні тексти та твори візантійських авторів. Так з'явився «Ізборник» — середньовічна болгарська енциклопедія, у якій містилися відомості з богослов'я, історії та філософії.

Зростання впливу знаті (*боляр*) за наступників Симеона призвело до усобиць. Внутрішнім протистоянням вирішили скористатися ромейські імператори. Спочатку вони використали проти болгар київського князя Святослава, який упродовж 968–971 рр. завдав їм відчутних поразок. Захопити Перше Болгарське царство вдалося 1018 р., коли візантійський імператор Василій II Болгаробійця остаточно переміг нащадків царя Симеона.

Однак у 1185 р. болгари повстали та створили Друге Болгарське царство. Нова держава зміцніла настільки, що її очільники й собі планували захопити Константинополь. Принаймні болгарські царі додавали до свого титулу «владу» над Візантією. Однак Друге Болгарське царство загинуло в боротьбі з турецькою навалою наприкінці XIV століття.

Цар Симеон надсилає послів до арабських володарів, мініатюра, XII століття

1. Визначте особливості створення та існування Першого Болгарського царства.
2. З іменем якого правителя пов'язують розквіт першої слов'яно-болгарської держави?
3. Чи контактували правителі держав Центральної Європи із Руссю-Україною? Наведіть факти.

8.3. Переселення угорців та утворення Угорського королівства

У IX ст. племена угрів, які до того проживали між Уральськими горами та річкою Волга, вирушили через Північне Причорномор'я й гори Карпати до колишньої давньоримської провінції Паннонія. Підкоривши місцевих слов'ян, вони перемогли великоморавських князів і загрожували іншим християнським народам. Завойовницькі війни велися під командуванням *Арпада* — напівміфічного засновника панівної династії *Арпадів*. Її представники воювали з німцями, ві-

зантійцями, слов'янами, аж доки в 955 р. не зазнали поразки від Оттона I, майбутнього першого імператора Священної римської імперії. Слава середньовічної Угорщини відродилася за правління Іштвана (Стефана) I (1001–1038), який близько 1001 р. отримав з рук Папи Римського королівську корону. Натомість ново-коронований монарх охрестився та охрестив підданих. За цей учинок наприкінці XI ст. його проголосили святим (канонізували). Він здійснив територіальні перетворення: розподілив країну на комітати, керівниками яких поставив іспанів. При дворі утворив дорадчу раду, що її очолював палатин — верховний суддя, друга за значенням особа в королівстві. За наказом Іштвана I скасували рабство, населення змусили дотримувати законів, розпочали карбувати монети.

Упродовж XI – першої половини XIII ст. Угорське королівство простягалось в межах сучасних Хорватії, Трансильванії, Словаччини та Закарпаття. Посягали угорські королі й на князівства Русі. Щоби правити такими обширами, володарям доводилося домовлятися зі знаттю. У 1222 р. король *Андраш II (1205–1235)* видав «Золоту буллу» — документ, що звільняв від податків титулованих осіб і закріплював за ними набуті власності. На початку 1240-х рр. монгольська навала спустошила країну: кількість її населення зменшилася вдвічі (докладніше про це в одному з наступних параграфів). Для відновлення господарства всіляко залучали іноземців. Валлонці, італійці, німці закладали поселення вздовж річки Дунай, освоювали віддалені пустки. До Угорщини, тікаючи від монголів, перебралися половці, які в другій половині XIII – на початку XIV ст. відіграли руйнівну роль у внутрішніх конфліктах.

Угорський король Андраш II, мініатюра, XIV століття

1. Поміркуйте, як племенам угрів вдалося створити велику державу в Центральній Європі. 2. Яку роль у формуванні та зміцненні Угорської держави відіграло прийняття християнства? 3. Чи можна, на вашу думку, переселення угрів у Паннонію вважати завершенням Великого переселення народів?

Машина часу

«Біле золото».

Середньовічна Чехія славилася срібними та золотими шахтами. Польське королівство — срібним та соляним промислом. У середньовічній Європі ціна

солі була такою високою, що вона іноді виконувала роль грошей. У X ст. соляну ропу набирали в берестяні козубки, ставили на сонце, щоб випарувалась волога, й отримували сіль. А щоб мати більше солі, велику кількість ропи нагрівали в дерев'яних, згодом металевих посудинах на вогні й збирали сіль, що виступала на краях. В українському місті Дрогобич у наш час існує єдине підприємство в Європі, де сіль виготовляють тим самим методом, що й тисячоліття тому — виварюванням з природної ропи. Оглянути музей-копальню солі «Величка» в сучасній Польщі можна за допомогою додатку Google Earth <https://cutt.ly/VetaTscO>

Вір, але перевір

У добу Середньовіччя руські князі намагалися породичатися з правителями сусідніх держав. Так королевою Польщі, дружиною Казимира I Реформатора з династії П'ястів, стала молодша дочка князя Володимира Великого Марія-Доброніга. А з іншою дочкою Володимира одружився угорський герцог Ласло Саро. Дружиною князя Ізяслава Ярославича стала сестра польського короля Мешка II Гертруда-Єлизавета. Існує припущення, що на замовлення Гертруди-Єлизавети монах Києво-Печерського монастиря Никон створив «Початковий звід» — письмове джерело, що лягло в основу «Літопису руського».

Корисна гра:

«Країни Центральної Європи»
<https://cutt.ly/eetwt0md>

1. Вправа «Історичний прогноз». Організуйте в класі обговорення та спробуйте спрогнозувати, як склалися відносини між країнами Центральної Європи та українськими землями в період Середніх віків. Запропоновані гіпотези запишіть. Перевірити їх ви зможете на наступних уроках.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Попрацюйте з мапою. Визначте території, які охоплювали перші держави народів Центральної Європи. Покажіть на карті напрямок угорського походу через Північне Причорномор'я. 3. Складіть порівняльну таблицю «Перші держави народів Центральної Європи». 4. Поміркуйте, чому брати Кирило та Мефодій визнані християнськими святими. 5. **Вправа «Картки пам'яті».** Створіть картки пам'яті за матеріалом параграфа. 6. **Вправа «Віртуальна мандрівка».** Запропонуйте однокласникам / однокласницям перелік пам'яток, пов'язаних із середньовічною історією Центральної Європи.

§ 9–10. Перші київські князі

Згадайте...

- кого слов'яни називали князями;
- що таке «князівська дружина».

Як ви розумієте... — поняття «Русь-Україна», «династія»?

Чи знаєте ви, що...

- на території сучасного Києва знайдено сліди проживання людей від часів пізнього палеоліту; археолог В. Хвойка в Києві віднайшов перше на теренах сучасної України поселення трипільців;
- поселення, яке існувало на місці сучасного Києва від I століття н. е., було торговим центром, який після III ст. децю занепав; цю гіпотезу підтверджують знахідки великої кількості давньоримських монет;
- щоб у 1982 році відзначити 1500-річчя Києва, на період формування на його теренах слов'янського поселення з ознаками міста (не пізніше V–VI століть), «наклали» дату найдавнішої літописної згадки про місто (882 рік) і отримали умовний 482 рік його «народження»?

9–10.1. Племінні князівства Русі-України. Київ та його перші правителі

На території Русі-України, як ви пригадуєте, існували такі **союзи племен**: *волиняни, поляни, уличі, тиверці, деревляни, білі хорвати, сіверяни*. Із посиленням впливу князя та його воїнів-дружинників ці союзи перетворювалися на племінні князівства зі значно розвиненішими соціальною структурою та організацією влади. Одним із найсильніших на той час стало князівство полян, столичним градом яких був Київ. Зведене на дніпровських пагорбах місто віддавна слугувало одним із найбільших осередь східного слов'янства. Завдяки вдалому розташуванню на торговому шляху «із варягів у греки» Київ перетворився на важливий центр об'єднання довколишнього та прийшлого населення, яке було зацікавлене в торгівлі.

Офіційною версією заснування Києва на сьогодні є літописна легенда про полянських володарів Кия, Щека, Хорива і їхню сестру Либідь, які заснували місто й дали йому ім'я на честь найстаршого брата. Її наводить чернець Нестор у «Повісті минулих літ» без «прив'язки» до певного року. Схожі легенди про заснування великих міст трьома братами є в багатьох народів (поляки, вірмени та ін.). Дослідники припускають, що Кий був реальною історичною постаттю.

«Заснування Києва»,
художник Артур Орльонов

Пам'ятник засновникам Києва,
скульптор Анатолій Куц, майдан
Незалежності, місто Київ, 2000 р.

Відомо, що інші князівства теж мали свої «стольні гради» (головні міста): древляни жили довкола міста Іскоростеня, волиняни мали місто Волинь, сіверяни гуртувалися біля Чернігова тощо. Іншої докладнішої інформації писемні джерела не подають. Натомість з археологічних джерел відомо, що тодішнє слов'янське населення жило невеликими осілими групами (можливо, окремими родами), зналося на землеробстві та скотарстві. За житла їм правили напівземлянки. Вони користувалися ліпним посудом, прикрашали його візерунками. Слов'яни були язичниками, поклонялися силам природи (особливо прославляли бога грому Перуна), влаштовували святкування на їхню честь у спеціальних місцях — капищах.

1. Розгляньте картину «Заснування Києва». Яку історичну інформацію відобразив у ній художник Артур Орльонов? 2. Які сприятливі обставини зумовили перетворення поселення над Дніпром у стольний град Київ? 3. Місту Київ — понад 2000 років чи менше 1500 років? Поясніть свої міркування.

9–10.2. Руська земля за Аскольда і Діра

Про князів, які упродовж IX ст. очолювали східно-слов'янські племінні союзи, у літописах містяться надто уривчасті згадки. Найвідомішими з володарів були київські князі Аскольд та Дір. Звідки ж вони походили і як управляли? Літописець пов'язував їх із варягами, що належали до оточення Рюрика з Ладоги. Правили вони начебто спільно, проте були не князівського роду. З другого боку, частина сучасних дослідників вважає їх продовжувачами місцевої династії, започаткованої князем Кием.

Поступово про Русь починають згадувати в європейських джерелах. У «Бертинських анналах» (хроніка, написана у

Франкській імперії в середині IX ст.) під 839 р. записано, що до двору Людовика Благочестивого, сина імператора франків Карла Великого, прибуло візантійське посольство разом із хаканом (правителем) Русі. Хоча цей запис уперше фіксує назву Русь, подробиць переговорів не наведено. Можливо, до посольства долучився хтось із київських князів, бо військову діяльність князя Аскольда, наприклад, пов'язують саме із «південними справами». Константинополь славився своїми багатствами, тож нав'язати ромеям торгові умови було справою надзвичайно вигідною.

У червні 860 р. потужний руський флот із 200 лодій увірвався до константинопольської бухти, що звалася Золотий Ріг. Опинившись в облозі, ромейський імператор Михаїл III запропонував Аскольду багаті дари та мирний договір. Угода, окрім торгових привілеїв для Русі, передбачала хрещення Аскольда та його дружинників, а також відправлення єпископа в Київ для організації церковного життя. Наскільки вдалося виконати цю умову, невідомо, бо всі наступні візантійські автори надалі вважали русів язичниками. Важливо, що в угоді вказано про Русь, а оскільки тодішні руси були предками сучасних українців, то нині тогочасну Київську державу називають *Русь-Україна*.

1. Коли й де вперше письмово зафіксовано назву «Русь»? 2. Чому київським правителям було важливо налагодити торгові стосунки з Візантією? Який шлях (військових походів чи мирних переговорів) для цього обрали б ви, якби жили в той час? 3. Які історичні постаті й коли уклали найдавнішу зафіксовану міждержавну угоду Русі й Візантії? Наслідком якої події стало укладення цієї угоди?

9–10.3. Перші Рюриковичі в Києві

Тим часом у Ладозі помер князь Рюрик. Свої володіння він передав синові Ігорю. Проте той був занадто малим, щоби правити, тож за ним наглядав Олег, котрийсь із родичів Рюрика. Прибувши до Києва у 882 році, Олег хитрістю виманив Аскольда і Діра з міста та убив їх, бо вони «були некнязівського роду». Після цього Олег почав упокорювати довколишні слов'янські племена. За кілька років у війнах і походах він поширив свою владу на полян, древлян, сіверян, радимичів. За правління Олега, здійсненого від імені князя Ігоря, Київ перетворився на політичний центр, навколо якого об'єдналося чимало східнослов'янських племен. Вважається, що Олег ходив

із військом на Константинополь і досяг визначних успіхів. У 907 р. він добився великих виплат та привілеїв для руських купців і дипломатів. У 911 р. цей договір було розширено — літописець зберіг його на сторінках свого твору.

«Аскольдова могила», художник
Т. Шевченко, 1846 рік

Застосування «грецького вогню»,
мініатюра, XII ст.

Коли Олег загинув (можливо, у черговому поході за море), у Києві почав правити князь Ігор. Він продовжив захоплювати сусідні племінні князівства, зокрема упокорив древлян та уличів. За часів Ігоря в Північному Причорномор'ї вперше з'явилися *кочівники-печеніги*, з якими він поспішив укласти мир. Бажаючи торгових привілеїв і слави, князь Ігор ходив із військом на Візантію. Однак у 941 р. зазнав поразки: ромеї використали проти його лодій «грецький вогонь» (невідому нині запалювальну суміш). Коли ж князь вирішив виправити помилки та знову спробував військову вдачу, візантійці запропонували менш вигідний для Русі мир (944 р.).

Загинув князь Ігор випадково. За тодішніх обставин «оплачувати рахунки» було складно, і князь самотійно збирав *данину* (*своєрідний податок*) з підкорених древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян-данників. Докладно *полюддя* (*процес збору князем данини*) описав візантійський імператор Костянтин Багрянородний. Зазвичай князь пізньої осені з військом вирушав із Києва у підвладні землі, вимагаючи «натуральної» плати (того, чим можна було утримувати військо або згодом продати). Повертався навесні до Києва і споряджав човни з медом, воском, хутрами, шкурами та іншим крамом до Візантії. У 944 р., отримавши солідний викуп з Іскоростеня, князь Ігор відпустив більшість дружинників зі здобиччю до Києва, а сам повернувся, щоби вимагати доплат. Древлян розсердили грабунки князя. Вони схопили Ігоря з невеликою кількістю воїнів та жорстоко з ним розправилися.

Його владу успадкував молодий син *Святослав*, при якому правила **княгиня Ольга** (*910–969). Бажаючи помститися за смерть чоловіка, вона, діючи за середньовічним правом, безжалюбно покарала винних. Іскоростень було захоплено та спалено, Древлянське князівство перестало існувати. Дослідники вважають, що така увага до древлян з'явилася не на порожньому місці: печеніги становили загрозу зі степів, тож торгові шляхи змістилися північніше, до непрохідних для вершників лісів. Щоби контролювати їх, довелося упокорити землі древлян. Княгиня Ольга також організувала *нові правила збору данини*. З її наказу це відбувалося на спеціальних місцях — *погостах* і стоянках. Тут також чинився княжий суд. Ці місця розташовувалися поза містами місцевих племінних князівств, щоб княжим урядникам не довелося потрапити в пастку, як це сталося з князем Ігорем.

Княгиня Ольга намагалася мирно домовлятися з Візантією. Вона прийняла хрещення та особисто відвідала Константинополь. Унаслідок домовленостей руські воїни отримали змогу постійно перебувати і служити при імператорові. Однак результати переговорів могли не влаштувати княгиню. Близько 959 р. вона скерувала посланців до короля Східнофранкського королівства Оттона I. Той відрядив на Русь цілу місію на чолі із ченцем Адальбертом, проте успіху в хрещенні киян вони не досягли.

«Свята велика княгиня Ольга», художник Микола Бруні, полотно, олія, 1901 р.

Данина — вид податку в Середньовіччі; спочатку нерегулярний, а потім регулярний відкуп з підкорених теренів, що його примушували сплачувати нормани-вікінги; найдавніша форма оподаткування населення в Русі.

1. Коли і за яких обставин у Києві почав княжити Олег?
 2. Чому полюддя було важливим елементом діяльності кийвських князів? Чи можна було в ті часи оподатковувати населення в інший спосіб? 3. Розгляньте картину Миколи Бруні «Свята велика княгиня Ольга». Чому, на вашу думку, художник зобразив княгиню Ольгу в шатах, схожих на вбрання візантійських імператорів? Що означає німб (круг або сяйво) навколо голови княгині?

**РУСЬ ЗА КНЯЖІННЯ
ОЛЕГА, ІГОРЯ, ОЛЬГИ (кінець IX – X ст.)**

	Русь наприкінці князювання Олега		ПОЛЯНИ ПЕЧЕНІГИ	Східнослов'янські племена інші племена
	Землі, приєднані до Русі за князювання Ігоря			Королів Русі
	Руська земля – державне утворення Аспандія (Куянів)			Похід Олега та Ігоря на Константинополь та похід Олега на Каспій
	Державне утворення Рюрика й Олега (Славів)			Традиційний шлях збору полювання
				Шлях від варягів у греки
				Сучасні кордони України

9–10.4. Чому Русь стала Руссю?

Літописною назвою держави була **Русь**, або **Руська земля**. У IX–XI ст. так називали землі Середнього Подніпров'я із центром у Києві. Лише поступово влада столиці полян поширювалася на інші довколишні слов'янські племена. Щоби відзначити цей процес і нові землі, дослідники застосовували означення *Давня Русь*. Зараз цей термін уживається рідко, значно вдалішим є *Русь-Україна* (що його обґрунтував видатний історик Михайло Грушевський). Так прийнято позначати всі українські землі, що увійшли до складу Русі і мали спільну історію та культурну традицію.

Становлення державності пов'язують з розселенням та походами вікінгів. Прихильники «норманської» теорії походження Русі вважають, що **назва «Русь»** потрапила до слов'ян від тогочасних фінських племен, які норманів називали «ruotsi». Також важливо розуміти, що династія Рюриковичів — скандинавського походження. Імена Олега, Ігоря, Ольги, численні літописні згадки про варягів свідчать про їхню північну належність. Наприклад, діяння княгині Ольги вказують на самовладну й жорстку скандинавську жінку, що знається на військовій справі та до думки якої дослухаються досвідчені дружинники (з північними іменами — Свенельд і Асмуд). Так само варягів від слов'ян відрізняли у візантійських джерелах, а імена руських дипломатів і торговців в угодах з ромеями X ст. — скандинавські. «Норманську» версію підтримали також археологи, які відзначають чималу кількість скандинавських речей у тогочасних похованнях. До того ж, як ви знаєте, вікінги розселилися в інших країнах Європи, зокрема в область Данло, а також створили герцогство Нормандію та Сицилійське королівство й загалом суттєво впливали на тогочасне політичне життя в Європі. То чому б їм не запанувати в Києві?

Київ у IX ст., наскільки відомо, сплачував данину **Хозарському каганату** — величезній державі, що контролювала торгівлю з Візантією. Лише з варязькою допомогою вдалося позбутися нав'язливих умов. У літописній оповіді про Аскольда і Діра зауважено, що саме вони звільнили місто, але запанували в ньому самі. Бажання позбутися залежності від хозар й отримати надійний захист у вигляді досвідчених норманських воїнів могли стати важливими мотивами для визнання влади

вікінгів. Під цим впливом суспільний розвиток Русі поступово став набувати тогочасних європейських рис. Так почали формуватися типові для середньовічної Європи стани населення: «ті, хто воюють» (князі, дружинники, бояри), «ті, хто моляться» (духівництво), «ті, хто працюють» (селяни, городяни, торговці, ремісники). Про особливості цього процесу ви дізнаєтеся в наступних параграфах.

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про Русь за часів Олега: «... А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозвалися вони руссю, а спершу були слов'янами; хоча вони й полянами звалися, але мова [в них] слов'янська була. Полянами ж вони прозвалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна — слов'янська».

1. Якою в IX столітті була самоназва держави із центром у Києві? Чи так само її називали сусіди? 2. Які умовні назви середньовічної держави, що існувала на теренах України, використовували історики? 3. Поміркуйте, як впливали на становлення держави із центром у Києві сусіди: Візантія, Хозарський каганат та вікінги.

Корисна гра:

«Русь за перших князів»
<https://cutt.ly/ZetwywkB>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. З якими легендарними та реальними династіями пов'язане утворення Русі? 3. Визначте, що відбулося раніше — перша письмова згадка назви «Русь» чи встановлення влади Рюриковичів у Києві? 4. Визначте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики перших київських князів. 5. **Вправа «Хронологія».** Розташуйте ключові відомості про становлення Русі-України в хронологічній послідовності. Доповніть таблицю (чи лінію часу) вже відомою вам інформацією про основні європейські держави того часу. 6. **Вправа «Історичний портрет».** Укладіть за допомогою додаткових джерел інформації (зокрема посібника «Правління князів: походи й реформи») історичний портрет одного з перших київських правителів (на вибір) <https://cutt.ly/GetqOUci>.

§ 11. Русь-Україна та Візантія. ПРАКТИКУМ

Згадайте...

- до якого міста пролягав торговий шлях «із варягів у греки», які історичні назви цього міста вам відомі;
- чому Візантію називають Ромейська імперія.

Як ви розумієте... — поняття «хрещення», «каганат», «хан»?

Чи знаєте ви, що...

- історикам відомо сім угод, укладених між Візантією та київськими князями Аскольдом, Олегом, Ігорем, Святославом, Ярославом Мудрим?

11.1. ТЕОРІЯ.

Русь-Україна та Візантія в IX–X століттях. Святослав

Ромейська імперія та столичний Константинополь були важливими для торгівлі Русі. Тож походи русів до Царгорода упродовж IX – першої половини X ст. були спрямовані не на руйнування Візантії, а на здобуття вигідних умов для торговців, вільний проїзд та побут посланців, до чого поступово додавалися можливості для наймання русів на імператорську службу. Ромеї оцінили бойову міць руських дружинників, тому охоче приймали їх до війська. Імперська влада натомість схилила князів до прийняття християнства. Якщо для укладання угоди з Аскольдом його хрещення було обов'язковою умовою (із «варварами» імператори воліли не домовлятися), то княгиня Ольга прийняла християнство добровільно.

Ситуація змінилася у 964 р., коли князь Святослав посів престол свого батька. Він був прихильником язичництва, а війна стала справою його життя («Іду на ви», — гасло князя, відоме із літопису). Того ж року Святослав почав упокорення в'ятичів, близько 965 р. розбив Хозарський каганат. Його войовничість вирішили використати візантійці в боротьбі з болгарами. Князь Святослав у 967–968 роках здійснив успішний похід проти Першого Болгарського царства, захопивши частину земель. Лише печенізька облога Києва «відкликала» його на Русь. Київські бояри, княгиня Ольга докоряли князю за байдужість до рідної землі, проте завойовані землі на Дунаї йому були цікавішими, ніж Середнє Подніпров'я.

Походи князя Святослава

Сучасна емблема Сил спеціальних операцій Збройних сил України (ЗСУ)

Після смерті матері князь Святослав розділив Русь між синами і вирушив до болгарських володінь. Він захопив столицю Преслав і не хотів далі ділитися з візантійцями. Князь із військом дійшов до Адріанополя (м. Едірне, Туреччина), проте його зупинила ромейська армія. Під тиском супротивника довелося відступити в Доростол (м. Силістра, Болгарія). Тривала війна виснажувала русів та візантійців. Від князя Святослава відокремилися його союзники угри та печеніги, чимало болгарської знаті він стратив, бо підозрював у зраді. За таких умов довелося укладати мир. Князю та його дружинникам дозволялося покинути болгарські землі, напевно, для Русі зберігалися торгові привілеї. Проте ромеї підкупили печенізького хана. Знекровлене в боях руське військо було оточене і розбите на зворотному шляху. Князь Святослав загинув 972 р.

Повернення князя Святослава на лодях Дніпром, мініатюра з Радзивилівського літопису, XV ст.

«Князь Святослав», художник Володимир Форостецький

11.2. ПРАКТИКА.

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?»

Розгляньте інфографіку про розвиток відносин між Руссю-Україною та Візантією.

<https://cutt.ly/KwRvr5Rh>

- У яких століттях відбуваються події, згадані в інфографіці?
- Яке значення, на вашу думку, мали ці стосунки для обох держав?
- Складіть власну історичну задачу за матеріалом параграфа. Запропонуйте розв'язати її в класі.

2. Вправа «Де? Коли?»

Ознайомтеся з інформацією про битву за Доростол. Створіть схему цієї битви (графічну або словесну).

Після захоплення імператором Іоаном Цимісієм Преслава військо князя Святослава відступило до Доростола. Облога Доростола візантійцями почалася наприкінці квітня 971 р. та продовжувалася до кінця липня. За цей період між ромеями і русичами відбулося кілька сутичок. Вирішальним стало 22 липня 971 р. Після наради з дружиною, під час якої київський князь промовляє, що краще загинути в бою, ніж повернутися додому із соромом, Святослав виводить все військо за стіни міста на бій із супротивником. І наказує зачинити брами, щоб ніхто не хотів втекти. Атаки князівського війська були потужними, воно тіснило візантійців. Святослава намагалися вбити, але безуспішно. Стурбований Іоан Цимісіхій навіть пропонував князю особистий поєдинок, щоб не допустити програшу ромеїв. Але останнім на допомогу прийшла пилова буря та вдалий маневр одного з візантійських воєначальників, якому вдалося обійти дружину Святослава з тилу. Руські воїни були змушені знов відступити за стіни Доростола, а Святослав розпочав мирні переговори. За результатом перемовин уклали мирний договір, текст якого зберігся в «Літописі руському». Князівське військо обіцяло залишити Балкани, але зберігало за собою всі торгові привілеї та отримало продовольство на дорогу до Києва.

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

3. Вправа «Міжнародні договори»

Опрацюйте запропоновані фрагменти з «Літопису руського». Визначте за текстом джерела:

- а) Для кого, на вашу думку, був створений цей документ?
- б) Яку функцію він мав виконувати?
- в) Які види правопорушень згадуються в документі?
- г) Які види покарань передбачені правовими нормами?
- д) Яку інформацію про взаємовідносини Русі-України та Візантії можна віднайти в джерелі?

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про договір князя Олега з греками: «...Якщо хто уб'є, християнина рус чи християнин руса, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, і якщо є він імуцим, то ту частину майна його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить їй по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімуцим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре».

«Літопис руський» про договір князя Ігоря з греками (944 р.): «...І хай заборонить князь послам 4 своїм та іншим русам, які приходять сюди, щоб не творили вони безчинства в селах, ні в країні нашій. А коли вони приходять, хай живуть коло церкви святого Мами. А коли пошле цесарство наше мужа свого, хай перепише він імена їхні, і тоді хай візьмуть вони місячину свою ... спершу ті, що від города Києва, а тоді з Чернігова, і з Переяславля, і з інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя, по п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба».

4. Вправа «Міжнародні відносини»

Опрацюйте фрагмент із «Літопису руського». Визначте за текстом джерела:

- а) Які риси характеру демонструє княгиня Ольга в спілкуванні з візантійським імператором?
- б) Чому, на вашу думку, питання поширення християнства було важливим пунктом взаємовідносин Русі-України та Візантії в X столітті?

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про прибуття княгині Ольги до Константинополя: «...Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лица і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами». Вона ж, зрозумівши його річ, мовила до цесаря: «Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуся». І охрестив її цесар з патріархом ... А по охрещенні призвав її цесар і сказав їй: «Я хочу взяти тебе за жону». Вона тоді мовила: «Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш». І сказав цесар: «Перехитрила ти мене єси, Ольго». І дав він їй дари многі — золото, і сребро, і паволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочкою своєю».

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

5. Вправа «Святослав Хоробрий»

Курс «Історія України» на платформі EdEra <https://cutt.ly/getqFHh1> містить таку інформацію

про князя Святослава:

«Князь-лицар, князь-козак, воїн, а не політик, побратим, а не володар, Олександр Македонський середньовіччя – якими тільки епітетами не наділяли Святослава Ігоровича сучасники та історики. Пізно зійшовши на київський престол (тривалість регентства на Русі, як бачимо, залежить від регента, а не наступника), цей князь перекроїв карту Європи, змінив розклад сил у ній, пройшов із походами понад 8000(!) кілометрів і загинув біля Дніпрових порогів від підступної засідки. І це за 10-12 років!»

- Опрацюйте фрагмент історичного джерела та праці Михайла Грушевського.
- Укладіть історичний портрет князя Святослава.
- Дайте власну оцінку його діяльності.

Мовою історичного джерела

Візантійський хроніст Лев Диякон про зовнішній вигляд князя Святослава: «...Показався і Святослав, що приплив на ріці на скіфському човні; він сидів на веслах і веслував разом із наблизеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його зовнішність:

середнього зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, ніс короткий, борода голена, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та інші частини тіла були цілком співмірні, однак на вигляд був похмурим і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одягу його наблизених тільки чистотою. Сидячи в човні на лавці для веслярів, він поговорив трохи з імператором про умови миру і поїхав. Так закінчилася війна ромеїв зі скіфами».

Михайло Грушевський про князя Святослава: «...Син Ігоря і Ольги Святослав так само густо приодягнений легендою (байкою) в пізніших переказах народніх, як Олег або Ольга. Але се не хитрий чудодій, що все робить штукою, а смілий і чесний лицар-войовник, що у всім поступає одкрито і сміло, не шукає здобичи ні багатства, цінить тільки славу воєнну і для неї одної живе. Се герой княжої дружини, її найвищий ідеал». Том I. Розділ VIII. Михайло Грушевський. Історія України-Руси.

Корисна гра:

«Князь Святослав»
<https://cutt.ly/Hetwvy2J>

12. Християнська церква в IV–XI століттях

Згадайте...

- коли і де виникло християнство;
- що таке Біблія.

Як ви розумієте... — значення поняття «християнське вчення»?

Чи знаєте ви, що...

- слово «церква» має кілька значень: зібрання, спільнота віруючих (мирян) і духівництва одного віросповідання; християнська конфесія (особливість віросповідання); релігійна громада; храм, у якому відбувається християнське богослужіння;
- словом «собор» називають збори представників духівництва для вирішення церковних питань, головний храм міста чи монастиря, а також деякі православні свята?

12.1. Християнська церква і ранньосередньовічні держави

У Римській імперії гоніння на християн поступово припинилися від 313 року до кінця IV ст. Прихильники нової віри отримали право вільно дотримуватися релігійної обрядовості та поширювати знання з **Біблії** — священного писання християнської віри. Відомий філософ **Аврелій Августин** (354–430) після здобуття вестготами Риму написав відомий твір «Про град Божий», у якому переконував, що боротися потрібно за спасіння душі, а не за земні блага. Він прославляв Бога, міркував над людськими характерами (додав такі чесноти, як віра, надія і любов), запропонував розуміння часу, вважав можливою «справедливу війну», яка би порушувала заповідь «Не убий!». Його ідеї вплинули навіть на те, що певний час рай уявляли саме у вигляді розкішного міста.

Святий Августин, фреска невідомого автора, VI ст.

Ранньосередньовічна церква постійно конфліктувала з численними **єресями** (ученнями, що їй суперечили). Такі конфлікти не тільки урізноманітнювали релігійну мапу Європи,

а й зміцнювали церковну структуру та «відсіювали» тих, хто сумнівався в догмах (*непохитних засадах*) первинного християнства. Після того як франкські королі стали надійними союзниками Риму, церква взялася долати ідейних ворогів ще й воєнними способами. Після упокорення єретиків (*послідовників єресей*) та охрещення язичників вона значно посилила свою міць і розширила простори панування християнства. Якщо станом на кінець V ст. воно зосереджувалося на території Західної Римської імперії та Візантії, то вже до X–XI ст. розпросторилося на північ та схід, охопивши терени германських племен (сучасної Німеччини), частково середньовічній Русь, Болгарію, країни Скандинавії та Балканського півострова, князівства Польщі та Чехії, Угорське королівство.

Мовою історичного джерела

Аврелій Августин про свій переїзд до Рима («Сповідь»): «...Я вирішив податися до Рима не тому, що приятелі, які мені це радили, обіцяли мені більші зиски й почесні, хоча й такі аргументи промовляли мені до серця, але головною і майже єдиною причиною було те, що мене запевняли, ніби в Римі студенти більше дотримують норм порядності, оскільки там існують суворі норми дисципліни й порядку».

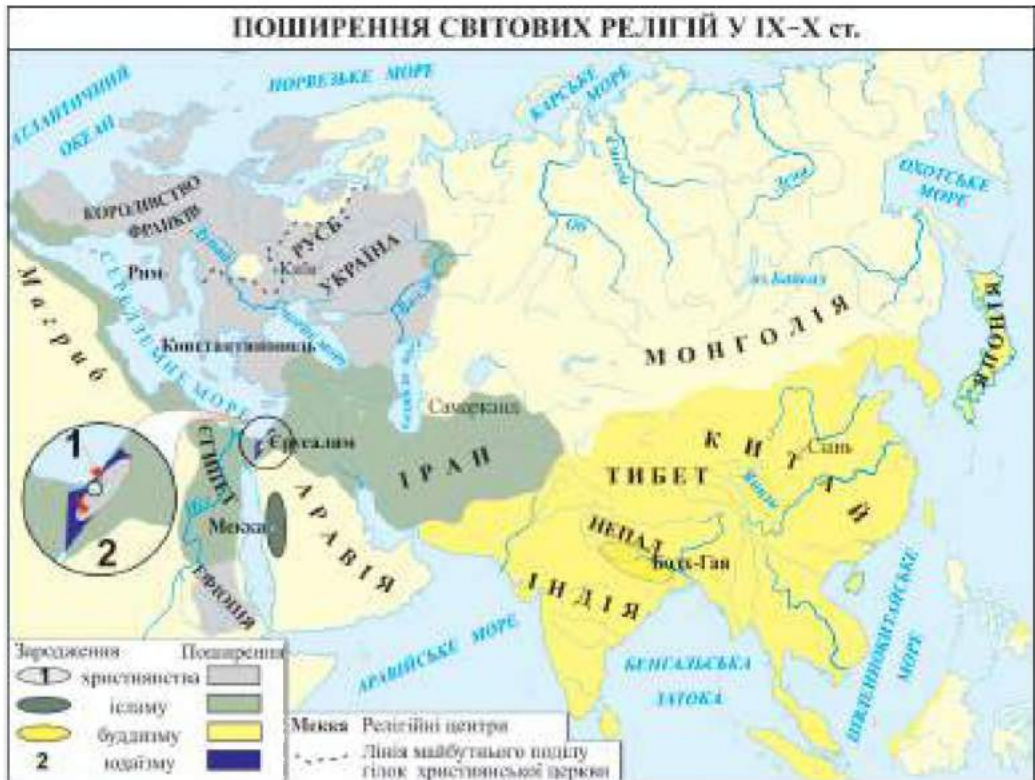
Окремо розвивалася Ірландська церква, де християнство укорінилося ще від римських часів та процвітало в численних монастирях. Покровителем Ірландії вважають Святого Патрика, християнського місіонера V ст. Особлива повага до природи, місцеві обрядові та календарні особливості, збереження дохристиянських ідей у ставленні до світу вирізняли ірландських християн у тогочасному суспільстві. «Золоті часи» ірландського впливу тривали в VI–IX ст., коли місіонери (наприклад, святий Колумбан) засновували чернечі обителі в багатьох регіонах Європи. Ірландці володіли старими релігійними текстами, написаними правильною латинською мовою. Навіть імператор Карл Великий для відродження культури наказав користуватися насамперед ірландськими рукописами.

Церква розвивала богослов'я; запроваджувала періоди «Божого миру», коли припинялися війни; навчала господарювати; піклувалася про знедолених та бідних; зберігала пам'ятки культури, зокрема хроніки, аннали. Вона також втручалася в управління державами, перешкоджала розвитку наук, гальмувала технічний поступ, обмежувала волю і вибір людей. Релігійність середньовічних людей здебільшого була поверховою та показовою. Через незрозумілу латинську мову середньовічні християни погано орієнтувалися в церковних догмах, не

розуміли проповіді, вірили в забобони, магію, поєднуючи язичницькі обряди з християнськими.

1. Як розвинув християнське вчення Аврелій Августин?
2. Покажіть на мапі території поширення світових релігій у Середньовіччі. Які простори охоплювало християнство?
3. Наведіть кілька сучасних прикладів поєднання язичницьких обрядів із християнськими.

11.2. «Великий розкол» 1054 року

Як релігійний осередок, Константинополь змагався з Римом за вплив на християн. Духівництво з обох центрів колись єдиної імперії по-своєму відповідало на ересі та по-своєму хрестило язичників. Надалі протистояння зростало. Скажімо, у Великій Моравії (країні, що існувала на території сучасної Чехії), спершу відчувався вплив візантійців. Однак невдовзі тут було визнано зверхність Риму. Схоже вчинила київська княгиня Ольга, яка запросила місію зі Священної Римської імперії, щоб тиснути на Візантію. Розбіжності, крім усього, виявлялися в догмах та богослужіннях. Для прикладу, на Заході молилися латинською мовою, а на Сході — грецькою.

«Західні» віряни хрестилися п'ятьма пальцями, складеними разом, тоді як «східні» — трьома. Навіть священники відрізнялися зовнішнім виглядом. Назрівав великий розкол. У 1054 році християнська церква поділилася на дві незалежні гілки: західну (католицьку під проводом Папи Римського) та східну (православну під проводом Вселенського Патріарха Константинопольського). Обидві вели постійні суперечки, явно чи таємно протистояли одна одній.

Східна церква не мала єдиного центру. У містах Александрія, Антіохія, Єрусалим, Константинополь перебували кілька її очільників — патріархів. Найавторитетнішим став Патріарх Константинопольський. Він зазвичай корився імператорові Візантії. З одного боку, це гарантувало підтримку та захист, а з другого — означало залежність від світської влади.

Для християн західного обряду головним містом був Рим, а західну церкву очолював папа (єпископ Римський, наступник святого апостола Петра, якого вважають першим папою). Спочатку папи римські теж корилися королям. Проте в 754 р. Піпін Короткий спеціальним документом затвердив папу Стефана керівником незалежної держави в Центральній Італії. В історії цей документ відомий як «Піпінів дар». Завдяки йому папи римські, по суті, зрівнялися з європейськими володарями та почали відігравати першорядні ролі в

ухваленні урядових рішень. Папська держава сформувалася як теократична (тео — «Бог», «кратос — «влада»), адже в ній політична влада належить главі церкви і обґрунтовується волею Бога. Від X ст. в духовне життя Риму втручалися німецькі правителі. Вони домоглися для себе права призначати на церковні посади своїх людей. Щоправда, у наступні століття вищому католицькому духовництву вдалося звільнитися з-під надокучливої залежності від світських володарів.

1. Чому християнська церква розкололася на західну та східну? Чи пов'язані причини розколу з поділом Римської імперії? Поясніть свої міркування. 2. Доповніть схему «Розкол церкви». 3. Поміркуйте, яке значення для розвитку Західної церкви мав «Піпінів дар».

12.3. Ієрархія небесна і земна

У Західній церкві сформувалася власна **ієрархія**. Це своєрідні посадові «сходинок», на яких розташовувалися священнослужителі: від нижчих до вищих за титулами (посадовими ступенями). До вищого духівництва належали *кардинали, архієпископи, єпископи* — ті, які отримували титули безпосередньо від Папи Римського. **Єпископи** управляли церковними округами (територіями) — *єпархіями*. Вони також надавали посадові ступені служителям культу нижчих сходинок — звичайним священникам. Важливу місію виконували також абати та абатиси (настоятелі й настоятельки монастирів).

Благословення від Папи Римського, мініатюра, XIV ст.

Східна церква замість одного глави мала п'ятьох рівнозначно впливових **патріархів** (Єрусалимського, Константинопольського, Нікейського, Антіохійського та Александрійського). Натомість замість кардиналів у православ'ї є **митрополити**, які управляють митрополіями, наставляючи місцевих єпископів.

У XI столітті було встановлено обов'язкову безшлюбність католицького духівництва. Натомість у православ'ї розрізняють «чорне» духівництво (монахи, які склали чернечі обіти) та «біле» (нижче духівництво, яке може брати шлюб).

Відповідно до земної ієрархії в Середньовіччі уявлялася також «небесна ієрархія». За нею розрізняють дев'ять ангельських чинів: серафими, херувими, престоли, домінати, сили, владні, начала, архангели та ангели (найбільш наближені до людей). Серед сімох архангелів особливо вирізняється архистратиг Михаїл, командувач Божого війська в боротьбі з нечистими силами.

Важливими стали **Церковні собори** — збори представників духівництва для обговорення і вирішення питань віри, норм морального життя, устрою й управління суспільства християн. Найвищу владу мали Вселенські собори, на яких збиралися всі найвизначніші ієрархи для визначення та обговорення нових догм. Наприклад, Перший Нікейський собор у 325 р. ухвалив **Символ віри**, установив час святкування Великодня та засудив окремі ересі. Перший Константинопольський собор (381 р.) сформулював віровчення про **Святу Трійцю**. Проте після розколу 1054 р. православні визнають

тільки частину рішень, прийнятих на деяких західнохристиянських соборах.

Церковна ієрархія — від поєднання слів «церковний» та «ієрархія» — «священна влада»; ступені (сходинки, щаблі) священства та підлеглості в християнських церквах.

1. Розгляньте мініатюру на с. 71. Чому чоловік приймав благословення від Папи Римського в такій позі? Що вона означала? 2. Укладіть і зіставте «посадові драбини» служителів західної та східної християнських церков. Що в них спільного, а що відмінного? 3. Чи спостерігається у християнстві «небесна ієрархія» на зразок давньогрецьких вірувань?

Машина часу

«Держава-місто Ватикан».

Київська княгиня Ольга одночасно налагоджувала контакти з представниками сповідників східного та західного християнських обрядів. Мати та, ймовірно, дружина галицько-волинського князя Романа Мстиславовича сповідували католицизм, а Папи Римські Інокентій III, Гонорій III і Григорій IX раз по раз закликали галицько-волинських правителів переходити на західний обряд.

Від VIII століття до 1871 року Ватикан був центром Папської держави, до складу якої входило кілька областей, що охоплювали близько 16 тис. кв. км з населенням понад 3 млн осіб. У 1871 році ці території включені до складу Італійського королівства. Незалежна держава Ватикан в сучасних кордонах існує від 1929 року. Це абсолютна теократична монархія, де вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади належить Папі, якого обирає довічно Конклав (з'їзд) кардиналів.

Корисна гра:

«Церковний розкол 1054 року»

<https://cutt.ly/Vetwvsle>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. У яких напрямках відбувалося просування християнства в період Середніх віків? 3. Складіть історичний портрет Аврелія Августина. 4. Поміркуйте, чи можливо, на вашу думку, подолати церковний розкол у наш час. 5. Вправа «Порівнюємо». Створіть порівняльну таблицю «Основні відмінності між католицизмом і православ'ям». 6. Вправа «Словничок». Укладіть словничок термінів за матеріалом параграфа.

§ 13. Володимир Великий та його реформи

Згадайте...

- що таке язичництво, християнство, монотеїзм;
- хто та коли впровадив християнство на теренах сучасних Франції, Польщі, Угорщини, Болгарії.

Як ви розумієте... — поняття «реформа», «державна релігія»?

Чи знаєте ви, що...

- золоті монети князя Володимира Святославовича важили близько 4,2 грама та карбувались із золота 916 та 958 проб?

13.1. Сходження Володимира Святославовича до влади

Князь Святослав, як ви пригадуєте, розділив свої володіння на три частини. Його старший син Ярополк княжив у Києві, Олег — в Овручі (новому центрі землі древлян), наймолодший Володимир — у Новгороді (від імені княжича урядовав його дядько Добрина). Коли печеніги вбили князя Святослава, єдність земель Русі похитнулася. У 977 році князь Ярополк напав на древлянські володіння Олега. У битві біля Овруча київський володар тріумфував, а його суперник загинув. Князь Володимир Святославович, розуміючи, що на цьому старший брат не зупиниться, утік до Скандинавії. Там він найняв варягів, з якими повернувся відвойовувати втрачене.

У Новгороді князь Володимир вигнав посадника, якого там залишив Ярополк, оголосивши братові війну. Насамперед потрібно було подолати союзників київського князя. Для цього Володимир скерував своїх людей до Полоцька, захопив місто, знищив місцевого князя та силоміць одружив на собі його доньку Рогнеду. Наляканий Ярополк утік із Києва, але дружинники Володимира його наздогнали та оточили у невеликій фортеці Родень поблизу сучасного Канева. Коли становище обложених стало нестерпним, князь Ярополк прибув на переговори. Проте тут його убили варяги, і 980 року князь Володимир вокняжився в Києві, завершивши першу в історії Русі-України війну за столичний престол.

1. Як Володимиру, наймолодшому синові князя Святослава, вдалося посісти київський престол? 2. На чю допомогу опирався Володимир у боротьбі за владу? 3. Дайте власну оцінку цій міжкнязівській боротьбі за управління державою.

**РУСЬ ЗА КНЯЖІННЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
ТА ЯРОСЛАВА МУДРОГО (кінець X – середина XI ст.)**

13.2. Князь Володимир Святославович і війни

Володимир Святославович (980–1015), князюючи в Києві, значно розширив територію Русі. Близько 981 р. він підкорив землі дулібів і хорватів. Потім встановив (або відновив) правління над племінними союзами в'ятичів та радимичів. Дісталось також балтійському племені ятвягів, яке київський князь упокорив, а для кращого контролю збудував місто Берестя (сучасний Брест у Білорусі). Унаслідок переможного походу до Русі приєднано Червенські міста (Перемишль, Червен, Белз та інші) та засновано на Волині місто Володимир.

Піклувався князь Володимир також про захист руських земель від ворогів. Під час його правління вперше згадуються *Змієві вали* — довжелезна лінія укріплень на території Середньої Наддніпрянщини. До слова, навесні 2022 року цю оборонну систему не змогла подолати ворожа техніка біля сіл Круглик і Білгородка на Київщині.

Упокоривши та завоювавши сусідні землі, Володимир Святославович здійснив кілька важливих походів у більш далекі краї. Він воював із Волзькою Булгарією та досяг вигідних для руських торговців умов. Невдовзі князь звернув увагу на південь. У 986 році в Ромейській імперії відбувся заколот проти імператора Василя II Болгаробійці. Він попросив допомоги в князя Володимира. Руський володар погодився, але тільки в обмін на шлюб із сестрою імператора Анною. Опинившись у скрутній ситуації, Василій II дав згоду на шлюб, однак з умовою, що цьому передуватиме хрещення Володимира. Київський князь, виконуючи договір, скерував до Візантії численне військо. Коли ж Василій II почав зволікати зі шлюбом, Володимир оточив місто Херсонес (на теренах сучасного міста Севастополь в Криму), що належало Візантії, і захопив його. Імператор прислав Анну до Херсонеса, де Володимир прийняв християнство (під іменем Василій) та узяв з нею шлюб. Місто, на знак миру, повернули Ромейській імперії як викуп за наречену. Літописна назва античного Херсонеса — Корсунь.

1. Визначте основні напрямки військових кампаній Володимира Великого. Простежте їх за картою. 2. Як князь Володимир зміцнював обороноздатність своєї держави та міжнародне становище Русі? 3. Охарактеризуйте відносини між Києвом та Константинополем за часів Володимира Святославовича.

Срібна монета «Тисячоліття монетного карбування в Києві», 2008 р.

Банкнота 1 гривня з уявним портретом князя Володимира, 1992 р.

13.3. Князь Володимир Святославович і реформи

Прийняття християнства за князя Володимира мало й інші причини. Спочатку, після утвердження в Києві, він спробував реформувати язичництво: замість численних місцевих культур упровадив поклоніння шістьом богам. Перун, бог-громовержець, вважався головним у цьому пантеоні. Проте поганство не давало бажаної підтримки. Навпаки, жерці (волхви) конкурували з князем за вплив на суспільство. Тож Володимир почав схилитися до християнства. Насамперед ідеться про візантійську церковну практику, де служителі єдиного Бога виконували волю світських володарів. Станом на другу половину X ст. ця монотеїстична релігія в Києві мала певну підтримку. Ще раніше християнами були князь Аскольд (Микола) та княгиня Ольга (Олена), бабця Володимира.

Десятинна церква, макет-реконструкція

У 988 році за наказом Володимира Святославовича християнство оголошено державною релігією усієї Русі. Тоді відбулося масове хрещення киян в річці Почайна, притоці Дніпра. У віддалених околицях нову віру доводилося запроваджувати силою. Як писав літописець, християнство у Новгороді люди Володимира насаджували «вогнем і мечем».

Прийняття християнства відкрило нові можливості для культурного розвитку. У Києві спорудили кам'яний храм Успіння Пресвятої Богородиці, відомий як *Десятинна церква*. Таку назву вона отримала через те, що князь надав десяту частину свого майна і коштів на її зведення та утримання. Відтоді почали сплачувати *десятину* — *окремий*

податок на потреби Церкви. При Десятинній церкві князь наказав організувати першу в Русі-Україні школу. За прикладом столиці в інших містах також закладали церкви.

Християнська віра стала важливою для об'єднання різнорідних племінних князівств в єдину державу. На монетах, які почали карбувати в Києві, окрім християнських символів, зображали також тризуб — родовий герб Володимира, що тепер є головним елементом Державного Герба України.

Володимир реформував управління державою. Владу племінних вождів змінив владою *посадників* — княжих урядовців (зазвичай синів київського князя чи вірних **бояр**). Разом з єдиною вірою це зміцнювало згоду в державі. Також близько 996 року було схвалено «Устав земляний». Цим розпорядженням визначалося правове становище дружинників, яких князь наділяв землею за несення військової служби. Було розбудовано та укріплено «стольний град» Київ.

Помер Володимир Святославович 1015 р. Він відомий також як Володимир Великий, Володимир Святий. За свідченнями літопису, він мав 12 синів, які розпочали боротьбу за престол.

Бояри — другі за статусом, після князя, представники правлячої частини суспільства, зазвичай, наближені до князя дружинники або нащадки родоплемінної знаті.

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про хрещення князя Володимира в Корсуні: «... А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця посла, кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав: «Якщо буде се правда, — воістину великий Бог християнський». І повелів він охрестити себе. І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними ... охрестили Володимира. І коли возложив єпископ руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога, сказавши: «Тепер узнав я Бога істинного». А коли побачила це дружина його, — багато хто охрестився. Охрестився ж він у церкві святої Софії. І є церква та в місті Корсуні, стоїть вона на видному місці, де чинять торг корсуняни...».

1. Визначте напрямки внутрішніх реформ князя Володимира Святославовича. 2. Як реформи Володимира Святославовича сприяли внутрішньому зміцненню держави? Поясніть свої міркування. 3. Зіставте розповідь літописця про хрещення князя Володимира з інформацією підпараграфа 13.2. Де його охрестили? Скільки років минуло від хрещення Аскольда до впровадження християнства як державної релігії Русі?

Вір, але перевір

Засновником Софійського собору в Києві вважали Ярослава Мудрого. Сучасні історичні дослідження доводять, що насправді собор почав будувати близько 1011 року київський князь Володимир Святославович, а завершив будівництво його син Ярослав. Дослідниця графіті Софійського храму, доктор історичних наук Надія Нікітінко відшукала три настінні написи в соборі, які вона пов'язує з князем Володимиром Великим. Митрополит Іларіон Київський у «Слові про закон і благодать» (середина XI ст.) говорить, що в створенні Софійського собору Ярослав завершив справу свого батька.

Собор Святої Софії в Києві, реконструкція первинного вигляду, світлина Сергія Качанова, 2019 рік

Корисна гра:

«Володимир Великий»
<https://cutt.ly/ZetwyltW>

1. Вправа «Колаж». Об'єднайтеся в групи. Створіть колаж про діяльність князя Володимира Святославовича.

2. STEM-завдання «Інтерактивний плакат».

Матеріали: гаджет.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Знайдіть інформацію про правління князя Володимира. 3. Створіть за допомогою електронних додатків (на вибір) ThingLink, Canva, Genially інтерактивний плакат із зображеннями, короткою інформацією, відеосюжетами про князя Володимира. 4. Поділіться покликанням на створений мультимедійний продукт у класі.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Як змінилися кордони Русі під час правління Володимира Святославовича? Скористайтеся картою. 3. Складіть таблицю «Реформи князя Володимира». 4. Поміркуйте, чому День Української Державності встановлено в день вшанування пам'яті князя Володимира. 5. **Вправа «Картки пам'яті».** Створіть картки для запам'ятовування, пов'язані з діяльністю Володимира Великого. 6. **Вправа «Есей».** Напишіть коротке розмірковування про те, який вплив, на вашу думку, мало прийняття християнства як державної релігії на розвиток українських земель.

§ 14. Ярослав Мудрий і тріумвірат Ярославовичів

Згадайте...

- за яких обставин Володимир Святославович посів княжий престол у Києві;
- основні напрямки діяльності Володимира Святославовича.

Як ви розумієте... — поняття «принцип престолонаслідування», «тріумвірат»?

Чи знаєте ви, що...

- на честь князя Ярослава Володимировича названо орден князя Ярослава Мудрого, який вручають за заслуги перед Україною;
- князь Ярослав мав фізичну ваду, він кульгав; на златниках Ярослава зображали не самого князя, а святого Георгія?

14.1. Боротьба між Володимировичами

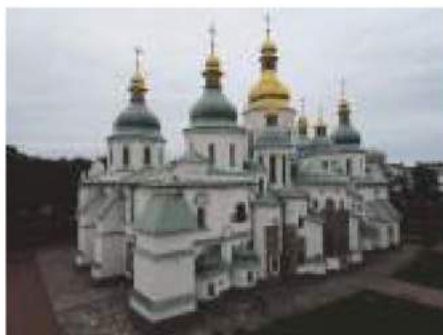
Після смерті Володимира Великого між його синами розпочалася боротьба за владу. Святополк Володимирович, погубивши трьох своїх братів (Бориса, Гліба, Святослава), захопив владу в Києві (за що літописець назвав його «Окаянним»). Ярослав Володимирович княжив у Новгороді. Вирішальна битва між ними відбулася в 1019 році біля річки Альта: Ярослав заручився підтримкою варягів та новгородців, а зі Святополком прибули вірні йому бояри і печеніги. Військо Ярослава перемогло, він став великим князем київським.

Однак на Київ претендували й інші нащадки Володимира Великого. Спробу заволодіти столицею здійснив князь Мстислав Володимирович, який після князювання в Тмуторокані осів у Чернігові. Пovoюювавши, брати змушені були домовлятися. У 1026 році вони розподілили спадщину батька по Дніпру. Київ та Правобережжя закріпив за собою Ярослав, а Черніговом та Лівобережжям управляв Мстислав. Як зазначав літописець, після цього в Русі запанував мир. Коли князь Мстислав, згодом прозваний Хоробрим, помер 1036 року, його землі також відійшли Ярославові Володимировичу.

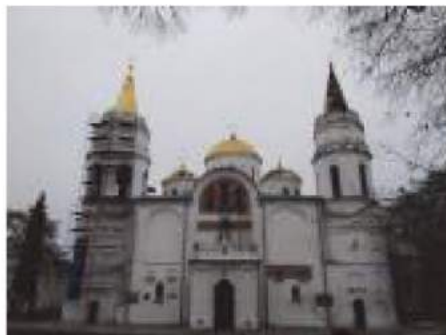
Іншого брата, псковського володаря Судислава, Ярослав ув'язнив. На чолі Новгорода він поставив вірного посадника. А коли 1036 року князь Ярослав розбив печенігів під мурами столиці, він охопив своєю владою київського володаря майже всю руську землю.

1. Визначте основні етапи боротьби за владу в Києві між синами Володимира. 2. З ким і чому Ярослав Володимирович співуправляв упродовж десяти років? 3. Дайте власну оцінку міжкнязівській боротьбі за володарювання в Києві.

Собор святої Софії в Києві, закладений за Володимира Великого, завершений Ярославом Мудрим, світлина 2019 року

Спасо-Преображенський собор у Чернівці, закладений за Мстислава Володимировича у 1030 році, світлина 2019 року

14.2. Внутрішня та зовнішня політика князя Ярослава Володимировича

Ярослав Володимирович, князюючи в Києві (1019–1054), розгорнув величезні будівельні проекти. Він запрошував майстрів звідусіль, насамперед із Візантії. Київ значно розширився — місто отримало нові надійні укріплення та чудові споруди. Головною з трьох в'їзних брам Києва були Золоті ворота — такі до того часу існували тільки в Константинополі. Загалом ідея розбудувати на Дніпрі другий Константинополь, здається, припала руському князю до душі. Він активно засновував нові церкви, а 1037 року його коштом завершено будівництво Софійського собору. Князь Ярослав при хрещенні отримав ім'я Георгій, а його дружина Інгігерда, донька шведського короля, носила християнське ім'я Ірина. На честь князівських покровителів у Києві було зведено храми святого Георгія та святої Ірини.

Увага князя до церковних питань мала також додатковий підтекст. Спочатку він розвивав Київську митрополію, а 1051 року, подібно до ромейських імператорів, поставив митрополитом руса Іларіона (заного книжника, автора відомого філософсько-релігійного твору «Про закон і благодать»). Тож Київ перетворився на потужний культурний центр, де в

монастирських скрипторіях переписували рукописні книги, а при Софійському соборі існувала чи не перша в Русі бібліотека. Пізніше за таку політику князя іменуватимуть Ярославом Мудрим.

За князя Ярослава укладено першу письмову збірку законів — «Руську правду». Вона поєднала усталені норми звичаєвого права з особливими приписами князя Ярослава. «Руська правда» захищала право власності мешканців Русі, встановлювала соціальний уклад життя в державі тощо. Хоча звичай кровної помсти не заборонили, вводилося грошове відшкодування за вбивство чи інші злочини (замість смертної кари).

Зовнішня політика князя Ярослава поєднувала дипломатію та військову майстерність. Він домовився про мир із польським князем Казимиром I, видавши за нього свою сестру Марію-Добронегу Володимирівну. А також здійснив успішні походи проти ятвягів, литовських та балтійських племен. У 1043 році відбувся останній похід Русі на Константинополь, який завершився почесним миром: молодого Всеволода Ярославовича одружили з донькою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, Марією. Доньки князя Ярослава Анна, Єлизавета та Анастасія стали королевами Франції, Норвегії (згодом Данії) та Угорщини. Завдяки таким здобуткам за київським володарем закріпилася слава «тестя Європи». Він уміло використовував «шлюбну дипломатію» — укладання династичних шлюбів, які скріплювали зовнішньополітичні союзи і зміцнювали міжнародний престиж влади князя.

Доньки князя Ярослава, фреска із Софійського собору в Києві, XI ст.

Золоті ворота в Києві, реставровані, сучасна світлина

Шлюбна дипломатія — налагодження політичних відносин (зміцнення союзів, залагодження конфліктів) через укладання шлюбів між представниками правлячих династій певних країн.

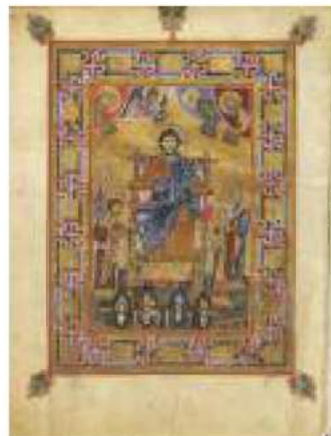
1. Визначте основні напрямки діяльності Ярослава Володимировича. 2. Охарактеризуйте міжнародні відносини Русі за часів правління Ярослава Мудрого. 3. Чи доречно застосовувати для характеристики діяльності князя слова та словосполучення «Мудрий», «тесть Європи»? Власну думку аргументуйте.

14.3. Тріумвірат князів Ярославовичів

Після смерті князя Ярослава в 1054 році владу розподілили трое його синів: Ізяслав, Святослав та Всеволод, які правили в Києві, Чернігові та Переяславі. У цей період, як вважали історики, утворився **тріумвірат** — союз трьох співправителів. Князі правили спільно, підтримували єдність держави, разом виступали проти ворогів. Переможених Ярославом печенігів у Північному Причорномор'ї поступово замінили інші степовики — *половці*. Недооцінивши нових супротивників, князі зазнали відчутної поразки в битві 1068 року. Одразу після цього кияни вирішили вигнати князя Ізяслава. Коли ж той повернувся з польськими військами, городяни просили заступництва в князів Святослава і Всеволода, але марно.

Єдність у співправлінні спробували відновити 1072 року у Вишгороді на **снемі** — з'їзді князів. Тоді брати Ярославовичі ухвалили «**Правду Ярославовичів**» — розширений варіант «Руської Правди», створеної за часів їхнього батька в першій чверті XI ст. Важливим стало скасування родової кровної помсти, збільшення штрафів на користь держави та публічна кара незалежно від особи злочинця.

Щоправда, спокій тривав недовго. У 1073 р. князь Святослав у змові з Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Той утік спочатку до Польщі (де його пограбували колишні союзники), потім — до німецьких земель і навіть дістався Риму. Папа Римський, як вважається, коронував Ізяслава та просив польських князів віддати вкрадене. Проте повернутися до Києва Ізяслав зміг лише після смерті Святослава Ярославовича в 1076 році. Князь Всеволод віддав столичний

«Христос коронує князя Ізяслава», мініатюра з Молитовника Гертруди, дружини Ізяслава Ярославовича, XI ст.

престол старшому братові, а коли Ізяслав помер у 1078 році, посів його сам.

Всеволод Ярославович після смерті першої дружини, візантійської принцеси, одружився з Анною (ймовірно, донькою чи онукою половецького хана, яка прийняла християнство). Він був дуже освіченою людиною, багато читав, вільно спілкувався п'ятьма мовами, фундував Видубицький Свято-Михайлівський монастир у Києві та підтримував дружні відносини з Ромейською імперією. Видав доньку *Євпраксію* за саксонського маркграфа, після смерті якого чоловіком Євпраксії став германський імператор Генріх IV. Сина *Володимира* одружив з Гітою, дочкою останнього англосаксонського короля Англії Гарольда II. Інша дочка Всеволода, *Анна (Янка)*, заснувала в Києві монастир, при якому відкрила школу для дівчат. Помер Всеволод Ярославович у 1093 р.

Тріумвірат Ярославовичів — співправління синів Ярослава Володимировича, Ізяслава, Святослава, Всеволода Ярославовичів у 1054–1073 роках.

Машина часу

«Давні закони».

«Руська правда» — збірник права Русі. У ній, до речі, яскраво відображено риси української мови. Збірник містить норми кримінального, спадкового, цивільного

та процесуального права. Оригіналу «Руської правди» не збереглося. Проте історикам відомо понад 100 її копій – списків. Опрацюйте текст «Руської правди» і **дайте відповіді на запитання:** 1) Які види правопорушень згадуються в документі? 2) Які види покарань передбачені правовими нормами? 3) Які категорії населення згадуються в документі?

Порівняйте норми «Салічної правди» та «Руської правди». Визначте спільні та відмінні риси цих збірників законів

Вір, але перевір

Євпраксія Всеволодівна — одна з перших жінок, що виступила за захист своїх прав ще в XI ст. Після смерті першого чоловіка вона стала черницею. Проте її вподолюбив німецький імператор Генріх IV. У 1089 році в Кельні (Німеччина) відбулося їхнє вінчання. Євпраксія після коронації отримала ім'я Адельгейда. Генріх поводився з нею жорстоко, а згодом ув'язнив у Вероні (Італія). У 1093 році вона втекла і домоглася зустрічі з Папою Римським Урбаном II. Євпраксія поскаржилася на Генріха IV церковному собору. Духівництво визнало імператора винним перед дружиною та засудило його дії. На наступному церковному соборі

вона підтвердила, що Генріх IV є безбожником. Імператора відлучили від церкви й позбавили престолу. Княгиня ж оселилася спочатку в Угорщині, а потім повернулася до Києва. Коли помер Генріх IV, вона, ставши вдовою, постриглася в черниці.

1. Як ви розумієте терміни «тріумвірат», «снем»?
2. Визначте основні етапи в правлінні Ярославовичів.
3. Чи успішною, на вашу думку, виявилася практика співправління / тріумвірату князів Ярославовичів. Власну думку аргументуйте.

Корисна гра:

«Володимир Великий та Ярослав Мудрий»

<https://cutt.ly/getwvy7e>

1. Вправа «Ментальна мапа». Об'єднайтеся в групи. Створіть ментальні мапи за темами «Князь Ярослав Мудрий», «Ярославовичі» (на вибір або за вказівкою вчителя / вчительки).

2. STEM-завдання «Минуле, що вражає».

Матеріали: гаджет, доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Здійсніть віртуальну екскурсію в Софійський собор (3D-тур «Софія Київська»), огляньте реконструкцію обличчя князя Ярослава Мудрого, віртуально «прогуляйтеся» київським Подолом XI ст. 3. Зробіть знімки з екрана (скрини) тих моментів віртуальної мандрівки в часі, які вас найбільше вразили. 4. Розмістіть ці зображення на спільній інтерактивній дошці (на вибір). Обговоріть ваші враження від мандрівки в часі.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Що з діяльності князя Ярослава ви вважаєте найбільш важливим? Чому?
3. Складіть історичний портрет князя Ярослава Мудрого.
4. Нанесіть на стрічку часу дати найважливіших, на вашу думку, подій за час правління князя Ярослава та його синів.
5. Вправа «Порівняння». Створіть порівняльну таблицю діяльності князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
6. Вправа «Я вважаю, що..., тому що...». Поясніть, чому період правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого вважають часом розквіту держави із центром у Києві. Власну думку аргументуйте.

§ 15. Русь за Володимира Мономаха

Згадайте...

- яка доля спіткала імперію Карла Великого після його смерті;
- хто започаткував укладення «Руської правди», першого писаного збірника законів на теренах Русі.

Як ви розумієте... — поняття «міжусобна боротьба»?

Чи знаєте ви, що...

- газета «День» назвала 2013 рік «Роком Володимира Мономаха», час правління якого був надзвичайно плідним для Русі-України;
- старший онук Ярослава Мудрого, київський князь Святополк Ізяславович, при хрещенні отримав ім'я Михаїл, а його двоюрідного брата, Володимира Всеволодовича (Мономаха) охрестили Василієм?

15.1. Любецький з'їзд князів 1097 року та непопулярний Святополк Ізяславович

Пам'ятник Любецькому з'їзду князів, створений до 900-літнього ювілею), скульптор Г. Єршов, архітектор В. Павленко

Після співуправління (тріумвірату) братів Ярославовичів для Русі настали кризові часи. Рід Рюриковичів розрісся, і молодші князі династії за підтримки місцевої знаті намагалися правити відособлено. Усвідомлюючи небезпеку, Великий князь київський Святополк Ізяславович та переяславський князь Володимир Всеволодович скликали в **1097 році** великий снем (князівський з'їзд) у замку в місті **Любечі** (Чернігівщина). Шестеро найвпливовіших Рюриковичів визнали, що **усобиці**, які послаблюють державу, слід припинити, адже чвари робили

Русь вразливою перед половцями. Вирішили також, що кожен князь та його нащадки повинні тримати свої князівства-отчини і не боротися за престולי інших. Проте необхідної системи покарання порушників не розробили.

Київський князь Святополк Ізяславович (правив у 1093–1113 рр.) посів великокняжий престол після смерті дядька Всеволода Ярославовича як найстарший з онуків Ярослава Мудрого. Він успішно протистояв половцям, хоча спочатку

зазнав відчутної поразки (битва біля річки Стугни в 1093 році) і змушений був на знак миру одружитися з донькою половецького хана. Діючи спільно з Володимиром Всеволодовичем, він на початку XII ст. розбив кочовиків у кількох битвах. Однак Святополк Ізяславович виявився поганим гарантом внутрішнього миру. Одразу по завершенні Любецького з'їзду він підтримав волинського князя Давида, який хотів відібрати Теревовльську землю в князя Василька Ростиславича. Давид полонив та осліпив свого конкурента. На **Витичівському снемі 1100 року** князі засудили жорстокість і віроломство Давида та відібрали в нього Волинське князівство. Однак князь Святополк зумів захистити союзника, надавши йому інші землі. «Парламентський» спосіб вирішення конфліктів виявився неефективним, усобиці продовжилися.

Комплекс споруд Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, м. Київ

Світлина, зроблена невідомим німецьким солдатом під час Першої світової війни, 1918 рік

Собор зруйнувала радянська влада в 30-х роках XX ст., а відбудовано його в 1998 році; сучасна світлина, 2017 рік

Загалом літописці охарактеризували князя Святополка Ізяславовича як непередбачливого, жорстокого і корисливого правителя. Він запам'ятовується також продажем солі за завищеними цінами, відбиранням майна в безневинних киян. Проте князь Святополк став фундатором церкви Святого Михаїла (нині — Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир), де його поховали. Після смерті князя в 1113 році в Києві спалахнув народний виступ.

Міжусобиця (усобиця) — незлагодa, внутрішній розбрат, війна між якими-небудь суспільними групами або особами в державі.

«Літопис руський» про Любецький снем 1097 року:

«...У рік 1097 прибули Святополк Ізяславич, і Володимир Всеволодич, і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережимо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів уділ; Давид і Олег, і Ярослав — Святославів уділ; іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теревовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест».

1. Визначте причини кризових явищ у період після правління трьох Ярославовичів. 2. Які основні питання розглядалися на снесі 1097 року в Любечі? Хто з князів належав до «впливової шістки», рішення якої мали визнавати інші Рюриковичі? Чи були дотримані рішення з'їзду його учасниками? 3. Чому, на вашу думку, князя Святополка Ізяславовича не любили кияни?

15.2. Князювання Володимира Всеволодовича (Мономаха)

Князь **Володимир Всеволодович (1113–1125)** був сином Всеволода Ярославовича та дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. В українській історії він відомий насамперед як київський князь **Володимир Мономах**, хоча княжив й у Смоленську, Чернігові, Переяславі. Народився він ще за життя Ярослава Мудрого, а свою політичну діяльність розпочав у віці 12–13 років, коли виконував різні доручення батька. Упродовж півтора десятка років він упокорював бунтівних князів, протистояв половцям. Дехто з руської еліти хотів, щоби саме він успадкував владу після смерті князя Всеволода, але Святополк Ізяславович був старшим у роді, тож київський престол дістався йому. Володимир Мономах успадкував Переяславське князівство й мирно співіснував із київським володарем. Коли ж бунтівні кияни 1113 року закликали його правити в столиці, князь вагався. Тоді київські бояри почали погрожувати нищенням храмів, і він погодився.

Посівши київський стіл у віці 60 років, князь Володимир Всеволодович показав себе умілим управителем. Найперше, він

доповнив «Руську правду» новими нормами, відомими як «Устав Володимира Мономаха». Князь обмежив вплив лихварів, урегулював становище залежних селян, заборонив перетворювати на раба боржника, якщо той не зміг сплатити борг внаслідок нещасного випадку. Володимир Всеволодович відновив єдність Русі. Подібно до свого діда Ярослава Мудрого, він підніс статус київського князя як вищої влади над усіма молодшими князями.

Поштова марка України «900 років Уставу Володимира Мономаха», 2013 рік

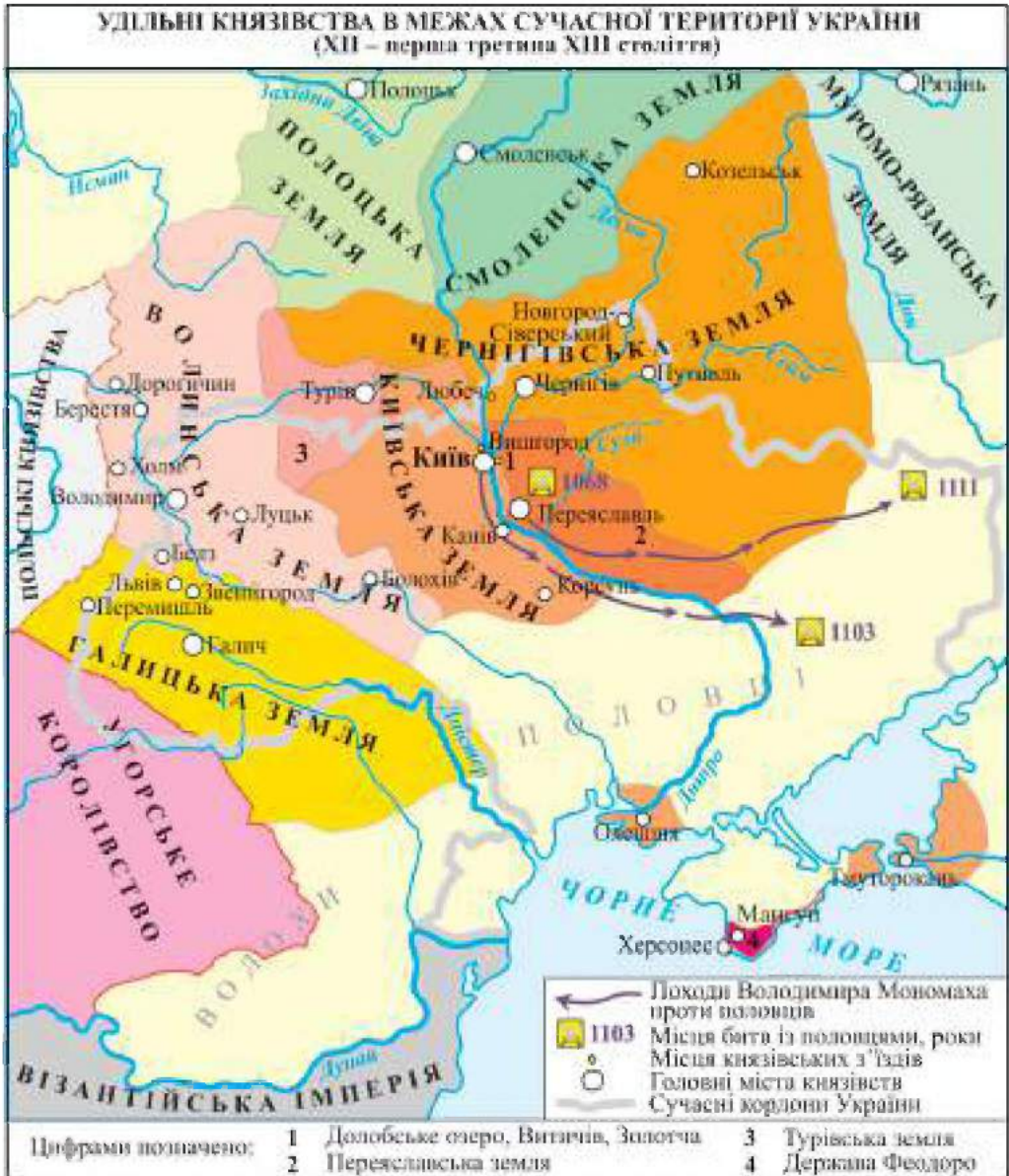

Пам'ятник Володимирові Мономаху, місто Бориспіль, Київська область, 2016 рік

Князь Володимир Мономах вів активну зовнішню політику. Ще князюючи в Переяславі, провадив успішні походи супроти половців, зокрема в 1103, 1107, 1109 і 1111 роках, загалом відкинувши їх далеко в степ. У 1116 році він встановив владу своїх посадників у залежних від Візантії дунайських містах, проте потім помирився з ромеями. Мав напружені стосунки з поляками та угорцями. Наприкінці життя князь Володимир Всеволодович написав «Повчання дітям» (або «Повчання Володимира Мономаха»). Як видатний мислитель свого часу, він хотів передати свій величезний досвід нащадкам, прагнучи, щоби вони підтримували мир і не повторювали його помилок.

Після смерті князя Володимира в 1125 році його владу успадкував син Мстислав (1125–1132), якого сучасники прозвали Великим. Він розбив та відігнав половців аж за Волгу, встановлював свою владу над усією Руссю, контролював

Новгород, де сидів його син Всеволод, та воював із литовськими племенами. Князь Мстислав також використовував шлюбну дипломатію: серед його зятів — королі Норвегії, Данії, Угорщини та майбутній візантійський імператор Андронік Комнін! Однак після смерті Мстислава Великого усобиці відновилися і міць держави похитнулася. Русь поступово розколювалася на окремі удільні князівства, володарі яких активно воювали між собою та за київський престол.

Поради наступникам із «Повчання Володимира Мономаха» (за «Літописом руським»):

«...А із Чернігова до Києва зо сто разів їздив до батька, за день приїжджав до вечерні. А всіх переїздів було вісімдесят три лише великих, а решту малих і не згадаю. І мирів укладав із половецькими князями без одного двадцять, і з батьком, і без батька, і дарував скотини багато і багато одягу свого ... Те, що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою. На посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно, весь наряд, і в домі своєму робив так само. І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосувалося і конюхів, і соколів, і яструбів. А ще і бідного смерда, і вбогу удовицю не давав сильним обідити, і церковний порядок і службу сам пильнував».

1. Який напрям діяльності Володимира Мономаха ви вважаєте найуспішнішим? Обґрунтуйте свої міркування.
2. Якими важливими справами відзначене князювання Володимира Мономаха в Києві? Як він пояснює запоруку своїх успіхів у «Повчанні...»?
3. Чому, на вашу думку, князя Мстислава сучасники прозвали Великим?

Машина часу

«Боротьба із загарбниками».

Володимир Мономах був ініціатором найвідоміших походів проти половців. Деталі походу 1103 року князі обговорювали на снемі біля Долобського озера. Частина присутніх виступала за негайний похід, інші ж говорили про несвоєчасність виправи і можливу шкоду від неї. Князі дослухалися до слів Мономаха та розпочали наступ. У результаті походу вдалося розгромити ворога на його території, здобути численні трофеї та відновити оборонну лінію по річці Рось. Восени 2014 році після російського вторгнення в Україну сформовано 53-тю окрему механізовану бригаду, яка активно вела бойові дії біля Авдіївки, Оріхова, Горлівки, на Світлодарській дузі. У 2020 році бригаді присвоєно почесне ім'я князя Володимира Мономаха. Гаслом військових цього підрозділу є слова Володимира Мономаха з його «Повчання» — «Оружжя не знімайте».

Нарукавний знак (шеврон) 53 ОМБр імені князя Володимира Мономаха

Вір, але перевір

Про золотий медальйон і шапку-корону...
<https://cutt.ly/Aw1Sz2mx>

«Святополк Ізяславович & Володимир Мономах»
<https://cutt.ly/wetwyEPJ>

Корисна гра:

1. Вправа «Лист у минуле». Прочитайте фрагмент із «Повчання» Володимира Мономаха. Напишіть лист князю. Розкажіть, які його поради актуальні в наші дні.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які фактори спричинили прихід до влади в Києві Володимира Мономаха? 3. Складіть ментальну мапу про діяльність Володимира Всеволодовича. 4. З діяльністю яких князів пов'язують період стабільності на початку XII ст.? Поміркуйте, чому цей період тривав недовго. 5. Вправа «Критерії успішності». Створіть перелік характерних рис успішного, на вашу думку, правління. Хто з князів найбільшою мірою відповідає вашим критеріям? Чому? 6. Вправа «Від Великого до Великого». Поясніть твердження «Від Володимира Великого до Мстислава Великого Русь розвивалася єдиною, міцною і великою». Сформулюйте інший схожий вислів на підтвердження своєї думки.

§ 16. Русь-Україна. ПРАКТИКУМ

Згадайте...

- як називали «посади» правителів середньовічних держав;
- з якими державами Русь підтримувала активні стосунки;
- з іменами яких князів пов'язують розквіт Русі-України.

Як ви розумієте...

- поняття «міжнародні відносини», «правляча династія»?

Чи знаєте ви, що...

- німецький хроніст XI ст. Тітмар Мерзебурзький описував Київ як велике місто, значний торговельний центр, у якому сотні церков та «незліченна кількість» населення?

16.1. ТЕОРІЯ.

Русь – могутня середньовічна держава

На початку Середньовіччя найбільшими державами в Європі були Візантійська імперія та імперія Карла Великого (на час її існування припадає перша згадка про Русь в Бертинських анналах). Поступово формуються держави на теренах сучасних

Чехії, Польщі, Болгарії, Франції, Німеччини, Італії. У Центрально-Східній Європі утворилось Угорське королівство, а на півночі — скандинавські держави, Англія. У взаємодії з ними розвивалася велика держава Русь із центром у Києві. З київськими князями підтримували родинні стосунки чимало правителів Європи.

Кордони Русі не були стабільними, особливо на південному сході, де мешкали кочовики (про них детальніше дізнаєтеся в наступному розділі цього підручника). Зрештою, у Середньовіччі не існувало поняття «кордон» у сучасному розумінні цього слова. Межі впливу правлячих династій часто зумовлювалися природно-географічним чинником (річки, гори тощо). Проте в XI столітті Русь охоплювала величезну територію — понад один мільйон квадратних кілометрів із населенням майже 4,5 мільйонів осіб. Сучасники порівнювали Русь-Україну з Візантією, а Київ називали «суперником Константинополя». Середньовічна Русь досягла значного політичного, військового, економічного, культурного розвитку і була однією з країн-лідерів свого часу.

16.2. ПРАКТИКА.

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?»

Пригадайте основні факти про розвиток Русі-України. Створіть власну стрічку часу, зазначивши на ній ключові події з історії Русі-України.

- У яких століттях відбуваються події, нанесені на стрічку часу?
- Яке значення, на вашу думку, мали ці події для внутрішнього розвитку держави, міжнародних відносин?
- Складіть власну історичну задачу на основі укладеної хронології. Запропонуйте розв'язати її в класі.

2. Вправа «Що? Коли? Як?»

Доберіть цитати, що характеризують події, нанесені вами на стрічку часу. Скористайтесь текстом Літопису руського <https://cutt.ly/dettqNxj>.

3. Вправа «Що? Хто? Де? Коли?». Зіставте запропоновану контурну карту сучасної Європи з картами, що в параграфах розділу 1 та на першому форзаці. Знайдіть і покажіть на картах *приблизне* розташування таких об'єктів:

- Міста-столиці Ромейської імперії, імперії Карла Великого, Русі-України; міста Лондон, Париж, Рим; сучасні Грецію, Швецію, Велику

Британію, Італію, Францію, Польщу, Україну.

б) Торговий шлях «із варяг у греки», напрямки походів норманів, угрів.

в) Території прабатьківщини слов'ян, розселення слов'янських племен на теренах сучасної України, Великоморавської держави, Ромейської імперії, держави франків за часів Хлодвіга, імперії Карла Великого, Хозарського каганату, Угорського королівства, норманських держав, терени, на яких кочували печеніги та половці.

г) Сучасну столицю держави, королевою якої була дочка Ярослава Мудрого Анна; місто-столицю правителя, чиє «прізвисько» носив онук Ярослава Мудрого Володимир; місто, де охрестився князь Володимир Ярославович; місце загибелі князя Святослава Ігорьовича в 972 році; сучасну державу, король якої видав заміж дочку Інгігерду за київського князя Ярослава Володимировича.

Корисна гра:

«Князі Русі-України»
<https://cutt.ly/HetwyUWf>

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

4. Вправа «Русь на міжнародній арені»

Опрацюйте фрагменти з історичних джерел. Визначте за текстом джерела:

- Яку інформацію про взаємовідносини Русі з іншими країнами можна віднайти в джерелах?
- Чи можна вважати Русь активним учасником середньовічних міжнародних відносин? Обґрунтуйте свої міркування.

Мовою історичного джерела

Із Бертинської хроніки про візантійське та руське посольство до імператора Франкської імперії (18 травня 839 р.): «...«Також прийшли послы греків, відправлені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора лист; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п'ятнадцяті календи червня... (18 травня. — Авт.) Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменованій Хаканом, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як вони змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів»».

Мовою історичного джерела

З угоди Візантії з посольством князя Олега 911 року: «...«Вони здійснюють походи на віддалені землі, постійно плавають у морях, нападаючи на усі зустрічні судна й грабуючи їх. Вони сильніші за будь-який інший народ, тільки коней в них немає. Якби ж були в них коні, то вони запанували б над багатьма народами»».

Мовою історичного джерела

Зі спогадів перського письменника XII – поч. XIII ст. Ауфі про військові походи Русі: «...А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, (греки), пропустимо з честю їх (і) проданий товар човна їхнього»».

5. Вправа «Порівнюємо»

Укладіть порівняльну таблицю розвитку Візантійської імперії, Франкської імперії, Русі.

Питання для порівняння	Візантійська імперія	Франкська імперія	Русь
Територія			
Правлячі династії			
Визначні діячі			
Ключові події			

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

6. Вправа «До витоків слави»

Огляньте віртуальну експозицію Національного історичного музею України (зали 7 і 8).

<https://cutt.ly/YethT8RR>

- У залі 8 перегляньте відео до мітки «Юному дослідникові».
- Відшукайте експонати, які підтверджують та ілюструють відеоінформацію.
- Які експонати часів Русі вас найбільше вразили? Чому?
- Укладіть текст короткого повідомлення за матеріалами підручника та враженнями від онлайн-екскурсії на тему «Русь. Чому мені цікаво вивчати українське Середньовіччя?».

Узагальнення розділу 1 «Народження середньовічної Європи»

 		
Народження середньовічної Європи https://cutt.ly/WetwvA1x	Визначні події Середньовіччя https://cutt.ly/letwvJ94	Тести. Історія України «Що запам'яталось» https://cutt.ly/betwvBCI

1. Вправа «Як це було». А. Розгляньте схеми, які візуалізують окремі питання, що розглядалися в параграфах розділу. Б. Придумайте назви до цих схем. В. Складіть розповіді, використовуючи зображення як підказки: короткі повідомлення до схем-блокнотиків, розгорнуті пояснення до кольорових мальованих схем.

2. Вправа «Узагальнювальна візуалізація історії України». Оберіть за темами параграфів 9-16 сюжети з історії України, які вас зацікавили (або проведіть жеребкування в класі). Спробуйте створити до них схеми-підказки (використовуйте спочатку простий олівець, колоризуйте відредаговані роботи). Організуйте виставку робіт у класі. Оберіть найкорисніші схеми-підказки. За бажання створіть до параграфів 2-8 схеми, у яких відобразить логічні зв'язки історії України та світу.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

§ 17. Араби та народження ісламського світу

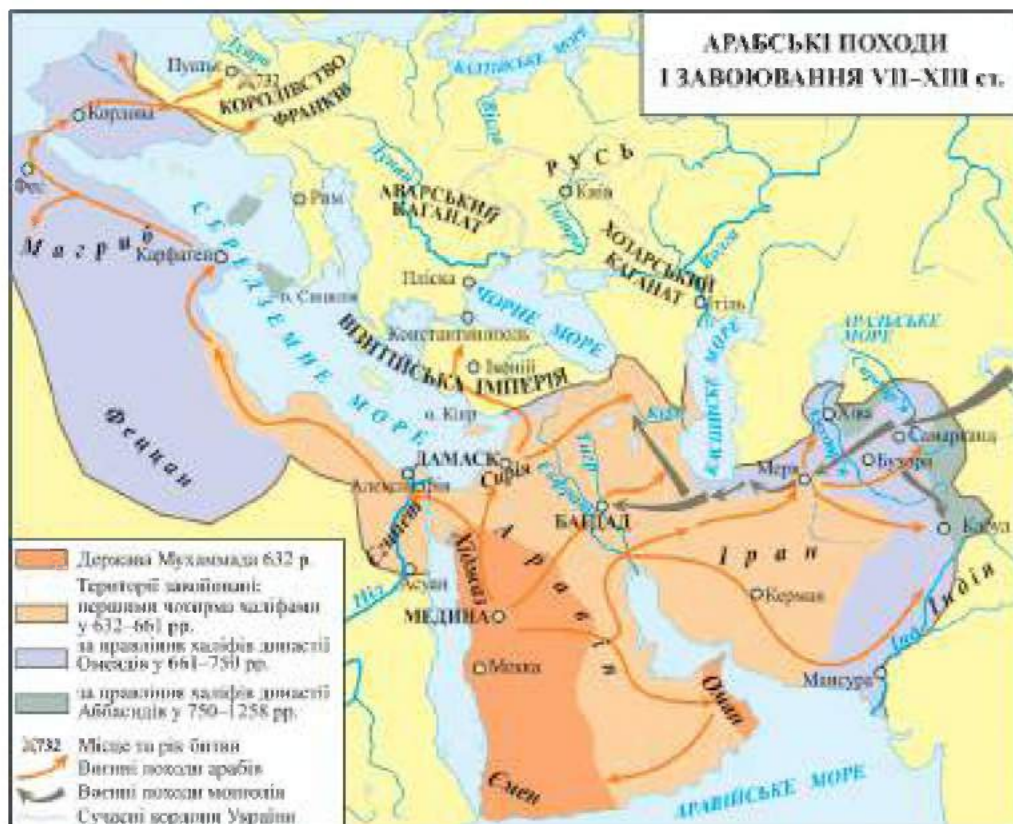
Згадайте...

- що таке осілий та кочовий способи життя;
- які найдавніші монотеїстичні релігії вам відомі.

Як ви розумієте... — поняття «пророк», «експансія»?

Чи знаєте ви, що...

- на Аравійському півострові сьогодні розташовані сім держав — Об'єднані Аравійські Емірати, Саудівська Аравія, Ємен, Оман, Бахрейн, Катар, Кувейт, а також частково Ірак та Йорданія.
- давні вавилоняни, асирійці, фінікійці, а також сучасні араби та євреї належать до однієї групи народів (семітів), а їх мови утворюють семітську мовну групу;
- Десять Заповідей Мойсея є спільними для юдаїзму, християнства та ісламу, які науковці називають авраамічними релігіями.
- за Біблією, араби та євреї походять від синів Авраама?

17.1. Аравія, араби та їхні вірування

Аравійський півострів є прабатьківщиною **арабів**, народу, що почав виокремлюватися із семітської групи в I тисячолітті до н. е. і розселився згодом на теренах Північної і Північно-Західної Африки та Передньої Азії. Сьогодні багата нафтою Аравія втягнута в гострі міжнародні конфлікти, але й у давнину на її теренах відбувалися важливі процеси, наслідки яких простежуємо в наші дні.

Природні умови окремих частин Аравійського півострова позначилися на особливостях господарського розвитку його населення. *Південна Аравія* (або Ємен) багата родючими ґрунтами. Місцеві жителі займалися поливним землеробством, виготовляли ладан (пахощі, які дотепер використовують під час релігійних обрядів). Зручні затоки Оману сприяли розвитку торгівлі. У *Західній Аравії* (Хіджазі) сільським господарством займалися лише довкола невеликих оаз. Натомість здебільшого ловили рибу, добували корали, які годилися для ювелірних виробів і прикрас. Решта півострова — це величезна *Аравійська пустеля* з перепадами температури від спеки до заморозків упродовж доби.

Навіть у давнину Аравія не була бідною. Там вирощували лікарські та пряні рослини — алое, корицю, шафран. У гірських місцевостях залягали поклади золота, срібла, заліза, міді, свинцю, білого мармуру. Розгалужені караванні шляхи з'єднували її з Китаєм, Індією та Африкою.

Торговий караван, європейська мініатюра, XIV ст.

Араби, які жили в пустелі на півночі півострова (*бедуїни*, «жителі пустелі»), були напівкочівниками. Одомашнення верблюдів давало змогу вільно пересуватися пустелею, грабувати каравани або силою стягувати мито з купців. Окрім того, бедуїни плекали велику рогату худобу, віслуків, мулів, коней, торгували виробами зі шкіри. Зазвичай одягалися в сорочки з довгими рукавами та розстібні плащі, голову пов'язували хустиною.

Харчувалися м'ясом, верблюдячим молоком, прісними коржами з проса або ячменю та фініками. Жінки вбиралися майже так само, як і чоловіки, але носили багато прикрас, користувалися косметикою. Південні араби (*єменіти*) господарювали осіло. Мешкали в печерах або зводили кам'яні чи глиняні хатини з

гостроверхими солом'яними дахами. Споживали зернові каші, молоко, сир, зелень, гарбузи, моркву, огірки, дині, фініки, м'ясо (баранину та яловичину), рибу, фрукти, прянощі. Носили запнуті спідниці та одягали пов'язки на голови. Жінки ходили в темних покривалах поверх суконь вільного крою.

Араби шанували родинні зв'язки (адже самотня людина не могла вижити в пустелі), вірили в багатьох богів. Із поодинокими християнами та юдеями уживалися численні сповідники язичницьких культів. Релігійним центром була Мекка — найзаможніше місто в Хіджазі. Там розташована священна Кааба («куб») — споруда, куди вмурували Чорний камінь — метеорит. Його оточували сотні ідолів. Молитися до Кааби приходили з різних куточків півострова.

1. Назвіть відомі вам країни, які в давнину розташовувалися довкола Аравійського півострова. 2. Що змушувало арабів гуртуватися особливо міцними сімейними, родинними й клановими зв'язками? 2. Чому, на вашу думку, середньовічні народи, як-от готи, слов'яни, араби, до певного часу сповідували язичництво (багатобожжя)?

Пророк Мухаммад на вертас перших послідовників, перська мініатюра, XIII ст.

17.2. Виникнення ісламу та утворення Халіфату

На теренах Аравії часто спалахували міжплемінні конфлікти. Здавалося, що араби так і не зможуть утворити єдину державу. Але знайшлася людина, яка змінила їхнє подальше існування. У місті Мекка в заможній сім'ї народився Мухаммад ібн Абдаллах (570–632). Він рано

осиротів, тому, щоб вижити, пас овець свого дядька. Пізніше працював караванником у заможної вдови Хадіджі, з якою одружився. Тривалі подорожі, спілкування з християнами Сирії та юдеями Палестини укріпили в ньому віру в єдиного Бога. Близько 610 року Мухаммаду почали з'являтися видіння, під впливом яких він, як посередник між Богом і людьми (*пророк*), проповідував смирення і покірність Богові. Першими в це вірували дружина й родичі. Нову релігію назвали ісламом, а її прихильників — мусульманами («відданими ісламу»).

Язичники зустріли проповіді Мухаммада вороже. Тому в 622 році він переселився в місто Ясріб на заході сучасної Саудівської Аравії, яке згодом перейменували в Медину (скорочено від

«Мадинат-ан-Набі» — «Місто Пророка»). Там відкрили першу *мечеть* (храм), де проводили богослужіння. Тому від **622 року**, коли відбулося це переселення («хіджа»), мусульмани ведуть своє літочислення. Навернувши мединців, Мухаммад зініціював війну проти Мекки. Частина містян стала на його бік, решта — здалися. Від ідолів очистили Каабу. Чорний камінь перетворили на культову святиню. Впливу ісламу невдовзі піддалися кочові племена. Так на території Аравії утворилася потужна країна, об'єднана вірою в одного Бога та владою однієї людини.

Послідовники ісламу визнають єдиного Бога, ім'я якого — Аллах, а Мухаммада вважають найголовнішим і останнім з пророків, серед яких Муса (Мойсей), Іса (Ісус) та інші. Вірять в ангелів, у кінець світу, воскресіння, Божий суд, рай та пекло, в долю (приреченість). Шанують Священні книги: сувої Ібрахіма (Авраама), Тору, Псалми, Євангеліє та Коран. Мусульмани мають певні обов'язки. Серед них: здійснювати **намаз** (*молитву*) п'ять разів на день, повернувшись обличчям в напрямку до Кааби; дотримувати посту (не їсти від світанку до сутінків) впродовж місяця **рамадану** (навесні); не красти, не пити вина, не їсти свинини, не утримувати мусульман у рабстві; давати милостиню (п'яту частину від прибутку); хоча б раз у житті здійснити **хадж** (паломництво) до святих місць — Медини і Мекки.

У 632 р. після смерті Мухаммада створену ним державу очолили *халіфи* («наступики», «представники» пророка). Період **632–661 рр.**, правління перших праведних халіфів, називають **Арабським халіфатом**. Надалі виникли й загострилися політичні та релігійні протиріччя, які призвели до розколу в ісламі й утворення кількох релігійно-політичних угруповань, найбільшими з яких є *суніти* та *шійїти*. Свої зусилля халіфи спрямували на *експансію* (розширення сфери панування, впливу, завоювання). Мусульмани називали язичників «невірними». Тому для захисту і поширення ісламу вели *джихад* («священну війну»). Чи не першими під удар потрапили Візантійська та Перська імперії. Ще в 637 р. араби захопили стародавню перську столицю — місто Ктесифон. Далі поневолили Межиріччя, Палестину, Сирію, Єгипет. Збройну експансію продовжили представники родини **Омеядів (644–750)**, відомі знатністю та багатствами. У VII ст. було зібрано й записано усі «божественні

Символи:
юдаїзму (зірка Давида),
християнства (хрест)
та ісламу (ім'я Аллаха)

одкровення» пророка Мухаммада — **Коран**. Пізніше уклали **Сунну** — офіційну біографію пророка з описом його життя та вчинків. Омеяди розширили свої впливи в Східній Персії, у Малій Азії, підкорили Північно-Західну Африку. Згодом проникли на Піренейський півострів і за кілька років захопили його. Далі вирушили в Галлію. Лише в 732 р. франкський король Карл Мартел завдав їм поразки в битві поблизу міста Пуатьє. На сході мусульмани досягли Індії та Китаю.

Унаслідок тривалих воєн, які вели Омеяди, утворилася величезна держава зі столицею в місті Дамаск — **Дамаський халіфат**. Халіф мав необмежену владу. За відсутності верховного володаря його обов'язки виконував перший міністр — *візир*. Він оберігав печатку, керував військом та чиновниками. У провінціях правили *еміри*. Їх підвладність халіфу здебільшого обмежувалася сплатою данини. Еміри призначали *хакімів*, які управляли дрібнішими територіями. На захоплених землях Омеяди засновували нові міста. Крім того, зводили лікарні та притулки для хворих і немічних, дбали про торговців, підтримували науку й мистецтво. Водночас при їхніх дворах набували популярності заборонені ісламом музика, танці та забави. Халіфи з найближчими поплічниками не соромилися порушувати пости й харчові заборони, а їхні родичі грабували провінції, брали хабарі.

Мечеть Омеядів в Дамаску,
Сирія, VIII ст.

Купол Скелі на Храмовій горі
в Єрусалимі, Ізраїль, VII ст.

У 750 р. владу перехопила династія **Абассидів (750–1258)**, нащадки Аббаса, дядька пророка Мухаммада. Столицю перенесли в місто Багдад. Проте не всі визнали нову династію. Від **Багдадського халіфату** відкололися Північно-Західна Африка та Іспанія. Уже від X–XI ст. Абассиди потрапили в

залежність від сусідніх народів, а в 1258 р. монголи завдали остаточного удару арабській державі.

Цікаво, що в X–XII ст. русів цікавили товари купців, які жили в містах на узбережжі Каспійського моря. За повідомленнями мусульманських авторів, походи русів проти арабів завершувалися здебільшого невдало.

Іслам — від арабського слова, що в перекладі означає «смирненність, покірність (богові)»; одна зі світових релігій, що сформувалася в Аравії в першій третині VII ст.

Коран — від арабського слова, що в перекладі означає «декламація, читання вголос»; священна книга мусульман, де містяться основні релігійні норми, правила та пророцтва.

Халіфат — держава, очолювана халіфом; у мусульманських країнах система правління, коли влада належить релігійним діячам.

Пророк — людина, що проголошує іншим слова Господа Бога, посередник між Богом і людьми.

1. Якими були правила нової релігії, запровадженої Мухаммадом? 2. Чому лише після навернення в іслам араби змогли створити державу? 3. Простежте за картою напрямки арабських завоювань. Визначте наслідки арабської експансії для народів Європи та Азії.

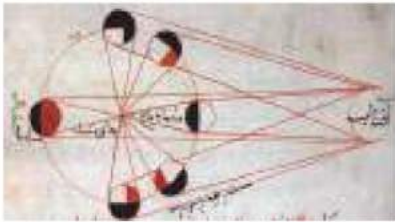
17.3. Культура країн ісламу

У IX ст. потужним науковим осередком Арабського халіфату став Багдад. У місті була лікарня, де медики застосовували грецькі, перські, індійські досягнення в лікуванні хворих. Місто також мало обсерваторію, у якій працювали десятки астрономів та математиків. Слава про них сягала далеко за межі держави. Наприклад, *Аль-Хорезмі* доклався до розвитку алгебри. Ще в XI ст. знавець зоряного неба *Аль-Біруні* припустив, що Земля обертається довкола Сонця, а не навпаки.

Першими твори античних істориків та філософів переписували і вивчали саме араби. Майже мільйон релігійних і світських текстів вміщувала *Багдадська бібліотека*. Але вона була далеко не єдиною в країні. Каїрські володарі вихвалялися книгозбірнею в 600 тис. томів, а в мусульманській Іспанії, у провінції Кордова, зберігалася 400 тис. книг. Досягти таких рекордів удалося завдяки паперу, секрет виготовлення якого араби дізналися від полонених китайців у середині VIII ст. При мечетях (мусульманських храмах) закладали *медресе* — вищі богословські школи. Набула розквіту література. Поети оспівували побут та воєнні звитяги, складали повчальні байки про

дивовижні пригоди, вправних і спритних героїв. Найпопулярніші казки ввійшли до збірки «Тисяча й одна ніч», які легендарна Шахразада начебто колись переповідала своєму чоловікові.

Арабська карта світу, XII ст.

Пояснення фаз Місяця, мініатюра з трактату Аль-Біруні, X ст.

Механічний годинник на слоні, арабська мініатюра, XIV ст.

Розквітала будівельна справа. Вулиці новопосталих міст вимощували, встановлювали факели та свічки для нічного освітлення, про що навіть не мріяли в тогочасних брудних містечках Європи. Стіни помпезних палаців прикрашали орнаментами. Іслам забороняє зображувати людські фігури та обличчя, тому для декоративного оздоблення використовували рослинні візерунки, де-не-де поєднуючи їх із в'яззю особливого письма. Шанобливо ставлячись до води, араби навчилися облаштовувати власні двори фонтанами і виготовляти справжні дива — водяні механічні годинники.

1. Розгляньте ілюстрації до параграфа. Підготуйте невеликі розповіді про найвідоміші винаходи та досягнення арабів у науках і мистецтвах. 2. Які з досягнень арабів поповнили світову скарбницю? 3. Що від арабів запозичили українці?

Машина часу

«Араби та Русь-Україна (Омелян Пріцак)».
<https://cutt.ly/2w1SxpTT>

Вір, але перевір

Арабська культура — місток між античною й новою європейською цивілізаціями...

Корисна гра:

«Арабський халіфат»
<https://cutt.ly/getwy9ol>

1. Вправа «Двобій». Організуйте в класі гру: об'єднайтеся в пари / групи. Наведіть якомога більше фактів з історії розвитку арабського світу в Середньовіччі за певний час. Переможцем є та пара / група, чий перелік — найдовший.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Розгляньте мапу «Арабські походи та завоювання VII–XIII ст.» Визначте напрямки походів та території, захоплені арабами. Як нова релігія сприяла військовим завоюванням? 3. Укладіть словник основних термінів до теми параграфа. 4. Поміркуйте і порівняйте дві світові релігії: християнство та іслам. Визначте спільні й відмінні риси. 5. Вправа «Ментальна карта». Створіть ментальну карту «Арабський халіфат». 6. Вправа «Хмаринка тегів». Створіть хмаринку тегів «Культура країн ісламу».

§ 18. Середньовічні держави кочовиків. Від гунів до монголів

Згадайте...

- хто такі номади;
- які кочові народи заселяли причорноморські степи в давні часи.

Як ви розумієте... — поняття «каганат», «кочовий спосіб життя»?

Чи знаєте ви, що...

- у час розквіту територія Хозарського каганату розкинулася від Дніпра й аж до Аральського моря, тож значна частина території сучасної України перебувала під його владою кілька століть;
- після захоплення монголами Києва в 1240 році майже 80 років тут не було князя, а місто змістилося на Поділ, території «градів» Ярослава і Володимира були занедбані; лише згодом, унаслідок реформ хана Узбека, сюди прийшла гілка чернігівських князів?

18.1. Ранньосередньовічні кочові держави в Європі

Гуни, як ми пригадуємо, були потужною військовою силою, що загрожувала Римській імперії. Їх рання історія маловідома. Близько III ст. до н. е. вони утворили велике об'єднання в Північному Китаї. Через зміни клімату, як вважається, вони

вирушили на пошуки кращих земель, до середини II ст. н. е., пройшовши Уральські гори. Далі на своєму шляху вони розбили аланів, остготів, розорили грецькі міста Північного Причорномор'я. До 420 р. гуни зайняли Паннонію (історичну область, що охоплювала сучасні Західну Угорщину, Схід Австрії та Північ Хорватії). Під владою Аттіли опинилися різні народи й племена, які проживали від Волги до Рейну. Так само й тодішні мешканці степової України перебували в залежності від гунів. Проте після його смерті держава швидко розвалилася.

Аварські монети, VII ст.

Інші кочові племена, тюркомовні **авари**, прийшли із Центральної Азії в Європу в V–VI ст. н. е. Вони вдерлися до Північного Причорномор'я, Подунав'я та на Балкани. Візантійська імперія спробувала використати їхню міць для подолання інших племен. У Паннонії наприкінці VI ст. утворився *Аварський каганат* — племінна імперія на чолі з каганом. Авари переважно займалися перегінним скотарством, тоді як основну кількість коштів і продуктів харчування отримували від поневолених народів або внаслідок військових виправ. Авари здійснили кілька спустошливих походів проти Візантії, але в 626 році зазнали відчутної поразки під Константинополем. Повстання підкорених племен похитнули їхню владу, наприкінці VIII ст. аварів розбив франкський імператор Карл Великий. Руський літописець записав про них вислів: «Загинули, як обри». Цим він натякнув на їхню гординю, яка їх і знищила.

Іншим народом, який захопив Паннонію, стали **угри**. Їх рання історія пов'язана з хребтами Уральських гір, звідки вони кочували на південь. Зазнавши поразки від печенігів, угорці на початку IX ст. опинилися в Північному Причорномор'ї. Візантійці спробували використати їх у боротьбі проти болгар, проте угри вирушили за Карпати. Пройшовши володіння Русі, вони зайняли «нову батьківщину» у Паннонії — Угорщину. Хоча самі вони назвали її Гунгарією, натякаючи на свої зв'язки з гунами.

Дружина Арпада на панорамі «Прихід угорців», художник Арпад Фести, XIX ст.

1. Пригадайте, чим завершилася битва на Каталаунських полях. Чи вдалось Аттілі захопити Римську імперію? 2. Як склалися взаємовідносини аварів зі слов'янським населенням, що мешкало на теренах сучасної України? 3. Поміркуйте, як кочівникам уграм вдалося створити державу в Центральній Європі. Які фактори сприяли її зміцненню?

18.2. Хозари і печеніги

Хозарський каганат сформувався в VII ст. Хозари, як потужний кочовий народ, опанували чималу частину прикаспійських степів, гори і населення Кавказу, землі Центральної Азії, Подніпров'я (зокрема Київ) і Причорномор'я. Поступово вони оселялися в містах, відмовляючись від кочового способу життя. Найбільшим містом і столицею їхнього каганату став Ітіль. Хозари були союзниками Візантійської імперії, частково зазнали її культурного впливу. Близько IX ст. хозарський цар Обадія утвердив у державі юдаїзм, однак представників християнства, ісламу чи навіть язичництва не переслідували. Сильними суперниками стали Русь і печеніги. Кочові масиви печенігів значно ослабили військову потужність хозар. У 965–969 роках київський князь Святослав Ігоревич розбив хозарів. Рештки могутнього народу опинилися під владою печенігів або переселилися до володінь Халіфату, прийнявши іслам.

Тюркомовні кочовики **печеніги** у VIII–IX ст. мешкали біля північного узбережжя Каспійського моря, у межиріччі рік Волги та Уралу. Вони ворогували з Хозарським каганатом, зазнали поразки та переселилися до Північного Причорномор'я. Їх появу одразу використали візантійці — дружні контакти з печенігами захищали Ромейську імперію від болгар, угрів та Русі. Київські князі, щоби іти на Константинополь, спочатку мусили укласти мир із ватажками печенігів, хоча ті активно брали участь у руських усобицях. Однак у 1036 р. князь Ярослав Мудрий ущент розбив печенігів.

Перемога Кирила (Микити) Кожум'яки над печенігом, мініатюра, XV ст.

Надалі проблемою для печенігів стали кочовики **половці**, які почали освоювати Північне Причорномор'я. Рятуючись, печеніги вторглися до меж Візантійської імперії. Підкупивши половецьких ханів (правителів), ромейські дипломати

спрямували їх проти печенігів. У 1091 році в битві біля Левуніона візантійсько-половецьке військо остаточно розгромило печенігів. Ромейська принцеса Анна Комніна у славетній поемі «Алексіада» записала, що в той день зник цілий народ. Щоправда, рештки печенігів переселилися до Угорського королівства, інші перейшли на службу до руських князів.

1. Пригадайте, які кийські князі воювали з хозарами.
2. Наведіть приклади, коли Візантійська імперія використовувала печенігів у конфліктах з Києвом.
3. За допомогою якої сили Візантія завдала поразки печенігам, що вторглися в її кордони?

18.3. Половці та ординці

Тюркомовні **половці** мають кілька назв. Європейські хроністи називали їх *куманами*, східні середньовічні автори — *кипчаками*. Від початку XI ст. вони панували на величезних просторах від Алтаю до Нижнього Дунаю. Ці землі відомі як Дешт-і-Кипчак — Кипчацький степ. Потіснивши печенігів, половці почали загрожувати Києву та іншим руським містам. Водночас особливістю відносин із половецькими ханами стало те, що руські князі уклали з ними династичні шлюби. Наприклад, мачухою князя Володимира Мономаха була половчанка. Завдяки шлюбній дипломатії половці певний час не спустошували Русь. Натомість уже в XIII ст. чимало руських князів були пов'язані родинними узами з половецькою елітою. Можливо, саме тому вони 1223 р. вирушили разом із половецькими ханами у невдалий похід назустріч монгольському війську та були вщент розбиті біля річки Калка. Після монгольського вторгнення 1230–1240 рр. частина половців переселилася до Угорського королівства. Натомість абсолютна більшість Дешт-і-Кипчак стала підвладна Монгольській імперії.

Уперше **монголів** згадують у китайських хроніках X ст. До 1205 р. Темуджин (у Європі знаний як Чингісхан) об'єднав розрізнені держави (орди). По своїй смерті у 1227 р. він залишив потужну імперію. До неї входили величезні простори євразійських степів, північний Китай та Середня Азія. Монгольське військо було вишколеним й досвідченим, а сама державна ідея передбачала всевітнє панування.

Упродовж 1230-х років монголи завоювали Близький Схід, Китай, сучасні Західний Іран, Грузію, Вірменію. Після розгрому половців монголи вийшли до кордонів Русі та почали

підкорювати володіння Рюриковичів. 6 грудня 1240 було захоплено та понищено Київ, інші землі також були значно зруйновані. Навесні 1241 р. поразок зазнали угорські та польські війська. Кочовики дійшли до Адріатичного моря, і лише звістка про смерть верховного хана Угедея змусила їх повернутися. Польща та Угорщина не були включені до складу Монгольської імперії. Натомість руські землі увійшли до складу **Золотої Орди** — кочової держави монголів у Східній Європі, що проіснувала до 1502 р. Управителями та представниками монгольської влади в руських землях були **баскаки**. Натомість Рюриковичі ставали залежними від хана, отримуючи особливі дозволи-ярлики на свої володіння.

Чингісхан, китайська мініатюра, XIV ст.

Битва при Мохі 1241 року між угорцями та монголами, мініатюра, XIII ст.

Мовою історичного джерела

Відомості руського єпископа Петра про монголів, виголошені Папі Римському Інокентію IV на Ліонському соборі в 1245 р.:

«...Монголи повністю виконують договори з тими народами, які добровільно їм піддаються і служать; із них вони вибирають собі добірних воїнів, яких у битвах завжди виставляють попереду. Подібно добирають з них собі різних ремісників-умільців. Натомість тих, що повстають проти них і ненавидять їх ярмо, вони не щадять, як і тих, на кого ще мають напасти. Послів гречно приймають, вислуховують і відпускають з миром».

1. Пригадайте, які військові кампанії проти половців здійснювали руські князі.
2. Що сталося з кипчаками-половцями після поразки на річці Калка в 1223 році?
3. Перелічіть основні події монгольських завоювань.

Машина часу

«Етногенез кримських татар».

Гульнара Абдулаєва, історикня, авторка книги про кримських татар, заперечує твердження радянських істориків про те, що кримські татари виключно нащадки монгольського племені. Насправді, вважає науковиця, кримські татари дуже різні, серед них є три субетнічні групи (південнобережні,

горяни і степові). У становленні південнобережних кримчан брали участь в основному таври; субетнос «орта йолак» (середня смуга), або так звані горяни, сформували готи, елліни і кипчаки. Основну участь у формуванні степових кримських татар — ногаїв взяли кипчаки й ординці. Це позначилося як на кипчацькому діалекті мови, так і на зовнішності, яка має риси монголоїдності. Ідею етноніму киримли вперше висунув кримськотатарський просвітител ь Ісмаїл Гаспринський у XIX столітті. Самоназва киримли дослівно перекладається як «кримський».

Вір, але перевір

Половці — руський термін. Ці кочовики належали до кипчаків, що були західною гілкою Кимацького каганату. Поступово розселяючись, вони йшли на захід і так опинилися на території українських степів (це становило приблизно сьому частину від ареалу їхнього розселення). Перша згадка про половців у літописі — 1054 рік: прийшов половецький князь на ім'я Болуш і уклав мир із переяславським князем. За 180 років, за підрахунками істориків, було 12 військових нападів половців на Русь, стільки ж — руських у половецький степ, а також 30 спільних воєнних кампаній. Літописно зафіксованих є принаймні 10 шлюбів між Рюриковичами і половчанками.

Корисна гра:

«Від гунів до монголів»
<https://cutt.ly/0etwucuw>

1. Вправа «Два світи». Організуйте в класі презентацію двох світів, які співіснували на території України в період Середньовіччя: князя Русь та світ кочовиків. Проаналізуйте їхні взаємовідносини та взаємовпливи.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які кочові племена заселяли територію України в Середньовіччі?
3. Складіть хронологічну таблицю «Середньовічні держави кочовиків».
4. Поміркуйте, чому мешканці степової частини України постійно змінювались.
5. **Вправа «Дослідник минулого».** Із додаткових джерел дізнайтеся особливості життя одного з кочових народів, що заселяли територію України в Середньовіччі (на вибір).
6. **Вправа «Тизер».** Напишіть власний текст тизеру (реклами) американсько-українського художнього фільму 2019 року «Захар Беркут» режисерів Ахтема Сеїтаблаєва та Джона Вінна, використовуючи інформацію про монгольські завоювання.

§ 19. Китай, Японія, Індія

Згадайте...

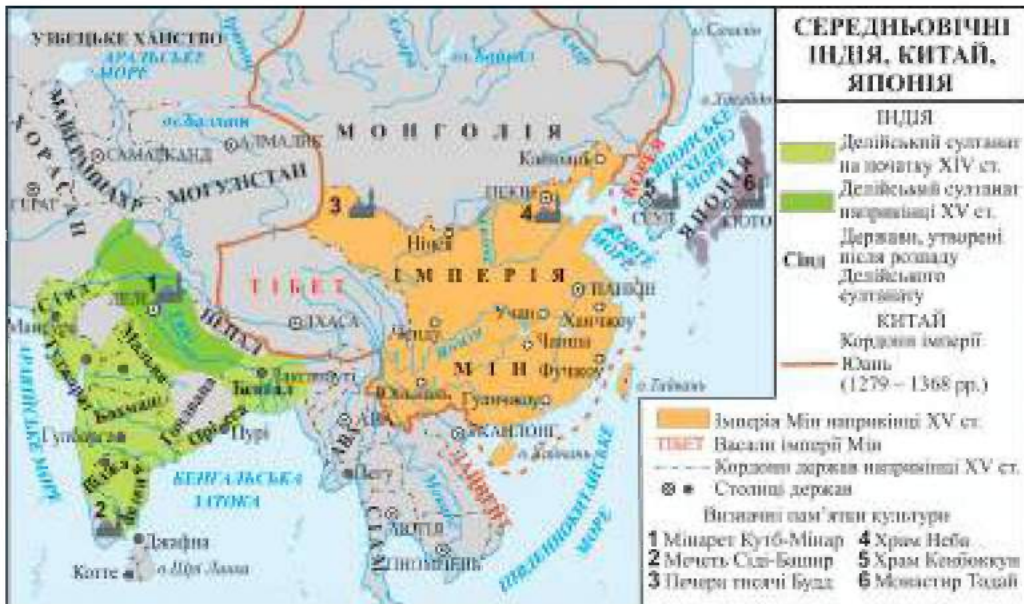
- які території були завойовані монголами в Азії;
- з якими річками пов'язані цивілізації Давніх Індії та Китаю.

Як ви розумієте... — поняття «соціальна структура»?

Чи знаєте ви, що...

- державність на теренах Китаю існує безперервно впродовж майже трьох тисячоліть;
- китайці використовували друкарський верстат ще на початку II ст.;
- індійці — населення Індії; індуси — індійці, які сповідують індуїзм?

19.1. Китай у Середньовіччі

«Чжун Го». Саме так віддавна називали китайці свою країну. Дослівно це означає «Центральна держава», більш поширеним є тлумачення «Серединна імперія». Свою державу вони вважали центром «Піднебесної», тобто всього, що є «під Небом». Управляв цим впорядкованим світом імператор — «Син Неба». Наближеними до нього були придворні слуги та численні чиновники. Довкола Серединної імперії розташовувалися упокорені країни, а найдалі від центру — «дикі варвари» чотирьох сторін світу (східні, західні, північні та південні).

Розпорядження імператора мали силу законів. Він карав і милував на свій розсуд. Добробут чиновників-мандаринів (так їх іменували європейці) залежав від посад. Доходило до того, що чесні урядовці, аби вижити, працювали як селяни, тоді як злодії купалися в розкошах. Потужна армія

придушувала невдоволення народу. Часті вторгнення кочівників завдавали непоправної шкоди.

В історії середньовічної «Піднебесної» чергувалися періоди зростання і занепаду. Піку могутності імперія досягла за правління династії Тан (VII–IX ст.). Держава контролювала чималий відтінок «Великого шовкового шляху», розвивалося землеробство, ремісники навчилися виготовляти порцеляну, що уславила країну. Після запеклих міжусобних воєн при владі утвердилася родина Сун (X–XIII ст.). Вона забезпечила мир, який сприяв черговому піднесенню, завдяки чому світ отримав у «подарунок» папір і порох. Військо використовувало облогові та металеві машини. Однак це не врятувало від монголів.

Китайські паперові гроші, XII ст.

На початку XIII ст. монголи змогли завоювати північ Китаю, згодом підкорили центр і південь країни. Онук Чингісхана, Хубілай, заснував нову династію Юань, яка правила в 1271–1368 роках. Китай став частиною монгольської імперії, усією його територією керували чужинці. Хубілайхан зосередив у своїх руках всю повноту влади, запровадив монгольську мову в діловодстві, розділив імперію на «провінції», запровадив громадські роботи, розширив Великий канал, піклувався про громадські комори, лікарні, заохочував науку й торгівлю.

Венеціанський мандрівник Марко Поло, який перебував при дворі Хубілая 17 років, залишив спогади про якісні дороги, впорядковані міста, паперові гроші, кам'яне вугілля, друковані «газети», астрономічну обсерваторію. Снадкоємці Хубілая поступово втрачали вплив у Китаї, охопленому заколотами і голодом серед населення. Один із вождів повстання «червоних пов'язок», яке набуло масштабів громадянської війни, скористався вигнанням

монголів і проголосив себе імператором. Так почалося правління династії Мін (середина XIV–XVII ст.).

Ще в VI–V ст. до н. е. на теренах Китаю виникли даосизм і конфуціанство. Послідовники мудреця *Лао-цзи* вірили, що всесвіт безперервно змінюється, але людина не повинна втручатися в природні процеси. Вони засуджували розкіш і знатність, насильство та війни. Більш поширеним виявилось вчення мислителя *Конфуція*, яке набуло в Китаї офіційного статусу. Він закликав дотримувати сімейних традицій, вшановувати предків, поважати старших, внутрішньо самовдосконалюватися. Народ мав підкорятися володарям, молодші — старшим. Такі цінності були основою китайського способу життя впродовж Середньовіччя.

З Індії на терени Китаю, а також в Корею та Японію поширився буддизм, одна зі світових релігій, яка виникла в середині I тисячоліття до н. е. «Піднебесна» рясніла буддійськими святилищами та храмами. Зокрема, знамениті «Печери тисячі Будд» прикрашали фрески загальною довжиною понад 25 км.

*Велика пагода диких гусей,
VII–VIII ст., м. Сіань (Чан'ань), Китай*

*Печери Безеклік («Печери тисячі
Будд»), VI–XIV ст., Китай*

Китайці, «шукаючи» еліксир безсмертя, винайшли *порох*. Спочатку його запалювали для феєрверків, а згодом пристосували для військових справ. Щоб передбачати землетруси, винайшли *сейсмограф* — прилад для визначення коливань земної кори. У XI ст. *Бі Шен* друкував *книжки*, а це приблизно за 500 років до того, як це зробив у Європі Йоганн Гутенберг!!! Уже в період правління династії Сун у Китаї з'явилося понад 2000 історичних творів. Незважаючи на появу друкованих текстів, великої популярності набула *каліграфія* — *мистецтво писати красиво і розбірливо*. Китайці виводили ієрогліфи тушшю і пензликами на дереві, папері, шовку. На основі китайських стилів письма формувалася японська каліграфія.

Кількість городян дивувала. Тодішні «мегаполіси» Учан, Гуанчжоу та інші налічували понад 1 млн жителів. Європейським ремісничо-торговельним центрам до таких показників було дуже далеко!

1. Покажіть на карті територію середньовічного Китаю. Порівняйте розміри імперії за династій Юань та Мін. 2. Коли Китай перебував під владою монголів? 3. Терени власне Китаю обмежені горами Тибету на заході, Гімалаями на півдні, степами на півночі та морем на сході. Що, на вашу думку, зумовило появу концепції «Серединної імперії»?

日本

«Ніппон», написано японською мовою

19.2. Японія в Середньовіччі

Японія певний час була складовою китайської «Піднебесної», а її правителі визнавали себе данниками китайських імператорів. Відколи в VII столітті японці створили власну концепцію «Піднебесної», країна бачила себе поза межами китаєцентричної системи.

Середньовічна Японія пережила періоди «Кодай» (давнину — IV–XII ст.) і «Тюсей» (Середньовіччя — XII–XVI ст.). Перша держава, **Ямато**, виникла в IV ст. Згодом її назвали **Ніппон** («Корінь Сонця», звідки — англійське «Japan», тобто Японія). Очоловав державу *тенно* («Небесний монарх») — імператор. Однак родова знать всіяко обмежувала його можливості. Найважливіші японські роди (клани) виводили своє походження від давніх божеств або від членів імператорського дому. Тривалі усобиці вивели на чільні місця військових діячів, які поступово перебрали владу в свої руки. Найвищих очільників імператорської армії називали **сьогунами**.

Самураї в традиційному одязі, мініатюра, XIII ст.

Елітних воїнів, полководців знатного роду, які були власниками землі та мали прислугу, називали **самураями**. Якийсь час так іменували практично всіх озброєних людей, а потім — лише елітних слуг-охоронців сьогуна. Вони мали свій кодекс честі «*Бусідо*», згідно з яким дотримували правил щоденної поведінки, були ошадливими, чесними, вірними аж до самопожертви. На перший погляд, ці правила уподібнювали їх до європейських рицарів. Проте насправді між військовими традиціями Заходу і Сходу існували відмінності (наприклад, рицар не атакував противників із засід-

1. Покажіть на карті територію Японії в Середньовіччі.
2. Чому, на вашу думку, в острівній Японії, захищеній від чужинців морем, багато уваги приділяли військовій справі?
3. Які верстви середньовічного японського суспільства можете виокремити?

Вір, але перевір

Про палацовий комплекс Кьонбоккун корейської династії Чосон у місті Сеул ...

<https://cutt.ly/3w1SxOjV>

19.3. Середньовічна Індія

Великі терени півострова Індостан охоплюють кілька кліматичних зон. Напівпустельні сьогодні північно-західні області в давнину були вкриті лісами. Ґрунти долини Інду та його приток були особливо родючими. Тут виникли перші в регіоні поселення землеробів. Тисячолітню історію індійського Середньовіччя можна умовно розділити на три періоди. Спочатку на теренах півострова Індостан утворювалися, воювали між собою та розпадалися численні індійські князівства (VII–XIII ст.). Вони не змогли чинити організованого опору арабам, які від XI ст. намагалися оволодіти величезними багатствами Індії, ведучи священну війну з невірними.

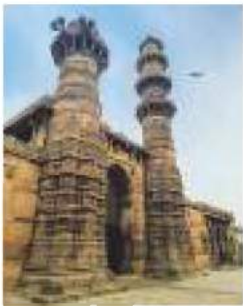
Зрештою, у 1206 р. місцевих князів розбили тюрки, що незадовго перед тим прийшли із Середньої Азії та утворили державу на півночі Індії. Так виник **Делійський султанат (1206–1526)** — перша велика мусульманська держава зі столицею в місті Делі. У ньому правила військова знать, яка обирала султана. Місцеве індійське населення опинилося під владою чужинців, які відрізнялися мовою та вірою. Офіційною релігією проголосили іслам. Влада заохочувала переселення персів і таджиків, які радо погоджувалися обіймати керівні посади. У XIII ст. справжнім жахом стало нашествя монголів. Щоправда, у 1306 р. полководець Ала ад-дін Мухаммед-шах завдав їм нищівної поразки, залучивши до свого війська понад 450 тис. вершників! Утримання великої армії та розкішне життя можновладців потребували колосальних витрат, що покривалися за рахунок грабівницьких походів. Проте внутрішні незгоди послабили султанат. Коли наприкінці XIV ст. в Індію вторгся самаркандський хан Тимур (Тамерлан), йому змогли протиставити тільки 10 тис. воїнів. Нещадне

руйнування столиці — міста Делі — спричинило розпад країни. Як наслідок, у 1526 р. *Бабур*, онук Тимура, остаточно знищив владу султана та заснував імперію Великих Моголів (1526–1857). Мова та культура правлячої верхівки були переважно перськими, а панівною релігією залишався іслам.

Натомість серед індійців поширеними були брахманізм та буддизм. Віддавна вони вірили, що з вуст першолоюдини (Пуруші) створені *брахмани* (жерці), з рук — *кшатрії* (правителі, воїни), зі стегон — *вайшії* (торговці, ремісники, землероби), зі ступень — *шудри* (ремісники, слуги). Так вищим божеством Брахмою було освячено поділ суспільства на чотири **варни** (*стани, верстви*). Людей, які не входили до жодної варни, називали «недоторканими» і ставилися до них гірше, ніж до тварин. Важливим чинником в організації суспільства був кастовий поділ. **Каста** — замкнені спільноти, фактично об'єднані одною професією, що успадковувалася. Змінювати касту заборонялося, хлопець з однієї каста не міг взяти собі дружину з іншої.

Буддизм заперечував кастовий устрій, тому в країні дедалі частіше схилилися до **індуїзму**. Індуїсти обожнювали все: від річок (Ганг) і гір (Меру) — до дерев (бодхі) й тварин (корови, мавпи). Їхній світ населяли мільйони богів, серед яких найповажніші Брахма, Шива і Вішну. Крім того, індуїсти вірили в переселення душ, у карму — співвідношення добрих і злих думок та вчинків, від чого те переселення залежало.

Мечеть Сіді Башир,
м. Ахмадабад, Індія,
XV ст.

Мінарет Кутб-
Мінар, м. Делі, Індія,
XIII ст.

Співжиття представників різних релігій було доволі напруженим. Такий устрій, мабуть, сприяв мусульманському завоюванню. Жоден індієць, якщо він не належав до кшатріїв, ніколи не йшов воювати. А селянам було байдуже, яким володарям (індуїстським чи ісламським) підкорятися й сплачувати данину.

Проникнення ісламу вплинуло на індійських митців. Скульптура й живопис зазнали змін, адже, як відомо, мусульманам заборонено зображувати людей і тварин. Їх мальовані образи заступили рослинні та геометричні орнаменти, мозаїки. Світські і духовні пам'ятки в Індії почали проектувати з арками, куполами, склепіннями, у монтуванні яких використовували вапняковий розчин. Як приклад — делійський мінарет Кутб-Мінар (XIII ст.). Арабські цифри, якими ми користуємося, насправді придумали індійці. В Індії набувала популярності література мовою санскрит. Поет *Чанда Бардаї* (XII ст.) своїми віршами закликав до єдності перед ворогом.

Брахманізм — релігія населення Давньої Індії, ранній індуїзм.

Індуїзм — одна з найдавніших релігій, що виникла в Індії на основі брахманізму, третя за кількістю послідовників релігія у світі після християнства та ісламу, індійське язичництво.

1. Покажіть на карті територію Делійського султанату.
2. Які вірування були поширеними серед індійців та очільників і чиновників Делійського султанату? 3. Визначте особливості соціальної структури індійського суспільства.

Машина часу

«Арабські цифри».

Числа 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 винайшли індійські математики в середині I тисячоліття. Їх писали дещо інакше, ніж ми це робимо зараз, але використання числа «нуль» дозволило проводити досконаліші розрахунки. Араби запозичили в Індії десяткову систему числення, удосконалили написання цифр. Від арабських математиків Північної Африки та Близького Сходу ці цифри стали відомі в Європі. У Китаї та Японії використовували інші варіанти написання.

· · · · ·
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
○ 一 二 三 四 五 六 七 八 九
零 壹 貳 參 肆 伍 陸 柒 捌 玖
— I II III IV V VI VII VIII IX

Цифри (згори донизу):
шрифту Брайля, арабські, деванагарі, східні арабські, китайські, китайські фінансові, римські

Корисна гра:

«Середньовічний Китай, Індія, Японія»

<https://cutt.ly/Tetwui9m>

1. Вправа «Візитівка». У групах чи парах створіть візитівку однієї з середньовічних країн (Китаю, Японії, Індії), зазначивши в ній держави, імена, явища / події. Доберіть ілюстрацію, що буде основою візитівки. Це може бути одна пам'ятка чи колаж зображень (символічних або реальних).

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які нові терміни та поняття ви зустріли в параграфі, а які були відомі вам з попередніх тем чи з курсу історії 6 класу? 3. Позначте на лінії часу головні періоди з історії середньовічних Китаю, Індії, Японії. 4. Поміркуйте про можливості та ризики співіснування в межах однієї держави різних народів, культур, релігій. 5. **Вправа «Значення».** Визначте, як вплинули на формування європейського культурного простору культурні досягнення середньовічних Китаю, Японії та Індії. 6. **Вправа «Ментальні мапи».** Створіть ментальні мапи (на вибір): «Релігії середньовічних Китаю, Японії, Індії», «Військово-політична історія середньовічних Китаю, Японії, Індії», «Середньовічне суспільство Китаю, Японії, Індії». Порівняйте свої напрацювання з доробками однокласників та однокласниць.

§ 20. Доколумбова Америка

Згадайте...

- що таке цивілізація;
- які ознаки має цивілізоване суспільство.

Як ви розумієте... — вислів «відкрити Америку»?

Чи знаєте ви, що...

- вченим відомо про існування близько 400 племен доколумбової Америки;
- географічно-культурний регіон в Америці, що охоплює терени від центральних районів Мексики до Гондурасу і Нікарагуа, називають Месоамерикою?

20.1. Міста-держави мая

Народ мая задовго до нашої ери розселився на теренах півострова Юкатан (сучасні Беліз, Гватемала, захід Сальвадору і Гондурасу, південь Мексики). Цивілізація мая існувала приблизно з 2000 р. до н. е., а її процвітання припадає на III–IV ст. Вона складалася з багатьох незалежних міст-держав (Чичен-Іца, Тікаль, Ушмаль, Паленке та ін.), які майже безперервно воювали між собою. Їх очолювали верховні вожді. Із родини володаря походили впливові жерці та знать. (Крім заможності,

їх вирізняли особливі татуювання та модна тоді, набута спеціально, косоокість). Впливом у суспільстві користувалися також чиновники (*ахкухуноб*), які стежили за порядком, та військові, звання яких не передавалися в спадок.

Фрагмент фасаду палацу масок, м. Каба, Юкатан

Землю ділили між землеробами. Майстри (*ахнуен*) виготовляли ремісничі вироби. Мая добре розумілися на вирощуванні томатів, червоного перцю, какао, кукурудзи, картоплі, тютюну тощо. Вони вправно полювали та рибалили. Послугувалися особливим ієрогліфічним письмом, яке вдалося розшифрувати лише в ХХ ст., а також, як і індійці, ввели поняття «нуль» у математику. Вони зводили стадіони для гри в м'яч та величні, прикрашені барельєфами храми. Наприклад, легендарний «Палац масок» оздобили сотнями зображень чотириликого бога дощу Чака, начебто здатного карати віровідступників.

Мая дотримувалися циклічного повторення численних ритуалів і церемоній за власним досконалим календарем. Практикували жертвоприношення. Землю уявляли як плоску й чотирикутну. Численні боги, у яких вірили мая, часто були багатолікими, інколи уявлялися як чотири особи, до того ж мали супутника протилежної статі. Кожен «небесний» бог мав свого підземного двійника. Вони уособлювали сили і явища природи, а також були покровителями професій, суспільних станів та навіть рослин, як-от бог кукурудзи (маїсу), якого вважали одним з основних божеств.

На початку Х ст. майже на всій території, заселеній мая, припинилося будівництво, різко скоротилася кількість населення, мешканці покинули більшість міст. Ймовірно, причинами такого колапсу могли бути епідемії, виснаження природних ресурсів через перенаселеність міст, а також посухи. Класична цивілізація мая зникла, але народ мая живе на тих самих територіях, частково зберігши традиції та мову.

Машина часу

«Заселення Американського континенту».

<https://cutt.ly/Iw1Sx2c5>

1. Охарактеризуйте господарську діяльність мая. 2. Які соціальні групи сформувались у суспільстві мая? 3. Висловіть власну думку про причини занепаду цивілізації мая.

Піраміда Кукулькана
в Чичен-Іца

20.2. Держава ацтеків

Ацтеки у XII ст. прийшли з півночі в долину Мехіко і поселилися там, де їм дозволили, — на острові посеред озера. Так було засновано столицю майбутньої імперії — місто Теночтітлан. Спочатку вони платили данину наймогутнішому в околицях місту-державі. Згодом самі утворили військово-політичний союз трьох міст-держав Месоамерики (Теночтітлан, Тескоко і Тлакопан), який, власне, й відомий як Імперія ацтеків. Існував він у 1428–1521 роках. Союзники разом підкорили місцеві племена. Однак уміло скористалося загарбаннями лише місто-держава Теночтітлан, яким тоді управляв Монтесума I.

Імперію очолював *Великий тлатоані* (правитель), якого спочатку обирали представники вищої знаті, керівники кварталів столиці та всі громадяни, чоловіки й жінки. Згодом це право мала тільки «рада чотирьох» та очільники Тескоко і Тлакопана. Імператору допомагали «віцекороль» та радник, який здійснював правосуддя. Складні ситуації вирішувала дорадча рада із 80 старійшин. Поступово особиста влада правителів так зміцніла, що це навіть відобразилося на придворному церемоніалі. Так, до володаря заборонялося повертатися спиною, тому після завершення зустрічі вельможі задкували до виходу.

Підкорені міста ацтеки обкладали даниною, призначали їм *місцевих тлатлоані* з представників правлячої династії. Водночас забороняли ведення воєн між сусідами, захищали від

зовнішніх ворогів. Постійної армії не було, для кожного окремого випадку формувалися військові частини з представників міст-держав. Особисті слуги супроводжували вояків, допомагаючи нести все, окрім зброї. У похід вирушали пішки, адже колісного транспорту не знали. В мирний час тлатлоані утримував гвардію з ветеранів та найхоробріших воїнів. Задля економічного добробуту торгували навіть з ворожими містами. Торговці водночас були розвідниками, досліджували ресурси нових країв та перспективи, доповідали імператорові, який організовував похід для упокорення.

Більшість населення становили землероби, які займалися вирощуванням сільськогосподарських культур, полюванням, війнами. На них лягав тягар податків. Великої рогатої худоби не знали. Добрі врожаї кукурудзи давали чинампи — городи на штучних острівцях в лагуні чи озері. Ремісники виготовляли кераміку, обробляли метали, ткали, споруджували палаци і храми.

Теночтітлан, столиця держави ацтеків, макет. 1. Мер Темпло (головний храм). 2. Напівкруглий храм (присвячений Ехекатль-Кецалькоатль). 3. Цомпантлі (стіна черепів). 4. Бал. 5. Будинок Орлів. 6. Будинок Ягуарів. 7. Храм Тезкатліпока. 8. Південний Червоний храм і північний Червоний храм. 9. Вівтар Цомпантлі. 10-16. Храми. 17. Святиня Ехекатль. 18. Тозпалатль. 19. Кальмекак (школа)

Столиця ацтекської імперії — місто *Теночтітлан* — поста-ла за чітким планом. Її перетинали канали, увінчували пірамі-ди на честь одного з численних божеств Кетцалькоатля. Ацтеки вірили в те, що вони обраний народ, заради якого боги принесли себе в жертву. Щоб не допустити повернення темряви та забезпечити регулярне повернення дощу, приносили богам людські жертви. Адже цього вимагав бог сонця і війни Упцило-почтлі, який мав порятувати світ від космічної катастрофи. Для розваг звели стадіон. Гра в м'яч була своєрідним ритуалом, що

закінчувався жертвоприношенням. Неодмінним елементом обрядів і церемоній слугувала музика. Ацтеки мали піктографічне письмо, сонячний календар. Діяли державні школи, але до 14 років навчанням дітей займалися батьки. Юнаки опановували історію, релігію, військово мистецтво, ремесла, торгівлю. Нащадків знатних осіб посвячували в тонкощі ритуалів, грамоти, літочислення, поезії і бойових мистецтв. Дівчат не вчили читати й писати, але знайомили з домашніми ремеслами та прийомами виховання.

1. Проаналізуйте, як відбулося становлення Ацтекської імперії. 2. Чому, на вашу думку, воїни ацтеків посідали особливе становище в суспільстві? 3. Визначте основні органи влади в імперії ацтеків.

20.3. Держава інків

Насправді **інки** — панівний рід народу кечуа («Сини Сонця»), причому так іменували тільки чоловічу частину роду. Вони зуміли створити велику імперію в горах Андах (Південна Америка), яка існувала в 1438–1533 роках. Сьогодні це частини територій Колумбії, Чилі, Перу, Болівії, Еквадору, Аргентини. Звісно, тепер інками називають усіх підданих Синів Сонця.

Адміністративно імперія інків поділялася на провінції, які утворювали «чверті» держави. Чотири кути їхніх кордонів сходилися в столиці імперії, місті Куско, яке вважали «пупом світу». Первинною ланкою суспільства інків була громада з кількох родин. Громадські землі щорічно перерозподіляли залежно від розміру сім'ї, причому земельний наділ отримував чоловік, а не дружина. Рабства не знали, чисельність хатніх слуг була мізерною. Імператор (Сапа Інка) мав необмежену владу, адже «був» нащадком бога сонця. На важливі посади він призначав своїх синів. Керівники чотирьох провінцій відповідали за дороги, сільськогосподарські землі та сплату податків. Нового Сапа Інку обирала рада членів імператорської родини. Верховним жерцем пожиттєво ставав один із братів імператора.

Цивілізація інків

Панорама доколумбового міста інків Мачу-Пікчу

Часкі-посланець тримає в лівій руці кіпу, у правій — горн із мушлі, гравер Хуаман Пома Аяла, XVI ст.

Інки використали здобутки підкорених народів і попередніх цивілізацій, відомих кольоровою керамікою, іригаційними системами, підземними водопроводами. Налагодили поштовий зв'язок з фортецями і резиденціями місцевих правителів (своєрідна естафета гінців-бігунів). Численні місцеві вірування зберігалися й після створення імперії. Вони базувалися на культурі бога сонця Інти, бога-творця Віракоча, матері-землі Пачамама. Вважали, що Віракоча створив світ і людей на озері Тітікака, а потім зник за морем. Практикували тотемізм, шанували предків. Інки уявляли всесвіт як поєднання трьох світів: верхнього,

середнього та нижнього. Вони склали точний календар на 12 місяців. Також знали на цілющих травах та хірургії. Для записів і обрахунків використовували вузликове письмо кіпу. Особливими вміннями відзначалися в ювелірній справі. Золото вважали священним. Зокрема, на початку XVI ст. багатство столичного міста Куско досягло вінця краси. Двері усіх споруд позолотили, палац правителя оздобили численними золотими фігурами — зміями, черепахами, ящірками.

1. Коротко опишіть адміністративний устрій імперії інків.
2. Чому, на вашу думку, кечуа вважали себе «Синами Сонця»?
3. Порівняйте досягнення культури мая, ацтеків та інків.

Вір, але перевір

У Месоамериці не було тяглових тварин і колісного транспорту. Інки настільки вміло перетворювали круті гірські схили на тераси, що в 1500 році в сільському господарстві в Андах було задіяно більше земель, аніж сьогодні. Вони вирощували близько 20 видів кукурудзи і 240 видів картоплі. Кукурудзу вирощували на висотах до 4100 метрів. Інки обробляли камінь, не знаючи заліза. Понад 22 тисячі км доріг добре збереглися. Гірські ущелини долали за допомогою канатних підвісних мостів.

Корисна гра:

«Доколумбова Америка»
<https://cutt.ly/retwuhWN>

1. Вправа «Екскурсвод». На основі матеріалу параграфа та додаткової інформації укладіть текст оглядової екскурсії столицями Теночтітлан або Куско (на вибір).

2. STEM-завдання «Інфографіка».

Матеріали: гаджет, доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в три групи.

2. Узагальніть інформацію про мая / ацтеків / інків (на вибір).

3. За допомогою безкоштовного додатку Canva або Piktochat створіть інфографіку про розвиток населення доколумбової Америки.

4. Презентуйте створену інфографіку.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які чинники сприяли розквіту цивілізацій доколумбової Америки? 3. Складіть порівняльну таблицю цивілізацій доколумбової Америки. 4. Поміркуйте, яким є внесок народів, що населяли територію Америки в Середньовіччі, в історію людства. 5. **Вправа «Хмара тегів».** Створіть хмару тегів про одну із цивілізацій доколумбової Америки (на вибір). 6. **Вправа «Рейтинг досягнень».** Укладіть власний рейтинг досягнень мая, ацтеків та інків.

Узагальнення розділу 2

«Середньовіччя за межами Європи»

			
Середньовічний Схід https://cutt.ly/9etwuxU3	Середньовіччя за межами Європи https://cutt.ly/vetwuEw2	Тести «Середньовічні держави кочовиків» https://cutt.ly/SetwuOEK	

1. Вправа «Як це було». А. Розгляньте схеми, які візуалізують окремі питання, розглянуті в параграфах розділу. Б. Придумайте назви до цих схем. В. Складіть розповіді, використовуючи зображення як підказки: короткі повідомлення до схем-блокнотиків, розгорнуті пояснення до копьорових мальованих схем.

2. Вправа «Узагальнювальна візуалізація». Оберіть за темами § 20 сюжети, які вас зацікавили (або проведіть жеребкування в класі). Спробуйте створити до них схеми-підказки (використовуйте спочатку простий олівець, колоризуйте відредаговані роботи). Організуйте виставку робіт у класі. Оберіть найкорисніші схеми-підказки.

§ 21. Людина в Середньовіччі. Світогляд і взаємини з природою

Згадайте...

- що таке колонізація, світогляд;
- як природні та географічні умови впливали на заняття мешканців цивілізації Стародавнього світу.

Як ви розумієте... — поняття «релігійний світогляд», «чинник», «фактор»?

Чи знаєте ви, що...

- Жан Боден, французький мислитель XVI ст., стверджував, що з холодної півночі походять великі військові сили, з жаркого півдня — релігії та філософія, а народи помірному клімату дають світу юриспруденцію, ораторське мистецтво, політику і могутні держави;
- у XVIII ст. французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є розробив теорію, за якою важливу роль у формуванні «духу законів» різних держав відігравали фізичні властивості країни (розмір, ландшафт, рельєф, клімат, ґрунти);
- наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку, називається демографією (дослівно з грецької та латини — «опис народу»?)

«Свята Трійця»,
мініатюра на
пергаменті з «Книги
годин» («Часослова»)
Анни Бретанської,
близько 1503-1508 рр.

21.1. Світогляд середньовічної людини

Про що думала, у що вірила, чого сподівалася середньовічна людина, у якій не було телебачення, інтернету, соцмереж і навіть електрики? За браком джерел складно відновити далеке минуле, а достовірно відтворити погляди пересічних європейців, здається, нереально, адже чимало залежало від місця проживання, заняття, статусу, статі, віку тощо. Та все ж можна спробувати, опираючись на те, що стало спільним для європейців Середньовіччя, — християнське віровчення. **Бога**, Творця світу, християни сприймають у Святій Трійці — Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий. Син Божий прийшов на землю, щоб спасти грішників, і був розп'ятий.

Воскрес, вознісся на небо і прийде вдруге судити живих і мертвих. Шанування Христа як Бога відрізняє християнство від юдаїзму та ісламу (як і дозвіл зображати Бога та святих).

Середньовічні християни вірили в світ видимий і невидимий, у безсмертя людської душі. А також знали, що людину створив Бог за своїм образом і подобою, дав їй панування над природою. Вірили в те, що люди приречені на страждання через непослух перших людей, Адама і Єви.

Життя релігійної людини пов'язане з дотриманням певних правил. Християни мали бути милосердними, дотримувати норм моралі. Адже ті, що жили праведно, після Страшного суду опиняться в раю (на небі), де душа отримає вічне життя в блаженстві, а на грішників чекає остаточне прокляття (пекло), вічна розлука з Богом. Проміжне місце між раєм і пеклом, у якому душі грішників очищуються, перш ніж отримати місце в раю, католики називають **чистищем**. Найстрашнішим покаранням за життя вважали **анафему** — відлучення від церкви з довічним прокляттям.

«Пекло», мініатюра
Герради Ландсберзької,
1180 рік

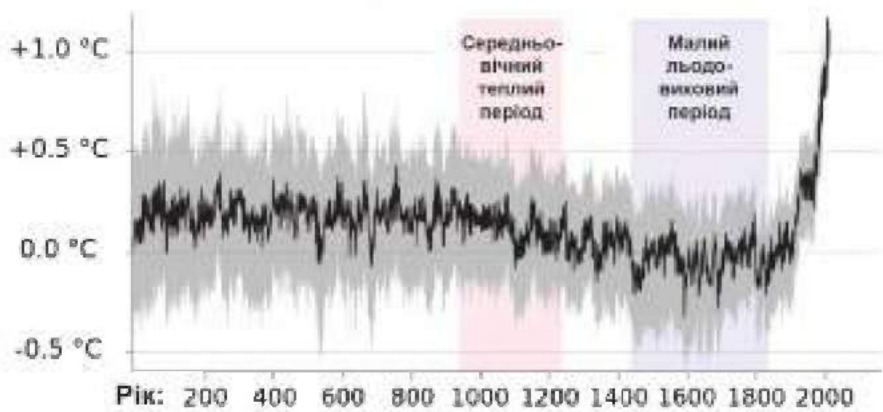

1. Чому, на вашу думку, християнське віровчення найбільше впливало на сприйняття світу середньовічними європейцями? 2. Розкажіть про основні положення християнського віровчення. 3. Які спільні та відмінні риси між християнством, юдаїзмом та ісламом ви можете виокремити?

21.2. Вплив кліматичних та географічних умов Європи на життя середньовічних людей

У Середньовіччі так само, як в епоху Стародавнього світу, природні та географічні умови визначали особливості господарювання людей. Те, що людина буде їсти, у що одягатися, де жити, як почуватися, суттєво залежало від коливань температури, рівня вологості ґрунту, наявності лісів, поведінки річок. Понад те, кліматичні катаклізми нерідко ставали поштовхом до суспільних змін. Так, серед чинників, що зумовили Велике переселення народів, розглядають різке похолодання III–VIII ст., яке обмежило ресурси варварських народів. Суттєве потепління

IX–XIII ст. сприяло розвитку землеробства та зростанню кількості населення в Європі. Теплолюбні рослини «просува-лися» на північ, непогані врожаї сприяли поживленню економічних процесів. У тогочасних хроніках є відомості про вирощування винограду, оливи, інжиру навіть у нижній течії річки Рейн. Цікаво, що в цей самий період відбувалися й важливі зміни в державному житті. Згодом, у XIV–XIX ст. настало різке похолодання. Чи могло воно спричинити суттєві зміни в житті європейців, ви будете розмірковувати у 8 класі.

Графік глобальної температури за 2 тисячі років (так званий «Середньовічний теплий період» позначено рожевим, а «Малий льодовиковий період» — блакитним), графік Еда Хокінса, 2019 рік

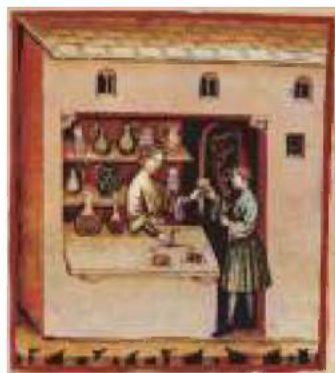
Географічні особливості теж зумовлювали відмінності у веденні господарства. Землеробство не скрізь могло забезпечувати харчами. Щоб природа відновлювала родючість ґрунту, частину поля залишали в спокої, засіваючи іншу ділянку. У деяких регіонах Європи хащі швидко «відвойовували» полишені землеробами простори. Річки слугували додатковими джерелами їжі, оборонними перешкодами, державними кордонами, торговельними маршрутами. Однак весняні повені та літні посухи заподіювали чимало збитків. Виручали середньовічну людину ліси. Вони давали будівельний матеріал, дрова для обігріву й приготування страв, а також «постачали» їжу. Щоб поповнити раціон, полювали на дичину, в дуплах добували бортний мед (від лісових бджіл), на узліссях збирали ягоди, гриби, кедрові горіхи, жолуді (ними годували свиней). Водночас ліси лякали людей, адже дикі звірі завдавали відчутної шкоди господарству, а іноді могли й напасти на людей. У хащах переховувалися розбійники.

Кількість середньовічних європейців полічити нереально, поодинокі записи є суперечливими й неточними. За тими джерелами, що збереглися до наших днів, наприкінці XI ст. Британію (без Шотландії та Ірландії) населяло близько 1,1 млн людей. Уже на початку XIV ст. там само проживало 3,5 млн «британців». Тоді ж в Італії налічувалося близько 9 млн осіб. Загалом, на початку XV ст. майже 43 млн представників різних народів уважали своїм домом Європу. Безперечно, ці дані не є точними, однак вони дають підставу стверджувати, що впродовж XI–XIV ст. населення зросло принаймні втричі (згадайте потешління). Жінок зазвичай було більше, тому що постійні війни невпинно забирали життя чоловіків. За підрахунками французьких дослідників, середній вік тоді становив трохи більше 20 років. Сорокарічну людину вважали старою.

Зростання народжуваності змушувало селян задумуватися про майбутнє своїх родин, адже оброблюваних земель та родючих угідь на всіх не вистачало. Від неврожаїв рятувалися переселеннями. Цікаво, що влада сприяла переселенським рухам. Воліючи розкішніше облаштувати власні маєтки й вигідніше порядкувати на неозорих, але необроблених, полях, знатні та заможні спеціально запрошували звідусіль працівників, гарантуючи їм певні привілеї: права та свободи. Так відбувалася **внутрішня колонізація** — заселення й освоєння вільних земель усередині країни. Однак місць, придатних до господарювання, деколи бракувало. Тому зазіхали на закордонні володіння, завойовуючи їх, що спричиняло **зовнішню колонізацію**.

На демографічні процеси впливали епідемії, що спалахували в різних країнах Європи. У середині XIV ст. «чорна смерть» (чума) звела зі світу ледь не половину населення. За деякими підрахунками, повністю подолати людські втрати вдалося лише в XIX ст. Ті, що вижили, вимагали для себе кращих умов оплати праці. Інші, рятуючись від хвороби, втікали з рідних земель і оселялися в більш безпечних місцевостях.

Із погляду сучасності здається, що ранньосередньовічні європейці свавільно розправлялися з докільям. Безперечно, пожвавлення господарства впродовж IX–XI ст. призвело до

Аптека, мініатюра з «Tasuinum sanitatis», трактату про здоров'я, XIV ст.

вирубування лісів, осушування боліт, «пограбування» природи. Однак причина всьому — бажання вижити, а не нажитися.

«Чорна смерть» — пандемія чуми, занесена зі Східного Китаю, що прокотилася Азією, Європою, частиною Африки в середині XIV ст. (1347–1353 роки).

1. Як позначилися на житті європейців зміни клімату? 2. Визначте, як впливали географічні умови на особливості ведення господарства. 3. Чому немає точних даних щодо кількості населення Європи в Середні віки?

21.3. Людина серед людей. Сім'я та діти

1. Які фактори впливали на створення середньовічної сім'ї? 2. Чому тодішніх дітей названо «маленькими дорослими»? 3. Поясніть, як ви розумієте вислів Бертольда Ратісбона про виховання дітей. <https://cutt.ly/aw1Scovk>

Машина часу

«Середньовічні міри довжини».

Відстані та площі вимірювали в різних краях по-своєму, єдиної системи мір тоді не існувало. Для великих відстаней використовували таку міру, як «день у дорозі». Кінний вершник долав 50-75 км, пішохід — близько 25 км. Скажімо, від міста Києва часів Ярослава Мудрого до монастиря, заснованого в печерах над Дніпром, була відстань у «пів дня ходьби». П'ядь, стопа, лікоть, сажень (маховий та косовий), аршин, верста — про ці народні мірки ви, мабуть, чули. Один лікоть дорівнював мусульманській мірці «зіра», а також половині англійського ярда. Мабуть, англійський фут відповідав руській стопі. Відстань, яку проходив караван між відпочинками (яку можна пройти пішки за годину) — «фарсах» — у персів становила майже 5,5 км.

Для вимірювання земельних наділів враховували площу, яку можна було обробити (зорати, скосити) за допомогою одного знаряддя, одним запрягом коня за один робочий день. Один руський «плуг» приблизно становив 8 десятин (0,8 га), пруський «морг» — 0,25 га, середньоевропейський «морг» — 0,57 га. Для точніших обрахунків застосовували спеціальні вимірювальні шнури. Відома також одиниця вимірювання землі за продуктивністю. Це «гайд» — величина оброблюваної земельної ділянки, достатньої для утримання сім'ї одного вільного селянина.

Варто пам'ятати, що купувати в супермаркетах все, чого забажеш, тоді не могли. Мешканцям села треба було виростити власноруч і продукти харчування, і корм худобі, і сировину для виготовлення тканини, та ще й пильнувати, щоб мати що продати міщанам, аби купити натомість потрібні вироби. Розмір ділянки, якою користувалася селянська сім'я, слугував одиницею оподаткування. Є згадка в «Повісті минулих літ», що данину хозарам платили «по шелягу від плуга чи рала». Також оподатковували «від диму» (від господарства, незалежно від кількості осіб).

Корисна гра:

«Дарунки середньовічної природи»
<https://cutt.ly/zetwuHNh>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Чим життя середньовічної сім'ї відрізнялося від способу життя сучасних родин? 3. Складіть ментальну мапу «Світогляд середньовічної людини». 4. Поміркуйте, з якими викликами природи довелося зіткнутися людині Середньовіччя. 5. Вправа «Комікс / мальована історія». Об'єднайтеся в групи та створіть комікс / мальовану історію про взаємини в середньовічній сім'ї. 6. Вправа «Міркування». На основі уже вивченого матеріалу встановіть, як географічні та кліматичні чинники вплинули на розвиток народів Центральної, Східної та Північної Європи.

§ 22. Середньовічне суспільство: соціальна структура і конфлікти

Згадайте...

- з яких груп населення складалося давньоєгипетське, давньогрецьке суспільство;
- кого називали аристократією в Давній Греції та Давньому Римі.

Як ви розумієте...

- поняття «структура», «соціальний», «власність», «землеволодіння», «конфлікт»?

Чи знаєте ви, що...

- історикам відомо про понад 100 міжусобних війн, що відбулися в Західній та Центральній Європі в період з 1100 по 1400 роки (не враховуючи ті, що були спричинені релігійними конфліктами)?

22.1. Стани середньовічного суспільства

Європейське суспільство в Середні віки, як і в античну епоху, було структурованим (цим ми не особливо відрізнялися від тогочасних суспільств Сходу чи доколумбової Америки). Європейська людність складалася з різних груп населення, які мали подібні заняття, майнові можливості, статус. Вони

взаємодіяли, усвідомлюючи свою належність до певної спільноти, а також мали усталені зв'язки з іншими великими та малими групами.

У структурі середньовічного європейського суспільства поступово виокремилися три суспільні стани — групи населення, що відрізнялися своїми статками, правами та обов'язками. Знатні, панівні, багаті та воїни згруппувалися в привілейований стан «людей, які воюють» (bellatores). Духівництво, заволодівши земельними угіддями, від яких отримувало значні прибутки, зазвичай підтримувало владу. Церковні керівники та духівники належали до іншого, теж привілейованого стану — «людей, які моляться» (oratores). Натомість селяни, містяни, ремісники, торговці та решта простого люду потрапили до непривілейованого стану «людей, які працюють» (laboratores). Отже, загальні риси способу життя людини визначалися належністю до того чи того стану.

В XI ст., коли сформувалася теорія трьох станів, до «людей, які працюють», зараховували лише селян. Тоді вони, окрім вирощування продуктів харчування для себе та інших, займалися виготовленням необхідних виробів. «Людей, які воюють», ми й сьогодні звично називаємо **рицарями** (лицарями), але в їхньому середовищі склалася дуже своєрідна та чітка ієрархія. Спочатку воїном міг стати кожен, хто мав змогу спорядити себе до бою. Поступово піше військо замінили кінні вершники, які потребували більше ресурсів для підтримки боєздатності. Так військова служба стала привілеєм заможних. Найменше було «тих, хто молиться», однак їх вважали першим станом, який мав молитвами забезпечувати спасіння душ і рицарства, і селянства. *Духівництво як особливу спільноту, відмінну від мирян, також називають словом «клір».* Рицарі обороняли духівництво та простий люд. Ці стани не могли існувати один без одного, були взаємозалежними.

Водночас із посиленням ролі міст, розвитком ремесел і торгівлі зростала кількість купців та ремісників. Вони належали до третього, найчисельнішого, стану, об'єднаного, окрім праці, обов'язком сплачувати податки.

Альдеберон Ланський в XI ст. про устрій суспільства:
«...Віriamo в єдність Господнього дому; а все ж він — тридільний. Хтось до молитви стає, хтось — до бою, а хтось — до роботи. Трійця чинів одностайна, якій невідомі розколи. Перший — служінням підтримує цілість; а два позосталі, кожен по-своєму діючи, — кожному вітиху приносять».

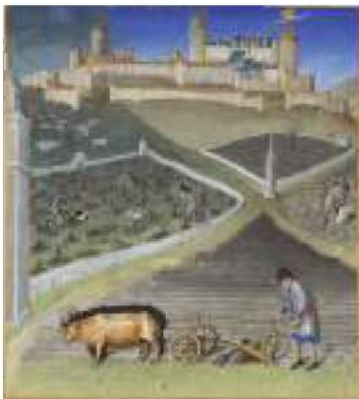
Стан (суспільний) — велика група людей, які наділені однаковими правами, обов'язками, мають приблизно рівні майнові можливості та відрізняються від інших соціальних груп функціями, статусом, престижем.

1. Якою була соціальна структура середньовічного суспільства? 2. Чим зумовлювалися зміни в соціальній структурі в Середньовіччі? 3. Як пояснював єдність тогочасного суспільства єпископ Адальберон Ланський, котрого разом з Герардом Камбрійським вважають автором теорії трьох станів?

22.2. Землеволодіння в Середньовіччі

Чи знайомі ви із сюжетом знаменитої європейської казки італійського походження «Кіт у чоботях», відомої з XVI ст.? Мабуть, пам'ятаєте, що селяни на запитання короля «Кому належить ця земля?», — відповідали: «Це поля маркіза де Карабаса». Король, вражений володіннями «маркіза», видав за нього дочку. Як могло статися, що люди працювали не на своїй землі і це король сприймав як належне? Чи міг король не знати, кому належить певна земельна ділянка в його державі?

Оранка садиби французького герцога Беррі в березні, з рукопису XV ст.

Замок Кастель-дель-Монте — XIII ст., Андрія, Італія, сучасна світлина

Скористаймося машиною часу, щоб на короткий час побувати в «неказковому» минулому. Земля-годувальниця була цінним ресурсом. Той, хто мав землю, міг і прогодуватися, й заробити. Але більшу «вагу» в суспільстві відчував лише **власник** землі, на відміну від тих, що користувалися його землею і працювали на ній. Тільки власник землі міг *розпоряджатися* нею, надаючи іншим ділянки своєї землі на певний час «в оренду» за **ренгу** — *плату грішми чи послугами*.

Про землеволодіння говоримо, коли землею, яка є законною власністю певної особи, тобто належить їй, володіє хтось інший. **Володіти**, тобто «тримати» землю, можна було за угодою з власником землі. Той, хто отримував землю у володіння, жив і господарював на ній, використовував у своїх цілях, але був зобов'язаний віддавати власникові землі домовлену плату чи відбувати повинність, наприклад військову. Отже, земельна власність була рентабельною, тобто приносила дохід (і статус) тому, кому належала земля, навіть якщо він особисто не працював на ній. Власник землі, вивільнений від фізичної праці, міг зосередитися на інших справах, як-от державне управління, військова служба, релігійні практики.

Історично сформувалися різні системи земельної власності. Невелике господарство, яке належить і успадковується в сім'ї вільних простолюдинів, значного впливу на економічні процеси не мало. Натомість **манор** — *великий маєток знатного землевласника, що поєднував і власні землі пана (лорда), і наділи вільних та залежних селян, і спільні угіддя на довкільній території* — був основною господарською одиницею. Власник манору мав судову владу над його мешканцями, панував над ними. Головним правилом, яке регулювало земельні питання, було: «Nulle terre sans seigneur» («Немає землі без пана»). Тож поняттям **сеньйорія** позначали і панську садибу (господарство землевласника), і владу, яку пан мав у своїх володіннях (юрисдикцію).

Вважали, що там, де земля не має конкретного власника, вона належить короні (не людині, яку короновано, а саме «короні»). Аналогічно, в Русі земля належала княжому «столу», незалежно від того, хто конкретно його посідав. Отже, верховним розпорядником землі був монарх.

Суспільство структурувалося довкола відносин, що випливали з володіння землею. Воно могло бути або *тимчасовим* (наданим на час служби як оплату за несення служби), або *постійним* (коли власник землі міг її передавати в спадок чи розпоряджатися на свій розсуд).

Васал складає присягу,
мініатюра, XV ст.

Спадкове землеволодіння відоме під назвою **феод**, його власника називали феодалом. Великий феодал (пан, сеньйор) міг дарувати землю тим, хто цього заслужив сумлінним виконанням певних обов'язків. Той, хто отримував землю в дар, ставав **васалом** (слугою) **сеньйора**. Зрозуміло, що йдеться не про грядки-клубби, а великі земельні площі, з містами, селами та людьми, які в них мешкали. Часто васал, використовуючи право розпоряджатися своєю власністю, міг передавати землю слугам, стаючи сеньйором для своїх особистих васалів. Так зародився **васалітет**, коли «дрібні» феодали залежали від впливовіших і багатших, які роздавали землі чи права на прибутки із земель. Васал присягав сеньйору й обіцяв вірно служити, натомість пан мав обов'язок захищати слугу. Систему взаємин між власниками, яка вибудовувалася на основі підпорядкування, володіння феодалами та використання праці підданих, історики назвали **феодалізмом**.

Васал — землевласник, який одержав від заможнішого землевласника (сеньйора, сюзерена) сільськогосподарські угіддя, маєтки й заступництво, за що виконував повинності й зобов'язання.

Васалітет — відносини особистої залежності одних землевласників (васалів) від інших (сеньйорів).

Манор (англ. manor) — феодальний маєток в середньовічній Англії та Шотландії, основна форма організації приватної власності в цих державах.

Рента — дохід від землі, який власник землі отримує від того, хто орендує цю землю, як плату за користування нею; рента могла бути виплачена грошми, натурою (продуктами), виконанням певних робіт.

Сеньйор, сюзерен — власник землі, котрий віддавав частину своїх земель із селянами іншому, дрібнішому феодалові, за службу.

Сеньйорія («господарство, панство») — влада власника землі в межах його господарства; володіння сеньйора (пана, господаря).

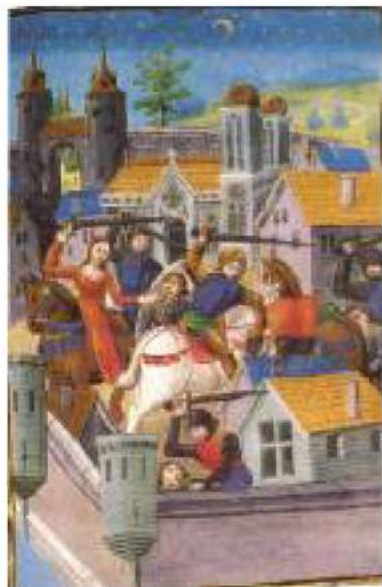
Феод — земельні володіння, які надавав сеньйор васалу в спадкову власність і за які потрібно було нести службу (здебільшого військову) та виконувати повинності.

1. Як можна було отримувати дохід, маючи землю, але не працюючи на ній? 2. Які обов'язки пов'язані із землеволодінням? 3. Поясніть, що означав середньовічний принцип «немає землі без пана».

22.3. Соціальні конфлікти Середньовіччя

Різноманітні форми та прояви численних конфліктів, що траплялися в Середньовіччі, свідчать про складні соціальні відносини того часу. **Соціальними конфліктами** називають зіткнення позицій та цілей різних соціальних груп, які усвідомлюють протилежність своїх інтересів. Становище, коли якісь особи, групи або держави опиняються перед загрозою зіткнення чи протистояння, називають *конфронтацією*.

Жінки як воїни, які допомагають захистити місто від нападу

Пекаря, спійманого на обмані клієнтів, карають тим, що тягнуть через село за сannya з прив'язаною до шиї буханкою хліба, м. Бристоль

Соціальні конфлікти Середньовіччя здебільшого мали насильницький характер. Їх спричиняли: конкурентна боротьба за владу, за землю та ресурси; суперечності у розподілі ресурсів і благ; нерівність; релігійні та культурні відмінності; політичні протиріччя, протилежність інтересів, потреб, цінностей, поглядів. Економічні, політичні, релігійні, військові конфлікти бували тривалими чи короткочасними, локальними (місцевими)

чи масштабними. Їх учасниками (*сторонами конфлікту*) могли бути як окремі особи, так і групи представників певних соціальних середовищ — селяни, ремісники, містяни, землевласники, міста, правителі, держави.

Багато подій, про які йшлося в попередніх параграфах, були проявами соціальних конфліктів. Вони призводили до господарських, політичних та культурних змін, розорення земель, руйнування споруд, зменшення населення, зміни відносин власності. Зрідка проблеми розв'язували переговорами та домовленостями, частіше — застосуванням сили, зброї.

Хрестові походи, Столітня війна, Реконкіста — невелика частина прикладів масштабних соціальних конфліктів, про які ви ще дізнаєтеся з наступних розділів цього підручника.

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про загибель князя Ігоря: «...Ігор пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ]. Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу ще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна. Коли ж почули деревляни, що він знову іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, убили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростень-города в Деревлянах і до сьогодні».

1. Які соціальні конфлікти виникали в Середньовіччі? Що сприяло розгортанню конфліктів? 2. Поміркуйте, чи можна було запобігти конфліктам, згаданим у підпараграфі. Які способи вирішення цих конфліктів ви б запропонували? 3. Про який конфлікт ідеться в літописному уривку? Визначте його причини, привід та наслідки. Пригадайте, коли відбулися описані події.

Машина часу

«Коров'яча війна».

У конфлікт було втягнуто населення 60 сіл на території сучасної Бельгії, які підкорялися різним володарям. Ця війна забрала життя 15 тисяч осіб.

<https://cutt.ly/Jw1Scn0R>

Вір, але перевір

Населення Русі вільно розпоряджалося своїм рухомим майном (коні, робоча худоба, одяг, зброя, знаряддя праці, торгові товари), але не землею. Основні види земельної власності сформувалися з другої половини XI ст.

Розрізняли князівський домен (маєток, який належав не державі, а самому князю як феодалу), боярські та монастирські землеволодіння, особисті землі церковних ієрархів, землі громади, індивідуально-сімейні земельні ділянки, а також незаселені вільні (державні) землі, верховним власником яких був великий князь як глава держави. Боярам та духівництву землю дарував князь, а власність громади на землю базувалася на природному праві.

Власник вотчини міг передати її в спадок, продати, обміняти, поділити. Термін «вотчина» походить від слова «отчина», тобто батьківська власність. Власниками вотчин були князі, а згодом князівські дружинники й бояри, представники родоплемінної верхівки. Після поширення християнства сформувалося церковне землеволодіння, феодалами були представники церковної ієрархії (митрополит, єпископи) і великі монастирі.

Відомі такі способи набуття земельної власності: отримання від князя земель за службу та для служби, освоєння вільних земель («займанщина»), пряме захоплення громадських земель («окняжіння» й «обоярення» землі), купівля, дарування, спадкування.

Корисна гра:

«Маєток феодала»

<https://cutt.ly/jetwuXGM>

1. Вправа «Флешкартки». Об'єднайтеся в групи. Спільно створіть картки для запам'ятовування до однієї з тем: «Стани середньовічного суспільства», «Землеволодіння в Середньовіччі», «Соціальні конфлікти Середньовіччя».

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які вигоди приносила земля її середньовічним власникам?

3. Складіть порівняльну таблицю «Стани середньовічного суспільства». 4. Поміркуйте, які причини виникнення соціальних конфліктів у Середні віки. 5. Вправа «Ментальна мапа». Створіть ментальну мапу «Землеволодіння в Середньовіччі». 6. Вправа «Мандрівка у часі». Опишіть від імені мандрівника в часі організацію життя в манорі.

§ 23. Духівництво в Середньовіччі

Згадайте...

- які основні соціальні групи існували у Стародавньому світі;
- які релігії набули поширення в Середні віки.

Як ви розумієте... — «церковна ієрархія», «парафія»?

Чи знаєте ви, що...

— багато середньовічних парафій офіційно належали особі, яка жила деінде, а парафіяльний священник виконував обов'язки відсутнього власника за певну частку парафіяльних прибутків?

23.1. «Люди, що моляться»

Від раннього Середньовіччя серед «людей, які моляться», розрізняли «білих» (священників і мирян, які допомагали під час богослужінь) та «чорних» (ченців, що жили в монастирях). Вони посідали особливе місце в суспільстві, бо «відповідали» за душі вірян. Нашадки селян, городян, ремісників, знатних феодалів поповнювали лави служителів церкви. Заможні та впливові люди були в цьому зацікавлені, адже за правом *майорату* титул і майно успадковував старший син. Молодших дітей часто віддавали на навчання до монастирів, де вони завдяки сімейним зв'язкам робили духовну кар'єру. Хоча виховання там було жорстким, воно вважалося гарною «інвестицією у майбутнє»: дитина все життя молитиметься за душі батьків, що допоможе їм потрапити до раю.

Катедральний собор у місті Ечміадзин (Вірменія) — один із найдавніших соборів у світі, початок IV ст.

Кількісно духівництво становило малий відсоток від усього населення. Але довкола церков гуртувалися громади вірян, які становили **парафію** — *церковно-адміністративну одиницю*. Парафіяльні священники опікувалися храмами, у яких проводили богослужіння. Коли більшість міських споруд ще були дерев'яними, храми зводили з каменю. Випереджаючи час, поставали величні **собори** — головні храми єпископств з престоломи єпископів (*катедралами*).

Будівництво *катедральних соборів* набуло поширення як у західних християн, так і в східних.

Собор в м. Аахен, збудований за Карла Великого у IX ст.

Собор в м. Шартр, Франція, XII – XIII ст.

Тривалий час єпископів у своїх володіннях призначали світські правителі за власним вибором. Королі використовували право **інвеститури** (*призначення на посаду*) і до підлеглих чиновників, і стосовно місцевого духовництва. Феодали вважали церкви та монастирі, що розташовувалися в їхніх володіннях, своєю власністю. Поширеною стала **симонія** — *продаж церковних посад*. Нерідко духовниками ставали не достойні, а найспритніші. Після того як збори єпископів у Римі в 1059 році засудили практику інвеститури, настав період суперечок між світською та духовною владою.

Не все духовництво розумілося на Біблії та богословських теоріях. Латину, якою велося богослужіння, теж знали слабо, а простолюд її зовсім не розумів. Безперечно, серед «тих, хто моляться», були надзвичайно освічені люди, наприклад Аврелій Августин, Григорій Турський, Бригіда Шведська та чимало інших. Проте подекуди єпископи скаржилися, що висвячують священників, які ледь читають найпоширенішу молитву «Отче наш» (латиною «Pater Noster»).

Духівництво — релігійні провідники, виконавці релігійних обрядів, служб, практик (у християнстві — папа, патріархи, кардинали, архієпископи, єпископи, прелати, священники, диякони, монахи і монахині; в ісламі — імами, кадїї, муфтїї, мулли, аятоли; в юдаїзмі — рабини або хазани; в індуїзмі — брахмани; в буддизмі — бонзи; в язичництві — жерці, шамани).

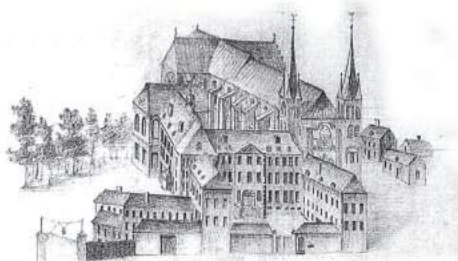
1. Як ви розумієте терміни «біле» та «чорне» духовництво?
2. Який вплив на діяльність духовництва, на вашу думку, мали право інвеститури та практика симонії? 3. Перелічіть відомих представників середньовічного духовництва. Відшукajte додаткову інформацію про них.

23.2. Монастирі й ченці. Чернецькі ордени

Усамітнені поселення **монахів** (з грецької — відлюдників) виникли в Єгипті ще в III ст. У Європі монастирі стали укріпленими фортецями, центрами багатогалузевих господарств і власниками земель. Вони також були осередками розвитку освіти і науки. Ченці переписували твори латинських класиків, ставали авторами нових богословських та історичних праць, місіонерами. Так, появою *слов'янської абетки* — кирилиці — завдячуємо монахам Кирилу та Мефодію, які поширювали писемність на теренах південно-східної Європи в IX ст.

У VI ст. Бенедикт Нурсійський на горі Монте-Кассіно в Італії створив перший **чернечий орден** (*товариство монахів, які дотримуються загального особливого статуту, живуть і працюють у монастирях, укладають обітници за нормами церковного закону*). Керуючись статутом ордену бенедиктинців, ченці та черниці утворювали нові товариства.

Святого Бенедикта шанує і західне, і східне християнство. Його послідовники, ірландські місіонери, діяли в VII ст. також на слов'янських теренах Ромейської імперії. Бенедиктинці першими заснували християнську єпархію на території Русі-України. Єпископа Боніфацію Пана Римський скерував до Києва для організації чоловічого монастиря. Місія тривала в 977–979 роках. «Повість минулих літ» вказує, що християнство в Києві офіційно запровадили десять років потому.

Абатство бенедиктинців Сен-Ремі в м. Реймс, XI ст.

Святий Григорій Великий з писарями, рельєф зі слонової кістки, кінець X ст.

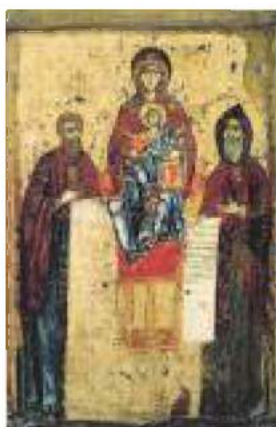
У XIII ст. Франциск Ассизький в Італії і Домінік в Іспанії майже водночас започаткували дві найвідоміші спільноти монахів, названі **жебручими орденами** (*ченці та черниці, які жили з милостині, проповідуючи бідність, відмову від власності, повагу до простої праці*). Проповідуючи в мандрівках,

домініканці та францисканці набули популярності серед простих людей.

Грек **Теодор Студит** у IX ст. склав чернечі правила для послушників монастиря Святого Іоанна Предтечі в Студіоні (Візантія), очільником якого він став. Спершу Теодор організував будівництво різних майстерень, щоб забезпечити самодостатність ченців, потім створив скрипторій і бібліотеку. Правила студитів приймали інші монастирі, як-от Велика Лавра, заснована в 963 році в Греції на горі Афон, що стала важливим центром східного чернецтва.

Святий
Теодор Студит,
мозаїка, XI ст.

Свенська Богородиця
(Печерська)
з Антонієм і Феодосієм,
кін. XI – поч. XII ст.

Основоположниками українського чернецтва вважають **Антонія** та **Феодосія Печерських**. Антоній, уродженець Любеча, був послушником на Афоні, звідки повернувся в рідні краї. Відвідав місцеві чернечі обителі, яких вже на той час було чимало, але оселився відлюдником у печері біля села Берестове, що неподалік тодішнього Києва. Її перед тим викопав собі для усамітнення й молитв Іларіон (той, що згодом став Київським митрополитом). Потім Антоній перебрався до печер на сусідній горі. До 1057 року поруч оселилося ще 12 ченців. Князь Ізяслав Ярославович віддав цю гору для створення монастиря. Його ігуменом (настоятелем)

став Феодосій, уродженець Василькова. Він вважав, що ченці мають жити громадою в обителі, і 100 осіб переселилися до новозбудованого наземного монастиря. На основі Студійського статуту Феодосій створив правила чернечого життя, додавши власні нововведення. Так, на території Київського печерного монастиря не заборонялося перебування прочан і навіть жінок.

Князі та знатні люди охоче жертвували на користь обителі, тож незабаром вдалося налагодити переписування й написання книг. Цікаво, що 26-й припис статуту зобов'язував ченців займатися читанням книг у вільні від виконання послуху дні, а книги вони мали отримувати в монастирській бібліотеці в ченця-бібліотекаря. Князь Ізяслав Ярославович близько 1070 року приймав в Києві домініканів-ірландців. У «Житті Святого

Маріана» згадано про дорогоцінні хутра та 100 фунтів сріблом, якими князь обдарував ченців. На ці кошти вони розбудували абатство в Регенсбурзі. Наприкінці XII ст. домінікани заснували в Києві монастир Святої Марії, який діяв до приходу монголів.

Машина часу

«Бенедиктинці, францисканці, домініканці».
«Молись і працюй»; «хрестом, книгою і плугом»;
«прославляти, благословити, проповідувати»;

аскетизм, віротерпимість. <https://cutt.ly/pw1SvqGT>

Релігійний орден — спільнота ченців, священників, які дотримують певних правил.

1. Яка роль монастирів у розвитку середньовічної культури?
2. Назвіть найвідоміші чернечі ордени, засновані в Середньовіччі. 3. Чому, на вашу думку, представники духівництва провадили діяльність на теренах сучасної України задовго до «офіційного» впровадження християнства?

23.3. Ключіньська та григоріанська реформи

Бенедиктинці ініціювали обмеження втручання світської влади в церковне життя, відоме як **Ключіньський рух** X–XI ст. В абатстві французького містечка Ключінь, яке напяму підпорядкували Папі, розробили особливі правила чернечого життя з урочистими літургіями та розпорядком молитов. Зокрема, монахи мали суворо дотримуватися **целібату** (*заборони одружуватися*) й **аскетизму** (*заборони розкошувати*). Також вони повинні були забезпечувати себе всім необхідним і, що найголовніше, дбати про рукописну спадщину. Тому саме ченці взялися створювати **скрипторії** — *майстерні для написання книг*. Рукописні книги оздоблювали унікальними малюнками — *книжковими мініатюрами*, сприяючи цим розвиткові образотворчого мистецтва. Згодом усі монастирі з-під опіки феодалів перепідпорядкували Папі Римському.

Посиленню влади пап сприяли зміни в стосунках світських і церковних володарів, що відбулися в другій половині XI ст. Відомі вони як **Григоріанські реформи** (за іменем Папи Григорія VII). Енциклікою (документом) «Диктат Папи»

(«*Dictatus papae*») 1075 року було закріплено право Папи Римського призначати, зміщувати та судити всіх світських володарів, навіть імператорів. Його рішення вважалися непомильними і не підлягали обговоренню чи запереченню. Звісно, що призначення, переміщення, зняття з посад єпископів (інвеститура) теж проголошувалося виключним правом Папи. Саме за право інвеститури в XI ст. розгорівся найзначніший конфлікт між церквою й світською державою в середньовічній Європі, який тривав упродовж майже 50 років.

Мовою історичного джерела

Уривки з «Диктату Папи» (XI ст.): «...Тільки римський єпископ по праву називається вселенським... Тільки він сам може скидати єпископів та відновлювати їх... Один він має право розпоряджатися знаками імператорської гідності... Тільки Папі всі князі цілують ноги...

Він може скидати імператорів... ніхто не може скасувати його рішення, а він сам скасовує чий завгодно... Підданих він може звільняти від присяги неугодним володарям...».

Папа Григорій VII (1073–1085 рр.) відлучив від церкви німецького короля Генріха IV (*1050–1106 рр.) і звільнив його підданих від васальної присяги. Відчуваючи неминучу поразку, Генріх IV у 1077 р. прибув до італійської фортеці Каносса, де саме перебував Папа. Простоявши три дні босоніж на снігу, король добився церковного прощення. Відтоді з'явився вираз «*іти в Каноссу*», тобто «покірно просити миру». Згодом Генріх IV силою вигнав Папу з Рима, призначив «свого» папу, від якого в 1084 році отримав імператорський титул. Лише в 1122 р. було укладено **Вормський конкордат** (угоду у Вормсі). Згідно з цим договором вище німецьке духовництво висвячував Папа Римський, але феоди вони отримували від німецького імператора. Упродовж 1103–1107 років боролися за інвеституру папа Пасхалій II і англійський король Генріх I.

Інвеститура — від латинського слова «інвестіо» — «одягати»; урочиста процедура надання васалові феоду чи посади.

Незадовго до проголошення «*Dictatus papae*» в Рим до Папи Григорія VII прибули з Києва Ізяслав Ярославич із сином Ярополком. Вони шукали підтвердження свого права князувати в Києві, де саме завершився період тріумвірату.

«Христос коронує Ярополка», мініатюра з Тривульського псалтиря, XI ст.

Папа коронував Ярополка, про що свідчать і письмові, й візуальні джерела. У буллі (листі) Григорія VII від 17 квітня 1075 року Папа звертається до Ізяслава Ярославовича за його хрещеним іменем, використовуючи королівський титул, «Demetrio regi Ruscorum»: «Дмитру, королю руському, і королеві, дружині його... Ваш син під час відвідування Апостольського престолу хотів отримати королівство як дар святого Петра з наших рук... Ми зійшли до його прохань і прагнень, оскільки вони здалися справедливими, і, крім того, з огляду на вашу згоду,

передали йому управління вашим королівством як частиною володінь святого Петра». Згодом Папа в листі до польського князя Болеслава II (Boleslao duci Poloniogum) писав, що треба допомогти руському королю Ізяславу відновити його володіння в Києві.

Вір, але перевір

Про коронацію Ярополка свідчить зображення на мініатюрах з «Молитовника Гертруди». На одній з них зображено апостола Петра з ключами, праворуч від нього чоловік і жінка з коронами на головах. Над чоловічою фігурою руський напис: «Ярополк». Біля ніг Петра лежить похилена в мольбі друга жіноча фігура в княжій одежі, поряд напис: «Мати Ярополка». Це Гертруда, дружина Ізяслава Ярославовича, яка була дочкою короля Польщі Мешка II. Повернувшись до Києва, Ізяслав та «коронований-не-король» Ярополк осіли у Вишгороді.

«Ярополк і його дружина перед апостолом Петром», мініатюра з молитовника Гертруди

Машина часу

«Перші християни не теренах сучасної України».

Християнські традиції склалися на теренах сучасної України на початку I тисячоліття в Криму, зокрема в Херсонесі. Околиці Інкермана стали місцем заслання християн, яких переслідували в Римській імперії. Так сюди потрапив третій Папа Климент. У Криму він проповідував, навертав у християнство місцевих мешканців, заснував храми, за що був страчений у 101 році. Згодом частина мощей святого Климента потрапили

через Кирила і Мефодія до Риму, іншу князь Володимир Великий привіз до Києва.

У VIII ст. в Інкермані засновано печерний монастир святих Климента та Мартина. До речі, християнами стали готи, які поселилися на півострові у III ст. Вони мали свою єпархію, яка діяла у IV–XVIII ст., допоки не була підступно ліквідована владою Російської імперії.

Печерний монастир в Інкермані (Крим), початок XX ст., поштова листівка 1910 року, видана в Стокгольмі, Швеція

1. Які зміни в церковному житті запровадили послідовники Ключійського руху? 2. Охарактеризуйте вплив Григоріанських реформ та Воржського конкордату на церковне життя. 3. Про що, на вашу думку, свідчить факт коронації онука Ярослава Мудрого Ярополка?

Корисна гра:

«Ті, хто моляться»
<https://cutt.ly/retwu00Y>

1. Вправа «Стрічка часу». Нанесіть на стрічку часу основні дати з історії середньовічного християнства. Проаналізуйте хронологічний ряд. Зробіть висновок про розвиток взаємовідносин між церковною та світською владою в Середньовіччі.

2. STEM-завдання «Християнські святині Європи».

Матеріали: гаджет / доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Відшукайте інформацію про відомі центри середньовічного християнства в Європі. 3. Узагальніть інформацію у формі короткого допису на віртуальній стіні Padlet. 4. Перегляньте та прокоментуйте інформацію, що розмістили ваші однокласники / однокласниці.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Діяльність кого з представників християнського духівництва вас найбільше вразила? Чому? **3.** Складіть схему церковної структури в Середньовіччі. **4.** Поміркуйте, які традиції з часів Середніх віків зберегла християнська церква до наших днів. **5. Вправа «Колаж».** Створіть колаж на тему «Чернечі ордени». **6. Вправа «Глосарій».** Укладіть глосарій основних понять теми.

§ 24. Лицарство: «ті, хто воює»

Згадайте...

- як називалося військо руських князів;
- у чому полягала суть військової реформи Карла Мартела.

Як ви розумієте... — поняття «рицар», «лицар», «турнір»?

Чи знаєте ви, що...

- галицька та волинська дружини мали краще озброєння, ніж армії східніших князівств через близькість до західних сусідів, у яких постійно з'являлися новинки озброєння і технологій?

24.1. Родова аристократія. Бенефіцій і феодалізм. Сеньйори та васали

Середньовічну епоху складно уявити без мужніх воїнів — рицарів (нім. ritter — вершник). Ці закуті в броню кіннотники були основою середньовічних армій. Візантійська принцеса Анна Комніна в XII ст. зазначала, що удар групи французьких рицарів «може проломити стіни Вавилона». Щоправда, рицарство сформувалося не одразу. У 732 р. франкський майордом Карл Мартел розбив кінне арабське військо в битві при Пуатьє. Проте ідея використовувати воїнів-кіннотників припала йому до душі. Утримувати і забезпечувати таку армію для скарбниці було складно, тому Карл Мартел провів бенефіційну реформу. В обмін на службу воїн отримував **бенефіцій** — *землю із залежним населенням, яке вело господарство та платило йому податки*. Проте навіть заслужені воїни не могли служити вічно, тому з віком втрачали здобуті бенефіції. Тож поступово бенефіції замінили на **феоди** — *земельні володіння, які передавалися в спадок*.

«Рицарі на конях», середньовічна мініатюра

«Битва при Пуатьє», художник Карл Штейбен, 1834–1837 роки

Поява феодин вплинула на формування родової аристократії. Знатні феодали становили «середньовічний закритий клуб», вхід до якого здійснювався за наявності відповідних «логіна» та «пароля» — гербу та знання історії свого роду (генеалогії). З часом окремі феодали почали віддавати частини своїх володіннь своїм підлеглим. Тому перших стали називати **сеньйорами**, а залежних — **васалами**. Щоб закріпити такі відносини, складали спеціальну присягу — *омаж*. Зазвичай, на церемонії сеньйор зустрічав свого майбутнього васала сидячи. Васал схиляв перед ним коліно, вкладав свої руки в руки сеньйора і оголошував себе його «людиною». Після цього сеньйор цілував васала в губи й за руку допомагав йому піднятися з колін. Це дало змогу збільшити кількість феодального війська, але не сприяло його однорідності. Утвердився принцип: *васал мого васала — не мій васал!* Тож на полі бою рицарі слухали свого сеньйора більше, ніж короля.

Феодальна ієрархія

«Англійський король Едуард I складає омаж королю Франції Філіпу IV», мініатюра Жана Фуке, «Великі французькі хроніки», 1455—1460 роки

Статус рицаря в середньовічній Європі визначало розташування на сходинок так званої «**феодальної ієрархії**». Найвищим і найпрестижнішим титулом був титул *імператора*. Проте більшість європейських правителів були *королями*. Їм підпорядковувалися *герцоги*, *маркграфи* та *графи*. *Барони* володіли ще нижчим статусом у цій середньовічній суспільній структурі. На найнижчій сходинок були звичайні *рицарі*, більшість з яких не мали великих маєтків.

1. У чому полягає відмінність феоду від бенефіція? 2. Охарактеризуйте взаємовідносини сеньйор — васал. 3. Які титули формували «феодальну ієрархію» в суспільстві Західної Європи?

24.2. Рицарська культура: війна і повсякдення. Замок рицаря

Життя рицарів — це переважно військові походи, а в мирні часи вони поверталися до своїх домівок — *замків*. Мешкали рицарі в *донжонах* — баштах, споруджених у межах замку на підвищеному й важкодоступному місці. Зможніші рицарі будували палаци та облаштовували їх дорогими шафами, скринями, ліжками, шовковими покривалами, срібним посудом. Найважливішою особою в замку був його власник — король або королева, рицар або леді. Зможні, до прикладу, королі Англії володіли десятками замків. Проте найбідніші рицарі часто не мали навіть даху над головою і жили з випадкових заробітків, подекуди — грабунків.

Донжон

Облога замку, мініатюра, XV ст.

У неспокійний середньовічний час, виконуючи військовий обов'язок, феодал мусив покидати свій замок. Тоді його дружина залишалася господинею та відповідала за захист і честь феодального володіння. Таке становище давало жінкам можливість проявити гідність, мужність, чесноту та розум. Рицарі ж вирушали на війну з власною зброєю, обладунками та «вірним товаришем» — бойовим конем. Захисний обладунок складався з нагрудника чи кольчуги — «сорочки» з металевих кілець. Під час битв рицар одягав на голову шолом; щоб відбивати удари, воїн носив щит. Основною зброєю були списи

та меч. Вправно володіти таким «арсеналом» навчали від семирічного віку. До того ж, майбутні рицарі уміли плавати, грати на музичних інструментах та ввічливо поводитися з жінками. Рицарі займалися фізичними вправами, бігали та стрибали, їздили верхи та навіть танцювали в обладунках. Також опановували кодекс честі — *правила лицарської моралі та поведінки*. Вони зобов'язувалися захищати слабших, не виявляти страху в битвах і, якщо виникала потреба, дати прихисток у власних замках тим, хто його потребував.

Вір, але перевір

*Рицарські турніри та прекрасні дами.
«Лицар» чи «рицар»?*

<https://cutt.ly/hw1FWJOz>

1. Опишіть вигляд середньовічного замку. 2. Якими вміннями мав володіти кожен рицар? 3. Охарактеризуйте щоденне життя рицарів, їхні можливості та обов'язки. Скористайтеся додатковою інформацією та візуальними джерелами за QR-кодом чи покликанням із рубрики «Вір, але перевір».

24.3. Суспільство воїнів Русі-України

Світську та військову владу в Русі-Україні утримували *князі*, які за титулом відповідали герцогам у європейському контексті. Проте це не означало пониження їхнього статусу, і європейські джерела інколи відзначали руських князів, називаючи їх королями через їхню впливовість та значущість. Князі чинили суд, ухвалювали закони, збирали данину, управляли маєтками, очолювали війська під час походів тощо. Розростання родини Рюриковичів та збільшення роздробленості держави призвело до того, що удільні князі почали конкурувати з київськими володарями. Ті ж князі, що не мали земель, входили до стану ізгоїв, що, однак, зберігало за ними високий соціальний статус вільних людей.

Відомі з літописів **дружинники** упродовж IX–XI ст. складали основу княжого війська. Подібно до рицарів, їх було небагато — дружинниками навіть київських князів було кількесот воїнів. Більшість «тих, хто воює», у Русі становили **бояри**. Ця верства сформувалася із представників князівських дружинників та колишньої родової знаті, яких почали долучати до управління державними та зовнішніми справами Русі. Спочатку вони повністю залежали від волі князя, проте згодом

стали отримувати **кормління** — певні аналоги бенефіціїв. Із розгортанням боротьби за Київ у XII ст. роль боярства зросла, оскільки претенденти на столицю Русі потребували вірних військовиків для тривалих усобиць. Тож поступово землі стали надаватися в *безумовне спадкове володіння* й перетворилися у **вотчини**, які князі не мали права відбирати. Особливо потужним було боярство Галицької землі, політичний вплив якого відчували навіть місцеві Рюриковичі. Однак якщо князем можна було тільки народитися, то боярський статус одержували за військову службу: вправний у бою ремісник чи простий городянин міг сподобатися князю і потрапити до когорти його воїнів.

Життя військової еліти Русі минало або в походах, або в укріплених маєтках. Князі та бояри, як у середньовічній Європі, веселилися на бенкетах, соколиних полюваннях, слухали музику та співи, споживали дороге грецьке вино, грали в шахи, брали участь у військових іграх (турнірах) тощо. Важливими також були захист християнської віри й протистояння з довкільними язичниками — литовцями, половцями та монголами. *Руська «феодальна ієрархія»* була простішою: здебільшого боярство не знало поділу на маркграфів, графів, баронів чи рицарів, а *становило єдину спільність*.

1. Порівняйте «феодальну ієрархію», що склалася в Західній Європі та в Русі-Україні. 2. Що таке «кормління» та «вотчина»? 3. Які функції в державі виконували бояри?

Машина часу

«Дороге задоволення».

Ви вже знаєте, що рицарський обладунок коштував дуже дорого: його ціна дорівнювала вартості 45 корів!

Вартість кольчуги становила 12 корів, шолом — 6, меч — 7,

спис і щит — 2, бойовий кінь — 12. Ще використовували в'ючного коня, на якому возили всю зброю і речі, а також коня, на якому добиралися до місця бою. Найсильнішим мав бути бойовий кінь. Він витримував на собі не лише власне захисне спорядження, а й рицаря в обладунку — приблизно 200 кілограмів. Витривалим і тренованим був і сам рицар, щоб утримувати на собі залізні обладунки, не впасти від теплового удару та вправно воювати. Середньовічні воїни не могли займатися нічим іншим, окрім тренувань. Деякі військові інновації запозичували навіть у монголів: будівництво кам'яних укріплень, використання шкіряних обладунків з металевими елементами для захисту тіла коней, розвивали металеву артилерію, теж запозичену від монголів.

Онлайн вправа «Рицарський обладунок»: <https://cutt.ly/6etwu4f4>

Корисна гра:

«Середньовічний замок»

<https://cutt.ly/Cetwity>

1. Вправа «Інтелектуальний турнір». Організуйте в класі гру: один / одна з учнів / учениць називає історичне поняття із цієї теми, а однокласник / однокласниця, якому / якій «кинули виклик», пояснює його значення. Якщо відповідь правильна, учень / учениця, що відповідали, отримує бал та право виклику.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які види землеволодіння існували в Середні віки? 3. Складіть глосарій до теми параграфа. 4. Поміркуйте, у чому полягали основні ідеї рицарського кодексу честі. 5. Вправа «Макет замку».

Створіть макет / план / зображення середньовічного замку. 6. Вправа «Феодальна ієрархія». Укладіть схеми «феодальної ієрархії» Західної Європи та Русі-України.

§ 25. Селяни: «ті, хто працює»

Згадайте...

— які види господарської діяльності переважали в Середньовіччі;

— кого називали «ті, хто моляться», «ті, хто воює».

Як ви розумієте... — поняття «суспільство», «аграрний»?

Чи знаєте ви, що...

— середньовічні селяни одягали лляну сорочку — камізу, а поверх неї — довгу сорочку з широкими рукавами (блузу); також носили штани, плащ, узимку — овечий кожух або теплу накидку з цупкої тканини?

25.1. Як жили і господарювали селяни?

«Люди, які працюють» — найчисельніший стан середньовічного соціуму, до якого належали селяни та городяни. Селян усе таки було більше. Вони вирощували й виробляли продукти харчування, а в ранньому Середньовіччі — ще й ремісничі

товари. Життя в Середні віки оберталось навколо аграрного календаря, центром якого було сонце. Це означало, що влітку день у житті середньовічного селянина міг починатися о третій ранку і тривати до сутінків.

Зазвичай селяни обробляли одну невелику ділянку землі, яка була закріплена за їхньою сім'єю. На ній вирощували зернові культури, зокрема ячмінь, овес і горох. У сім'ї всі мали певні обов'язки, адже потрібно було не лише дати лад власному господарству, а й виконати повинності для феодала. Замість школи діти вчилися рільництву та догляду за худобою. Деякі з них ставали учнями місцевих ремісників, наприклад ковалів чи кравців. Молоді дівчата вчилися в матерів виконувати різні домашні справи, насамперед — прядсти вовну та готувати їжу.

Ведення господарства в середньовічному селі, мініатюра, XV ст.

Дівчина займається прядінням у середньовічному селі

Середньовічні села були брудними, до того ж, селяни погано дбали про особисту гігієну. Селянські оселі були скромними, а їхнє внутрішнє оздоблення — бідним. Зазвичай ліжка слугувало головним і чи не єдиним предметом у кімнаті. Сім'ю, яка могла дозволити собі таке спальне місце, уважали цілком заможною. Спинки та боковини ліжка прикрашали різними оббивками, оздобами. Матраци, подушки й ковдри набивали сіном чи соломною. Убогі спали на земляній підлозі, також укритій сіном. Часто старе «постеління» не викидали, а достеляли зверху новий пласт сухої трави. Завдавали господарям не лише клопотів, але й збитків, щурі, миші та комахи, які оселялися в селянських помешканнях. Узимку селяни в хати переводили худобу, щоб та не замерзала. Їжу готували на відкритому вогнищі, тому не дивно, що в таких будівлях часто ставалися

пожежі. Меню середньовічного селянина складали прості страви: готували рагу з гороху, квасолі та цибулі й інших овочів, вирощених на своїх городах. М'яса селяни їли небагато. Чи не основною стравою був чорний хліб, ласощами — горіхи, ягоди, які збирали в лісі.

Реконструкція сільського помешкання

На відміну від знаті та заможних містян, мешканці села носили темний одяг (яскраві одяжі були їм заборонені). У вільний від роботи час селяни організовували своє дозвілля по-різному: грали в карти, танцювали, відвідували турнірні змагання, де радо вболівали за суперників свого пана. Для дітей розвага, зазвичай, полягала в забавах з іграшками, такими як дерев'яні мечі, м'ячі та коники. Ярмаркові дні також відігравали велику роль у житті середньовічного села. Вони сприяли розвитку торгівлі, відволікали селян від тяжкої праці.

1. Охарактеризуйте сільське господарство в часи Середньовіччя. 2. Опишіть побут селян. 3. Який вигляд мало традиційне сільське помешкання?

25.2. Вільні та залежні селяни. Невільництво. Селянська громада

Несприятливі природні умови, часті розорення, спричинені війнами, змушували «тих, хто працює» шукати захисту у феодалів або духовництва. У такий спосіб селяни визнавали зверхність світських чи духовних сеньйорів, сплачували їм податки. Ступінь підлеглості відрізнявся у країнах Європи. До прикладу, французькі селяни поділялися на вілланив та сервів. *Віллани* — це нащадки вільних франків, зазвичай вони сплачували податки та виконували певні повинності, зокрема ремонт мостів, дамб, доріг. *Серви* походили з колишніх рабів і полонених, тому їхня служба була тяжкою, а майно успадковували лише після сплати податку (переважно у вигляді корови чи свині) феодалові. Попри це, європейські простори заселяло і багато вільних селян. Зокрема, скандинавські бонди не визнавали нічєї влади, а в разі порушення прав могли найняти убивць, щоб покарати кривдників.

Селяни об'єднувалися в *громади*. Разом працювали, спільно користувалися лісами та луками, гуртом святкували, колективно відповідали за скоєні злочини. Не всіх задовольняло таке життя. Найрішучіші або ті, хто зневірювалися, втікали до міст. Дехто вдавався до розбійництва чи ставав учасником народного повстання (наприклад, Жакерії, що в середині XIV ст. сколихнула Францію). Здебільшого селяни сумлінно господарювали на власній землі, терплячи незгоди та радіючи скромним успіхам.

1. Які категорії селян існували в Середньовіччі?
2. Охарактеризуйте права сільської громади. 3. Які виклики та небезпеки загрожували життю та побуту селян у Середні віки?

25.3. Селяни Русі-України

Структура сільського населення Русі дещо відрізнялася. Найбільше було *особисто вільних селян — смердів*. Вони мали власні житла та земельні наділи, на яких господарювали. Для спільного володіння луками, лісами та пасовиськами вільні землероби об'єднувалися в громаду — *верв* (назва походить від шнурка («вірьовки»), яким вимірювали ділянку землі, зайняту громадою). Верв охоплювала кілька поселень, розташованих поруч. У ній існувала спільна відповідальність за злочини (якщо вони вчинені на її території) та спільний обов'язок сплачувати податки. Данину віддавали в натуральному вигляді (тобто продуктами), хоча існували також окремі грошові податі. Органом управління верви було віче. Смерди мали певну значущість у суспільстві — інколи князі домовлялися не починати військові походи навесні, щоби не зашкодити їхнім посівам.

Складні умови праці, примхи природи та життєві негаразди призводили до того, що селяни віддавали особисту свободу за можливість звести кінці з кінцями. Окремі переходили в статус *закупів* чи *рядовичів*. Водночас, віддавши борг («купу») чи виконавши договір («ряд»), вони повертали собі особисту свободу. Зовсім безправними були дворова *челядь* і *холопи*. Челядниками ставали ті, хто повністю втрачав своє господарство й землю та покладався лише на волю боярина чи князя. Часто челядників брали із середовища полонених. Таких селян могли продати, подарувати і навіть передати в спадок. Подібний статус мали також *холопи*, які жили при дворі землевласників,

виконуючи різну роботу. За гарну службу господарі могли надати залежним людям волю. *Пущеники*, які опинилися на свободі без засобів до існування, могли опинитися під опікою церкви, перейшовши в залежність від духовних сеньйорів.

1. Перелічіть основні категорії селян, що сформувалися на теренах України в Середньовіччі. 2. Охарактеризуйте структуру сільського населення Русі. 3. Порівняйте структуру сільського населення Русі та Західної Європи.

Машина часу

«Століття змін».

Ієн Мортімер — британський історик і письменник, який вивчає історію Середньовіччя і є автором книги «Століття змін». Він цікаво описує події десяти століть: від X до XX. Автор розвінчує історичні стереотипи. До прикладу, він вказує, що в Західній Європі рабство в основному було скасовано ще в XI ст., хоча на Сході кріпацтво існувало до XIX ст., а з радянськими колгоспами аж до 1960-1970-х рр. Мортімер доводить, що потепління навіть на 0,5 градуса Цельсія змінило Європу більше, ніж те, що хрестоносці вирушили відвойовувати Святу землю в мусульман. Через кліматичні зміни селяни змогли довше вирощувати агрокультури, а відтак краще харчуватися.

Ієн
Мортімер

Корисна гра:

«Селяни: ті, хто працює»
<https://cutt.ly/2etwis6g>

1. Вправа «Мнемокартки». Створіть картки для запам'ятовування інформації параграфа. Придумайте правила гри із створеними мнемокартками. Скористайтеся додатковими візуальними джерелами за QR-кодом чи покликанням.

<https://cutt.ly/Dw1FEeUL>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
  2. Які категорії селян існували в Середні віки в різних частинах Європи?
  3. Складіть ментальну мапу «Селяни Русі-України».
  4. Поміркуйте, у чому ви вбачаєте особливості структури сільського населення Русі-України?
  5. Вправа «Колаж».
  6. Вправа «Сенкан».
- Напишіть сенкан «Ті, хто працює».

§ 26. Середньовічне місто та його мешканці

Згадайте...

- назви найдавніших грецьких міст на території України;
- елементи міського життя в період античності.

Як ви розумієте... — поняття «урбаністичний», «громадський простір»?

Чи знаєте ви, що...

- за свідченням саксонського хроніста Тітмара Мерзбургського, на початку XI ст. у Києві було понад 400 церков та 8 торжищ (проте в літописах згадується лише два: «Бабин торжок» на Горі у Верхньому місті та торговище на Подолі поблизу церкви Богородиці Пирогощії).

26.1. Міста: де і як виникали, якими були

Навала варварів зупинила розвиток міст. Лише від XI ст. міське життя поступово поживалювалося. Поруч зі старими центрами почали виникати нові поселення. Одні міста утворювалися на торгових шляхах, інші — як поселення ремісників при великих монастирях, на що вказує префікс «Святий» (наприклад, Сент-Етьєн у Франції). Окремі міста з'являлися довкола укріплених замків-«бургів» (Страсбург, Регенсбург тощо), деякі — при важливих переправах (англійський Кембрідж і навіть руський Київ). Вагомим був вплив античної спадщини. Завдяки розвитку торгівлі насамперед відроджувалися міста на узбережжі Середземного моря. Розвивався папський Рим, потужний ремісничий Мілан, колишні романізовані племінні центри поза межами Італії (наприклад Марсель, Лондон чи Париж).

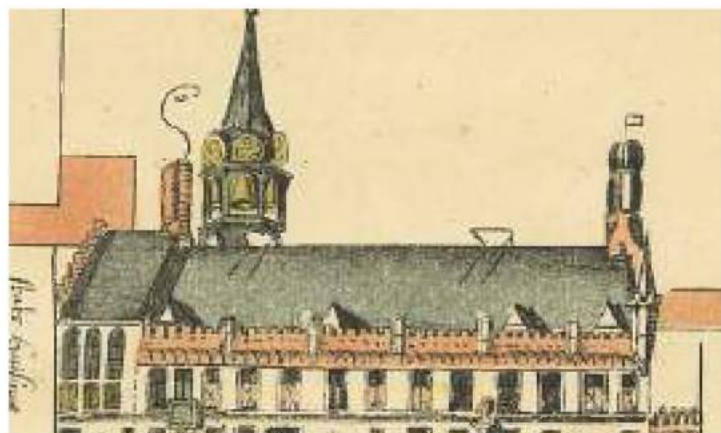

Середньовічний Рим, мініатюра XV ст.

Мури середньовічного міста Каркасон (XII–XIII ст.), Франція

Зовнішній вигляд та життя середньовічного міста відрізнялося від старого, античного. Так, на ринковій площі розташовували *ратушу* — величну споруду, у підземеллях якої утримували злочинців, а в наземних приміщеннях засідали управлінці, вирішували громадські справи, ухвалювали вироки. На облаштування міст виділялося не так багато грошей. У багнюці невимощених вулиць міг втопитися вершник. Щільна невідповідна забудова заступала сонячні промені. Духівництво, наймані робітники, різні авантюристи, студенти, жебраки, торговці дрібним крамом створювали строкате й хаотичне середовище. Проте навіть за таких умов влаштовували урочисті прийоми на честь візитів владних персон, проводили театралізовані дійства, ярмарки, організовували свята, які нині ми називаємо карнавалами. Якщо ж видовищ бракувало, «насолоджувалися», скажімо, стратою злочинців, що вважалася цілком прийнятною і моральною розвагою.

Ратуша 1583 р. у місті Лейден, Нідерланди

Засідання Регенсбурзької ради (1536), мініатюра Ганса Міліха, XVI ст.

Містяни мали свої городи та утримували худобу. Лише найзаможніші могли відмовитися від такого сільськогосподарського «підробітку». Тож городяни залежали від сільської округи, але й селяни могли отримати за міцними мурами міста прихисток під час ворожих нападів. Хоча життя в середньовічному місті не було солодким, селяни все одно втікали туди, прагнучи свободи. Тоді побутовало своєрідне правило: якщо втікач «дихав» вільним міським повітрям рік та один день, то його вже не повертали землевласникові.

Арабський вчений XIII ст. ал-Казвіні про міста франків у творі «Пам'ятки міст і повідомлення про підданих Аллаха»: «...Фульда — велике місто в країні франків, побудоване з каменю. Населене воно лише монахами... Місто це — велика церква, яку дуже шанують у християн. Утрехт — велике місто у франків, з великою територією. Країна їхня — соляне болото, на якому не ростуть ні злаки, ні дерева. Живуть вони скотарством, з молока й вовни. В їхній країні немає дров для палива, а тільки земля (торф), яка заміняє їм дрова... Вони вирізують її на своїх луках, як цеглини.

Майнц — дуже велике місто. Частина його заселена, а друга — засіяна. Лежить він у країні франків на річці, що називається Рейн, і багатий він на пшеницю, ячмінь, жито, виноградники й фрукти. Є там дирхеми самаркандського карбування 923 і 924 рр. з ім'ям государя і роком випуску... Далі слід відзначити, що є там прянощі, які трапляються лише на крайньому Сході, хоч сам Майнц лежить найдалі на Заході. Є, наприклад, перець, імбир, гвоздика, лаванда, кіст, галанта. Їх привозять з Індії, де росте їх сила-силенна».

1. Визначте основні причини виникнення міст у Середньовіччі. 2. Розкажіть про особливості життя в середньовічному місті. 3. Прочитайте відомості ал-Казвіні про міста франків. Про що, на вашу думку, свідчить наявність дирхем та східних прянощів у місті, що на річці Рейн?

26.2. Середньовічні торгівля, ремесло та міське самоуправління

Торгові операції приносили величезні прибутки. Упродовж XII–XV ст. розквіту набули італійські Генуя, Венеція та Флоренція. Місцеві комерсанти, витіснивши візантійців, дуже швидко налагодили надзвичайно прибуткові зв'язки між Сходом і Заходом. Згодом почали створюватися гільдії — об'єднання купців (деколи й ремісників) для захисту своїх прав та інтересів. Найзаможніші заробляли не тільки торговими операціями, а й лихварством — наданням позик під високі відсотки.

Лихвар надає позику, мініатюра, XV ст.

Урочиста процесія на честь прибуття купців Ганзейського союзу, XIX ст.

Уже в XIV ст. італійські лихварі кредитували англійських і французьких королів. У XIV ст. німецькі підприємці та міста Балтійського узбережжя (Любек, Гамбург, Росток тощо) утворили Ганзу (Ганзейський союз), до якого згодом приєдналися північноєвропейські Бранденбург, Краків, Гамбург, Гданськ, Торунь, Рига та інші. Окрім морських, використовували сухопутні торгові шляхи. Наприклад, той, що пролягав зі Сходу через Київ, Львів, Краків, Прагу і Регенсбург, забезпечував постачання східних товарів до серця Європи.

Ремісниче життя також було упорядкованим. Ремісники гуртувалися в цехи, які склали статuti щодо регулювання відносин, якісного виробництва та збуту товарів. Цех очолював цехмістер, якому підпорядковувалися

майстри, підмайстри та учні. Щоб стати майстром, потрібно було тривалий час платно навчатися, виготовити найкращий виріб, «шедевр» (це зараховували як іспит), організувати розкішний бенкет. Підмайстри допомагали майстрам або наймитували в них. Учні — це підлітки та юнаки, щойно

прийнятті опановувати певне ремесло. Часто вони жили в домі, де розташовувалася майстерня. Навчали дуже суворо — лише в XIII ст. німецьким майстрам заборонили бити учнів по голові.

Середньовічні ремісники,
мініатюра, XV ст.

Торгівля в середньовічному місті,
мініатюра, XV ст.

Прибутки від торгівлі і ремесел приваблювали світських сеньйорів, які прагнули захиститися від впливу рицарів-феодалів. Для цього городяни об'єднувалися в *комуни* (громади), комплектували власні військові підрозділи та самостійно розв'язували внутрішні проблеми. З XII ст. поширилося **магдебурзьке право**, сформоване в німецькому місті

Магдебург, відповідно до якого піддані містяни звільнялися від суду феодала й самостійно господарювали. Управління та судочинство здійснювалося через виборні органи — *раду* (міський магістрат) й *лаву* (суд).

Мовою історичного джерела

Уривок з митної відомості ринку м. Нарбонні (на середземноморському узбережжі Франції) XIII ст.: «...Кольорове і біле французьке сукно... Червоне сукно, пофарбоване кошенілля. Фіжакське, кагорське й альпійське сукно. Лерідське сукно, коричневе й пурпурове. Нарбоннське сукно. Ряднина й полотно. Шампанські полотна. Реймські полотна. Біла і кольорова ломбардська та барселонська бумазея. Біла й фарбована барселонська бумазея. Кордовська шкіра і баранячі шкури, підбиті кордовською шкірою. Оленячі шкури. Червона кордовська шкіра. Вичинені баранячі шкури. Кроплячі та білячі шкурки. Кропляче хутро. Шкури видри. Шкури козенят. Віск і голови цукру. Галун... римський кмін, мигдаль; камедь, чорнильний горішок...

рис, вовна, льон, коноплі, мідь, латунь..., олово, залізні горшки, бургундський та інший дріт. Залізо, сталь, білило і тверде мило, рідке мило, смола, борошно, свинець, фіги, ізюм, каштани, мед, сірка, красильний жовтлик, дьоготь, солонина, попруги, тятиви, вірвовки, горіхи, жир, сало і сир, масло, вино, жито, наконечники списів і металеві пластинки, стремена, шпори, вовняні ковдри, чашки, оброблений самшит, дзеркала, ложки, срібло, золото, панцири, папір, коцюби, лемеші й мотики, склянки, посуд».

Гільдія — від німецького слова «гільде» — «об'єднання»; у Західній Європі об'єднання купців і ремісників для захисту своїх інтересів або привілеїв.

Лихварство — від давньослов'янського слова «лихва» — «надлишок» або готського «лихтва» — «прибуток»; надання грошової позики з умовою сплати за неї відсотків.

Майстер — від латинського «магістер» — «навчитель», «начальник», згодом — від німецького «майстер» — «майстер»; вправний фахівець із якого-небудь ремесла.

Підмайстер — ремісник, який не мав власної майстерні і працював у наймах чи помічником майстра.

Учень — від однойменного давньослов'янського слова, що означало «послідовник»; особа, яка навчається певного ремесла.

Цех — від німецьких слів «цехе», «цейхен» — «знак», «прапор»; об'єднання ремісників однієї чи споріднених спеціальностей для захисту своїх прав та інтересів.

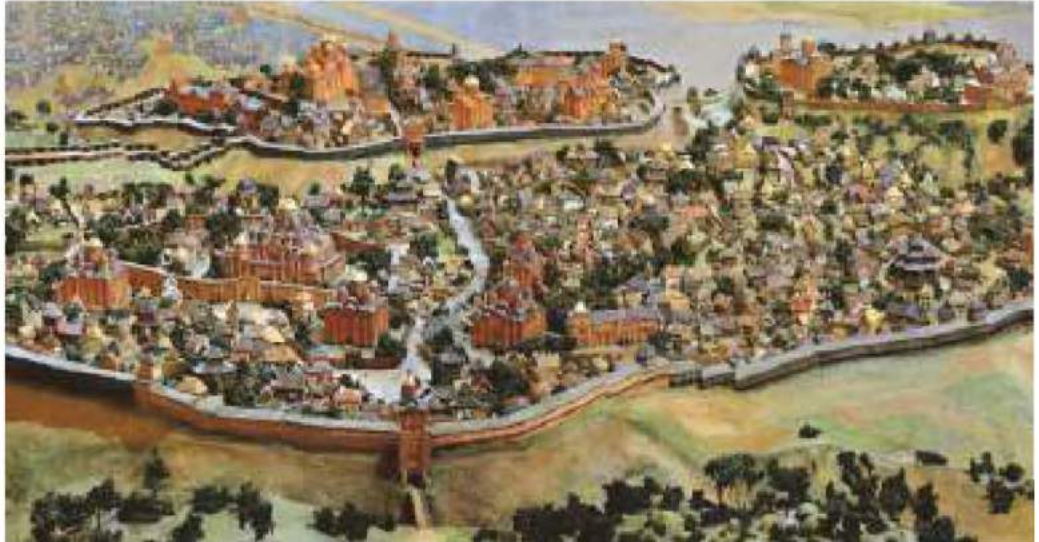

1. Які торговельні організації діяли в Середні віки?
2. Визначте особливості розвитку середньовічного ремесла.
3. Що таке магдебурзьке право? Які переваги воно надавало містянам?

26.3. Руські міста та міське населення

Руські міста переважно розвивалися як центри колишніх племінних князівств. Інколи окремі князі закладали нові міста, що ставали їхніми столицями. Наприклад, майбутній король Русі, Данило Романович, заснував Холм, а його син Лев, як вважають, — розбудував Львів. Міста Русі включали двори феодалів, що були своєрідними **юрідиками** (територіями, населення яких не підлягало міській владі і не виконувало повинностей на користь міста). Тут проживали княжі чи боярські слуги (тіуни, ключники, митники) і залежні від них люди. Залежними вважали **закупів** — тих, хто зобов'язувався службою сеньйорові повернути взяте в нього в борг (купу). При таких місцях також селилися ремісники-**рядовичі** — особи, які наймалися до князів чи бояр на роботу за договором-«рядом».

Вільне міське населення складалося з *міської верхівки*, яку в джерелах називали **старці градські**. *Середній прошарок* населення становили гості (*тобто заможні купці*) і майстри-ремісники, їхні учні. Існувала також *міська біднота* — чернь. Повинності на користь міста виконували насамперед перші дві категорії, тоді як бідняки долучалися час від часу, переважно — для ремонту міських укріплень і доріг.

Фрагмент макета середньовічного Києва, вигляд з півдня на центральну частину «міста Ярослава», авторка макету Дінора Мазюкевич, ХХ ст.

Соціальний статус міської верхівки та містян загалом був високим. Хоча княжа влада контролювала внутрішнє життя городян, зберігався вплив **віча** — *загальних зборів усіх вільних мешканців міста*. Київське віче, наприклад, запросило на правління князя Володимира Мономаха. Магдебурзьке право поширювалося повільно. Можливо, у XIII ст. його отримали Володимир та Львів. Відомо, що в 1339 р. князь Юрій-Болеслав Тройденевич надав «німецьке право» місту Сянок. Водночас окремі елементи міського життя мали візантійський взірць. Ремісники в містах поступово просувалися до корпоративної організації. Княжі тамги (знаки) на окремих партіях ремісничих виробів свідчать про роботу ремісників-рядовичів на зовнішній ринок, а також — про ймовірне існування у великих містах Русі-України ремісницьких об'єднань на зразок візантійських.

1. Які чинники сприяли утворенню міст на території України в Середньовіччі? 2. Назвіть основні категорії міського населення, розташуйте їх у порядку спадання. 3. Коли на територію України поширилось магдебурзьке право?

Корисна гра:

«Середньовічне місто»
<https://cutt.ly/7etwikmu>

Вір, але перевір

У середньовічному Києві зводили кам'яні палацові та храмові будівлі на князівському дитинці, а житла простих містян були зрубні, дерев'яні. Боярські будинки розташовували ближче до княжого двору — на Горі. На початку XII ст. тут розміщувалися садиби Гордяти, Никифора, Воротислава й Чудина, Коснячка, Брячислава та інших знатних киян. Ремісники та купці жили на Подолі, житлові квартали якого були щільно забудовані. Воду черпали дерев'яними коробами з річок та струмків, а у віддалені райони її транспортували в діжках.

Вантажі перевозили возами, запряженими кіньми. Прості люди пересувалися пішки, а заможні — верхи на конях або ж у портшезах — закритих ношах, які несли слуги. Карети тривалий час були рідкістю. Відомо, що французький король Філіп Вродливий у XIII ст. надав жінкам знатного походження право користування кінними екіпажами. Поняття «громадський транспорт» (карети) з'являється наприкінці Середньовіччя.

1. Вправа «Мандрівка в часі». За допомогою додаткових джерел доберіть візуальний ряд для уявної мандрівки середньовічними містами Європи. Підготуйте короткий текст-супровід мандрівки.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які чинники сприяли відродженню міського життя у Середні віки? 3. Складіть глосарій до теми параграфа. 4. Поміркуйте, чому у Середньовіччі вважали, що міське повітря робить людей вільними? Власну думку аргументуйте. 5. Вправа «Картографія». На основі матеріалу параграфа, додаткової інформації створіть план типової забудови середньовічного міста. 6. Вправа «Цехи». Уявіть себе цеховим учнем, опишіть один день із вашого життя та побут цеховиків.

§ 27. Суспільство Русі-України

Згадайте...

- про які категорії населення Русі-України ви довідалися з попередніх параграфів;
- представниками якої династії були князі Русі-України.

Як ви розумієте... — поняття «суспільство», «віче»?

Чи знаєте ви, що...

- у Русі-Україні існувало близько 60 ремесел, а в деяких містах — навіть до 100. Ремісники плавили сталь і виготовляли зброю, тканини, вироби з дерева, скла і кольорових металів, пряли?

27.1. Структура руського суспільства

Руське суспільство було вкрай неоднорідним. Поруч із заможними князями, боярами проживали люди, які ледве зводили кінці з кінцями й перебували від них в особистій залежності.

Очолював суспільну ієрархію **великий князь київський**. Влада в окремих землях концентрувалася в руках **удільних князів**, які також належали до родини Рюриковичів. Військову верству становили **князівські дружинники та бояри**. До привілейованого суспільного прошарку належало **духівництво**, яке, як і візантійське, підтримувало князівську владу й залежало від неї.

Родина Святослава Ярославовича, мініатюра з «Ізборника»

Перша сторінка «Руської правди», світлина

Золота скриня, де зберігали «Руську правду», світлина

Особисто вільними були представники міського суспільства (купці та ремісники), вільні селяни (смерди). До напівзалежних категорій належали закупи й рядовичі. Особами, що втратили свою свободу й спиралися на милість сеньйора, були холопи і челядники. Така суспільна структура подібна на європейську, і навіть «Руська правда» регулювала соціальні відносини схожим чином. Більшість населення Русі становили вільні люди. У IX–X ст. із середовища військовополонених набирали рабів. Ізгої — особи, які з певних причин вибули зі свого соціального середовища. Це міг бути як князь без князівства, так і селянин без землі чи збанкрутілий купець. Стати ізгоем означало фактично випасти зі своєї верстви, не перейшовши в іншу.

«Французькі послы у князя Ярослава Мудрого», художник Петро Андрусів

Мовою історичного джерела

«Руська правда» про покарання за окремі види злочинів:

«...Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде городянин, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.

Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву (штраф) 80 гривень тій общині, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень

А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного 11, і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за просту людину 5 гривень, так само і за боярську людину.

А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривень, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.

Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун.

Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу словістять про його втечу чи пропажу, і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні «продажі». Правда Руська. Давня українська література.

Мовою історичного джерела

«Салічна правда» про покарання за окремі види злочинів:

«...Якщо буде позбавлений життя чий-небудь батько, половину віри (штрафу) хай візьмуть його сини, а іншу половину хай розділять між собою найближчі родичі як з боку батька, так і з боку матері.

Якщо хто позбавить життя вільного франка або варвара, що живе за Салічним законом, і буде викритий, — присуджується до сплати 8000 денаріїв, що становить 200 солідів. Якщо хто позбавить життя людину, яка перебуває на королівській службі, або ж вільну жінку, — присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів.

Якщо хто позбавить життя римлянина – королівського співтрапезника і буде викритий, — присуджується до сплати 12000 денаріїв, що становить 300 солідів».

1. Перелічіть основні категорії населення, що належали до привілейованих станів. **2.** Які правові норми регулювали соціальні відносини в Русі? **3.** Порівняйте приписи «Руської правди» та «Салічної правди». Визначте подібності. Чому, на вашу думку, життя представників різних категорій оцінювалося по-різному? Хто був «найдорожчий»? Чому?

27.2. Повсякденне життя

Від статусу (місця в суспільній ієрархії) залежали й умови життя. Селяни та малозаможні городяни жили в напівземлянках чи скромних дерев'яних хатах. Багаті ж мали окремі кімнати для відпочинку. Княжі *терем* оздоблювали плитками та декоративною різьбою. Оселі освітлювали трісками, свічками та олійними лампами, опалювали пічками. Серед меблів використовували стільці, скрині та лави. Немає археологічних підстав вважати, що в Русі використовували столи, хоча на збережених мініатюрах окремі їх зображення трапляються. Зазвичай функції стола виконувала скриня, в неї складали речі й одяг. Так само з мініатюр відомі спеціальні спальні лави, які називали «ложе». Вони зображені з піднятими узголів'ями, застеляли їх довгими ковдрами. Такі лави слугували «ліжками» навіть у князівських теремах.

«Сватання Анни Ярославни», художник Петро Андрусів

Харчувалися кашами, рибою, яйцями, сиром, житнім хлібом, горохом, бобами, часником, ріпою, капустою, цибулею. Запивали ці скромні наїдки пивом, молоком і киселем. Знать вживала м'ясо дичини та свійських тварин значно частіше, ніж прості мешканці. Водночас під час посту їм теж доводилося відмовлятися від цих страв.

Бояри та князі воювали чи не щороку, тому володіли зброєю: билися мечами і списами (сулицями), вдягали захисні кольчуги й використовували щити. На відміну від тогочасних європейських армій, у Русі застосовували не тільки кіннотників, але й піхотинців. Найчастіше пішими воїнами були селяни або міські ополченці: «ті, хто працюють» також мали право мати зброю. Ззовні представники і представниці привілейованих станів відрізнялися. Жінки носили довгі сорочки, спідниці та каптани із широкими рукавами. Чоловіки вдягалися в довгі сорочки з поясом та полотняними штанами. Під час зимових холодів вдягали кожуки. Заможніші носили оздоблені хутром каптани і капелюхи.

1. Чим різнилося житло привілейованих та непривілейованих станів? 2. Охарактеризуйте меню жителів Русі-України. 3. Назвіть основні елементи середньовічного костюма.

27.3. Роль торгівлі в житті Русі-України

На міжнародні ринки Русь постачала мед, віск, хутро, шкіри, деякі види ремісничих виробів, продукцію сільського господарства, рабів. Завозила ж золото, срібло, коштовні тканини, вина, посуд, церковні предмети, зброю. Хутро загалом було

важливим товаром, який вивозили до Візантії. Руські гроші навіть називали «кунами» (прирівнювали до шкурок куниць), водночас із хутряними «банкнотами» від IX ст. побутувала гривня. Арабське і частково візантійське срібло осідало в княжій скарбниці та гаманцях купців-гостей. Завдяки міжнародній торгівлі розвивалися міста, які упродовж XI–XIII ст. зросли й налічували до кількох тисяч населення. І хоча вони залежали від княжої влади, вільні містяни почувалися за високими мурами досить упевнено. Часто міста зводили на берегах річок, тож вода ставала додатковим укріпленням.

Київська гривня,
XI–XIII ст.

Річками перевозили товари. Найбільшою транспортною магістраллю був Дніпро. Відомий із джерел торговельний шлях «із варягів у греки». Важливими були Соляний і Залозний шляхи, які поєднували Подніпров'я з північно-кримськими теренами, проходячи далі до Малої Азії та країн Сходу. Основними торговельними партнерами Русі-України були Візантія, Хозарія, країни Арабського Сходу, скандинавські, центрально- та західноєвропейські держави.

«Княжа пристань у Києві», художник Петро Андрусів

1. Охарактеризуйте розвиток торгівлі.
2. Які грошові одиниці використовували в торговельних операціях?
3. Назвіть основні торговельні шляхи, що сполучали Русь-Україну з іншими державами.

Машина часу

«Володимир на столі».

«Сів на стіл батька свого» — такими словами у «Літописі руському» описується початок князювання Володимира Святославовича в Києві. Але як відбувалася церемонія інтронізації (сходження на престол, посідання

княжого столу) нового князя? І який вигляд мав трон київських князів? Історики сходяться на тому, що перші князі від інших воїнів, напевно, вирізнялися хіба що одягом та дорогим озброєнням. Візантійський хроніст Лев Диякон як головну ознаку знатності князя Святослава відзначав пасмо волосся, що звисало з одного боку його голеної голови, та білий колір і чистоту одягу. Після прийняття християнства Володимир Святославович намагається відтворити елементи візантійських традицій у Києві. На монетах великий київський князь постає з хрестом у руці, вдягнутий у плащ (корзно), застібнутий біля правого плеча масивною підковоподібною фібулою. Залишається відкритим питання про те, чи була корона на златниках зображенням реально існуючого князівського вінця чи просто символом. Такою загадкою є й існування князівського трону, який також зображений на монетах. Деякі історики припускають, що трон (стіл) Володимира був у Десятинній церкві, інші — у селі Берестовому.

Вір, але перевір

Гривня як грошово-розрахункова одиниця була трьох видів: київська (шестикутної форми, вагою близько 140–160 г); новгородська (довгастий срібний злиток у вигляді палиці вагою 198–207 г); чернігівська, за формою близька до київської, за вагою — до новгородської гривні.

Про життя монахів Києво-Печерського монастиря в Середні віки можна довідатися з «Києво-Печерського патерика», збірки оповідань XIII ст. Багато епізодів присвячені приготуванню та споживанню їжі. Ось як описано життя монахів: «До того ж, і їжа їхня була — тільки хліб і вода. В суботу ж та в неділю кашу вживали. Часто ж і на ті дні не було круп, а [тому] варили лише овочі й так їли. Ще ж і руками своїми працювали: взуття плели чи шапки, чи іншим рукоділлям займалися. І, понісши до міста, продавали, а за те зерно купували й ділили, щоб кожен уночі частку свою змолот для випічки хліба. По тому, відслуживши вранішню службу, далі займалися рукоділлям. Інші ж у городі копалися, вирощуючи овочі, доки не настане час Божественного славослов'я, коли, зійшовшись усі до купи в церкві, співали часи, Святу Службу правили. І [по тому], поївши трохи хліба, знову за діло своє брались. І так щодня трудилися, перебуваючи в любові Божій».

1. Вправа «Мініпроект». Об'єднайтеся в групи. Підготуйте мініпроект на одну з тем: «Мода часів Русі-України», «Меню русів», «Ремесла за часів Русі-України», «Розвиток середньовічної торгівлі на території України».

Корисна гра:

«Структура руського суспільства»
<https://cutt.ly/PetwivMB>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які категорії населення формували соціальну ієрархію в Русі?
3. Складіть розгорнутий план підпараграфа «Повсякденне життя».
4. Поміркуйте, які товари постачали руські купці на міжнародні ринки.
5. Вправа «Соціальна ієрархія». Створіть схему основних груп населення Русі-України.
6. Вправа «Один день з минулого». Оберіть одну із соціальних груп руського суспільства. Опишіть один день із життя представника / представниці цієї категорії.

§ 28. Суспільство кочовиків. ПРАКТИКУМ

Згадайте...

— які артефакти залишили по собі давні кочовики на території України.

Як ви розумієте... — поняття «набіги», «орда»?

Чи знаєте ви, що...

— на початку XI ст. серед печенігів виник конфлікт: одні з племен прийняли іслам, а інші, перейшовши на візантійські території, — християнство?

28.1. ТЕОРІЯ.

Особливості повсякденного життя кочових суспільств.

Особливості структури суспільства кочовиків

Кочовики, або номади, — це племена, спосіб життя яких ґрунтується на випасному скотарстві, пов'язаному із великими перегонами худоби на нові паси та водопої. Разом з худобою до нових місць рухалися великі маси кочового населення. Узимку кочовики зупинялися довше, хоча і влітку існували нетривалі сезонні зупинки, особливо там, де було багато рослинності та води. Номадизм сформувався в регіонах, що були малопридатні для землеробства чи то через спеку (наприклад, Причорноморські степи), чи то через холод (сибірська тайга). Пожива для худоби тут росла неоднаково, і кочові орди (об'єднання споріднених племен) влітку відганяли свої стада на північ, а взимку — на південь. Кочове життя знач-

но спростило побут людей і не сприяло накопиченню цінностей. Посуд був легким і міцним (дерев'яним чи металевим), а житла (юрти, шатро, намети) — розбірними. У їжу вживали в'ялене чи сушене м'ясо, квашене молоко та напої з нього (кумис), сир, сало й топлене масло. Переселення відбувалося в критих возах, тож увесь свій скарб доводилося возити разом із собою.

Номади не знали рільництва, а землеробів зневажали. Мірилом багатства для кочовиків була худоба (особливо коні), основними суспільними ідеалами стали простори, рух, військова звитяга й численні стада. Кочовики зазвичай були язичниками, тож у їхньому суспільстві існувало багатоженство. Проте роль старшої дружини в сім'ї вважалася вкрай важливою. Кожен чоловік був одночасно воїном-кіннотником, який легко та влучно стріляв із лука чи атакував супротивника списом і шаблею (мечем). Військові набіги чи наймана служба (згадаємо печенігів!) також були звичним явищем. Війна та набіги давали змогу поповнити свої запаси награбованим, захопити рабів чи привласнити чужі коштовності. Водночас піднесення кочових народів було пов'язане з військовими талантами ватажків (каганів чи ханів), постійними завоюваннями нових земель і включенням землеробів до кочівницьких «імперій» як данників.

Половці, мініатюра
з Радзивилівського літопису, XV ст.

«Половецький табір»,
художник Іван Білобін, 1930 рік

Щоправда, осілий люд також впливав на номадів. Звичні для землеробів ремесло чи торгівля вимагали тривалих зупинок на одному місці. Тому кочовики частково переходили до осілості, зводили міста, які ставали потужними виробничими і торговими осередками. Наприклад, для будівництва Саркела хозарський каган залучав візантійських майстрів, а місто заселили хозари, вірмени, руси та інші. Так само на перехресті торгових шляхів побудовано столицю Золотої Орди — Сарай. За описами мандрівників, уже наприкінці XIII ст. тут проживало декілька тисяч осіб, частина яких були вихідці з Русі.

Сила кочових орд ґрунтувалася на уміннях правителя. Тому, коли після смерті впливового лідера жоден із претендентів не міг перемогти, кочові імперії руйнувалися.

Половецьке Поле (Дешт-і-Кипчак), початок XIII ст.

28.2. ПРАКТИКА.

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?»

Прочитайте уривок інтерв'ю з археологом Олексієм Комаром і запишіть нову для вас інформацію в зошит:

«Хозари — це типовий імперський кочівницький народ, який мав у своїй історії дуже різні періоди:... від суто язичницької держави, де панував шаманізм, до побудови на території Східної Європи імперії з великою кількістю осілого населення... Тут були й християни Криму — населення колишньої Візантійської імперії, християнські народи Північного Кавказу. Коли у IX ст. почалися тісні контакти з арабами, з'являлися торгові поселення, де жили ісламські купці й відправляли свої культу... у IX ст. хозарська верхівка прийняла юдаїзм...

Народи-данники... продовжували мати свою структуру, над ними не ставили хозарські гарнізони чи владу... Ми погано уявляємо, якими були хозари у IX-X століттях. Усе, що описують письмові джерела, — так звані хозарські міста. Переважну більшість з них археологи не знайшли. Єдине місто, яке реально ідентифікували, — це Саркел на Дону... Тому що його взяв князь Святослав, і потім там було давньоруське місто Біла Вежа.

а) Віднайдіть у «Літописі руському» опис цієї події. Визначте за літописом рік захоплення Святославом Саркелу. <https://cutt.ly/FetwiOnq>

б) Визначте за літописом рік, коли «прийшли печеніги вперше на Руську землю».

в) У якому столітті відбулися ці події? Скільки років їх розділяють?

г) Чи взаємопов'язані вони між собою?

2. Вправа «Де? Коли?»

Ознайомтеся з картою «Половецьке Поле (Дешт-і-Кипчак), початок XIII ст.». Назвіть сучасні області України, терени яких охоплювало Половецьке Поле в XIII ст.

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

3. Вправа «Вторгнення монголів».

3.1. Опрацюйте запропоновані фрагменти з історичних джерел. Визначте за текстом джерела:

- а) Яку мету, на думку європейців, планували реалізувати монголи?
- б) Що в побуті кочовиків дивувало сучасників?
- в) Яку нову інформацію про суспільство номадів ви довідалися?

Мовою історичного джерела

Відомості руського єпископа Петра про монголів, виголошені Папі Римському Інокентію IV на Ліонському соборі у 1245 р.: «...Із м'яса споживають конину, собачатину та всяку іншу гидоту, а у крайньому разі їдять навіть людське м'ясо, правда, не сире,

а варене. П'ють кров, воду й молоко. Суворо карають за злочини, а розпуста, злодійство, брехня й людиновбивство карається смертю. Багатоженством не гребують, і кожен має одну або більше дружин. До родинного співжиття, укладення ділових зв'язків чи таємних нарад представників інших націй не допускають. Постой свої облаштовують окремо від інших, а якщо хтось із чужого племені наважується туди зайти, то його відразу вбивають ... Під час настання нового місяця веселяться і влаштовують велелюдні забави. Вони міцніші, жвавіші й витриваліші за нас, а їхні коні і стада кращі від наших. Їхні жінки – першокласні воїни, здебільшого лучниці. Обладунки в них шкіряні, і їх важко проколоти. Зброю мають залізну й протруєну. Володіють також різними металевими машинами, які б'ють влучно і сильно. Сплять під голим небом, незважаючи на суворість клімату».

Відомості європейського хроніста-мандрівника Плано Карпіні: «...Великий Монгол мав намір підкорити собі всю землю й не мати миру з жодним народом, якщо він не підкориться. Монголи вдень і вночі радяться, як би прийти й захопити королівство християн. Тому що в них є намір іти на завоювання Риму й подальшого світу».

3.2. Опрацюйте карту «Монгольське завоювання земель Русі-України (1222–1242 рр.)», що на першому форзаці цього підручника. За матеріалами карти встановіть роки подій, описаних у фрагментах «Літопису руського». Запишіть їх у правильній хронологічній послідовності.

«Літопис руський» про монгольське завоювання:

1. «...Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв».

2. «У той же рік прийшов Батий до Києва [з великою силою] mnogим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами».

3. «На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі; руські».

4. «У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемих, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем».

4. Вправа «Золота Орда».

Прочитайте. Трансформуйте (перетворіть) текстову інформацію про суспільний лад Золотої Орди в графічну (схема, малюнок, інфографіка):

Золоту Орду утворили як військову одиницю в складі війська Чингісхана для походу на захід. Згодом так почали називати державу, яка утворилася в результаті цих завоювань. У ній існувала своєрідна кочова ієрархія: хан, царевичі, беки, найони, тархани, нукери. Державу очолював хан із роду Батия, онука Чингісхана, якого обирали з'їздом монгольської аристократії — курултаєм. Органами державного управління були дивани, їхню роботу узгоджував голова уряду — візир. Військо організовувалось за десятинною системою: темники (від слова тьма — 10 тис.), тисячники, сотники, десятники.

Хан Батий увів поділ завойованої території на улуси. Відомо 5 західних улусів, серед них Дунайсько-Дністровський улус; Дністровсько-Дніпровський улус; Дніпрово-Донський улус. Вищими посадовими особами в улусах були еміри. Місцеве управління очолювали баскаки. Руські князівства, ставши данниками Золотої Орди, зберегли свою автономію, церкву й адміністрацію, але змушені були сплачувати податки, збирання яких доручалося одному з князів. Це доручення закріплювалося видачею ханського ярлика. Збір данини, облік населення, каральні та поліцейські функції на території руських князівств здійснювали баскаки з військовими загонами.

Основним джерелом права Золотої Орди була «Велика яса Чингісхана» (1206 р.). Вона закріплювала необмежену владу Чингісхана. Сімейні, шлюбні, спадкові відносини регулювалися правовим звичаєм і традицією (багатоженство, влада батька, мінорат, тобто пріоритет молодшого сина в спадкуванні). Смертну кару призначали за непокору ханові, брехню в суді, подружню зраду, чаклунство та ін. Практикували показання свідків, присяги, катування, групову відповідальність. Через внутрішні та зовнішні причини (боротьбу за владу і поразку біля Синіх Вод 1362 р.) Золота Орда в XV ст. розпалася.

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

5. Вправа «Євшан-зілля».

Прочитайте літописну легенду про євшан-зілля. Символом чого став літописний євшан? Чи потрібно людині усвідомлювати свою національну належність, пам'ятати історію свого народу, зберігати вірність Батьківщині? Чому?

Мовою історичного джерела

Літописна легенда про євшан-зілля: «...Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних агарян. По смерті ж Володимировій остався у хана Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези до хана Атрака, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні поповецькії. А якщо він не схоче,— дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Той же не хотів ні вернутися, ні послухати. І дав Ор йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да пучче есть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс міста по річці Сулі...»

Узагальнення за розділом 3 «Середньовічні суспільства»

			
Середньовічне суспільство https://cutt.ly/netwofCY	Практикуємось https://cutt.ly/eetwoxpP	Тести «Соціальна структура Русі» https://cutt.ly/AetwoVxk	

1. Вправа «Як це було». А. Розгляньте схеми, які візуалізують окремі питання, що розглядалися в параграфах розділу. Б. Придумайте назви до цих схем. В. Складіть розповіді, використовуючи зображення як підказки: короткі повідомлення до схем-блокнотиків, розгорнуті пояснення до кольорових мальованих схем.

2. Вправа «Узагальнювальна візуалізація історії України». Оберіть за темами параграфів III розділу сюжети з історії України, які вас зацікавили (або проведіть жеребкування в класі). Спробуйте створити до них схеми-підказки (використовуйте спочатку простий олівець, колоризуйте відредаговані роботи). Організуйте виставку робіт у класі. Оберіть найкорисніші схеми-підказки. За бажанням, створіть схеми, у яких відобразить зв'язки історії України та світу.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 29. Етапи державотворення в Середні віки

Згадайте...

- коли утворилися Візантійська імперія, Арабський халіфат;
- час існування Франкського королівства та імперії Карла Великого.

Як ви розумієте... — поняття «влада», «представництво»?

Чи знаєте ви, що...

- багато великих держав раннього Середньовіччя пережили період «розпаду» на окремі менші частини через ослаблення королівської влади, а потім нове об'єднання; деякі продовжували розвиватися під сильною владою правителя, в інших набули ваги представницькі зібрання знатних землевласників, духівництва й городян?

29.1. Як взаємодіяли правителі та піддані?

Стосунки між середньовічними правителями та їхніми підданими склалися в різних державах неоднаково. *Візантійська імперія* тривалий час зберігала римський підхід: довкола постаті імператора «юрмилися» державні чиновники, знать, вищі духовні ієрархи, полководці, заможні купці, послы та інші. Воля імператора була основним законом, тому при його дворі «жила» справжня влада, і відлучення від двору було серйозним покаранням.

Тогочасні королі на теренах колишньої імперії **Карла Великого** не могли похвалитися авторитетом і міцною владою. Зокрема, їм важко вдавалося виконувати два ключові обов'язки — забезпечувати мир та гарантувати дотримання законів. Самоуправство, насильство, грабунки — це «візитки» середньовічної Європи. Герцоги, графи та інші феодали більше боялися своїх безпосередніх сусідів, які могли зазіхати на їхні володіння, ніж гніву короля. Звичайні піддані подекуди вчиняли самосуди, вдавалися до кровної помсти, для встановлення справедливості проводили «судові поєдинки» (двобої, перемога в яких визначала, на чиєму боці правда). Чи не в кожному регіоні порушення і злочини каралися за місцевими традиціями. Скажімо, *кутюми* (звичаєві правила: спочатку — усні, згодом — письмові) у Франції проіснували аж до 1804 р., коли їх витіснив кодекс (збірник законів) Наполеона Бонапарта.

«Імператор Юстиніан з почтом», мозаїка з базилики Сан-Вітале у Равенні, Італія, VI ст.

Карл Великий, музей Лувр, Париж, Франція, IX ст.

На Сході середньовічної Європи відбулося певне поєднання місцевих традицій, західної та ромейської практик. Наприклад, у Хозарському каганаті повнота влади належала каганам, які, однак, мали слабкі інструменти для того, щоб нав'язати її іншим. Подібно до ранньофеодальних держав Заходу, йшлося про здатність отримувати й розподіляти данину та військову здобич між наблизеними воїнами (так купувалася їхня вірність). Певний час щось схоже існувало в Русі. Старші в родині Рюриковичів усвідомлювалися як великі київські князі, від них залежало вище православне духовенство. Довкола княжого двору відбувалися основні політичні «ігри» епохи, рішення князя також були джерелами права. Проте поступово почав зростати вплив удільних князів, які спиралися на вірне їм боярство, міські еліти і навіть власні династичні союзи. Володіння Києвом у XII ст. почало означати вищу владу, але чи інші Рюриковичі готові були її приймати? (про це – в наступних параграфах).

Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Хозарський каганат, Русь-Україна, Арабський халіфат були **ранньофеодальними монархіями** (першими з-поміж середньовічних монархій).

Монархія — 1) правління, за якого найвища влада належить одній особі — монарху (королеві, князеві, ханові, султанові тощо); 2) держава, де править монарх.

1. Порівняйте роль і можливості єдиновладних правителів держав раннього Середньовіччя. 2. Розташуйте ранньофеодальні держави, про які йдеться в підпараграфі 29.1, за часом виникнення, за тривалістю існування. 3. Визначте особливості середньовічних імперій.

29.2. Що таке політична роздробленість?

Упродовж X–XIII ст. у Європі тривав період **політичної роздробленості**, коли в межах однієї держави існувало чимало незалежних або напівзалежних клаптиків-володінь. Необхідно виокремити кілька причин роздробленості. Хоча центральна влада належала королю, він не міг примирити й згуртувати рицарів, які ворогували. Середньовічна держава вважалась власністю королівської родини, але кожен наступний правитель потребував, щоб всі піддані визнавали тільки його. Подекуди це дозволяло феодалам здобути додаткові привілеї в обмін на удавану вірність, що додатково розпалювало ворожнечу між рицарськими родами. Окрім того, між регіонами, які мали власні культурні традиції, існував поганий зв'язок, що сприяло їх ізоляції. Роздробленість на Русі мала дещо інше коріння. Рід Рюриковичів розрісся настільки швидко, що окремі гілки одного роду почали змагатися за першість. Якщо в європейських країнах ішлося про протистояння насамперед між феодалською знаттю, то в українських землях воювали представники однієї княжої родини. Руський приклад не був самотнім: у сусідній Польщі упродовж XII ст. князі із роду П'ястів чубилися не менш активно.

Періоди роздробленості в історії деяких сучасних європейських держав
Англія (частина сучасної Великої Британії) близько 500 року вступила в період гептаргії (семицарств), він закінчився у 850 році данським завоюванням.
Роздробленість на теренах сучасної Польщі (<i>rozbcie dzielnicowe</i>) припадає на період від смерті Болеслава Кривоустого (1138 р.) до об'єднання Владиславом Локетком на початку XIV ст.
В історії сучасної Німеччини час дрібних держав (« <i>Kleinstaaten</i> ») тривав із XIII ст. до 1871 року.
На теренах сучасної Франції період роздробленості тривав від розпаду імперії Карла Великого до об'єднання в одну державу Людовиком XI.
На теренах сучасної Італії не було єдиної держави від вторгнення лангобардів у VI ст. аж до її об'єднання в одну державу в XIX ст.
Русь-Україна перебувала в стані удільної роздробленості від смерті київського князя Мстислава Володимировича (1132 р.) до завоювання монголами 1240 року.

Водночас у середньовічних західноєвропейських країнах на тлі загального протистояння «всіх проти всіх» почали зароджуватися думки про об'єднання суспільства довкола рішучих і «непогрішних» королів. Формувався образ ідеального державця, який би повсякчас розширював кордони, утверджував

християнську віру, вгамовував феодалні усобиці, дотримувався давніх прав та надавав нові привілеї. Слабші феодали гуртувалися біля сильного королівського двору, ремісники й купці воліли рухатися безпечними шляхами, щоби вільно збувати вироблені товари. Королі потрохи реагували на вимоги, продаючи містам права на самоуправління, що визволяло їх із під влади світських сеньйорів. Навзаєм ті «жертвували» до королівських скарбниць чимало грошей, і правителі скуповували землі, фінансувати військо та, загалом, почувалися монархами.

Політична роздробленість — поділ держави на незалежні і напівнезалежні володіння, які слабо підпорядковувалися королівській владі.

Мовою історичного джерела

Уривок з оди «Скарга про поділ імперії» диякона Ліонської єпархіальної церкви Флора, середина XI століття: «...Франкська нація була блискучою в очах всього світу... Але тепер, занепавши, ця велика держава втратила одразу й свою пишноту, й титул імперії; державу, нещодавно ще єдину, розділено на три частини, й нікого вже не можна вважати імператором; замість володаря — дрібні правителі, замість держави — один лише шматочок. Загальне добро перестало існувати, кожний опікується своїми власними інтересами: думають про що завгодно, одного Бога забули... Немає більше народного зібрання, немає законів, даремно надумало б посольство прибути туди, де немає двору. Що ж сталося із сусідніми народами? Усіх їх, здавна об'єднаних узами згоди, за нинішніх часів, коли союз розірваний, будуть шматувати сумні чвари».

1. Визначте причини політичної роздробленості. 2. Які особливості період роздробленості мав на Русі-Україні? 3. Які фактори сприяли поступовому зміцненню королівської влади?

29.3. Представницькі та абсолютні монархії

«Вікно можливостей» для подолання роздробленості відкрилося в XII–XIV ст. Зростала роль центральних судів. У вищих навчальних закладах готували знавців законів і чиновників. Загальна втома від постійних війн призвела до неприйняття насильства. Поставали парламенти, або представницькі органи,

коли інтереси громадян відстоювали обрані ними депутати. Тобто на спільних зборах, разом зі знатними феодалами, державні проблеми розв'язували представники від духівництва й городян. Такі зібрання в різних країнах отримали різні назви. В Іспанії — це **кортеси**, в Англії — **парламент**, у Франції — **Генеральні штати**, в німецьких князівствах — **ландтаги**, у Польщі, Чехії та Угорщині — **сейм**. Снеми існували в Русі, однак були лише з'їздами князів. Окремо відбувалися віча городян, а бояри були серед наближених радників чи не в кожного Рюриковича. Однак ці елементи не переросли в єдину спільність, яку можна вважати «парламентом».

Коронування, мініатюра, XIII ст.

Європейські представницькі органи не були по-справжньому демократичними. Зазвичай взяти участь у них запрошували монархи. Подекуди місце в парламенті гарантувалося привілеями. Обранці охочіше дбали про особисті або станові інтереси, аніж про загальні. Однак їхнє невдоволення підвищенням податків чи небажання вести війни певною мірою віддзеркалювали прагнення середньовічних суспільств. У результаті упродовж XII–XIV ст. в Європі почали формуватися **станово-представницькі монархії** — держави, де парламентарі обмежували одноосібну владу правителів. Натомість ті зловживали своїм становищем, спрямовуючи нібито «народну волю» проти недругів. Коли «старі» землевласники майже винищили один одного в численних протиборствах, ніхто не зміг завадити монархам повертати всю владу. Ослаблені «парламенти» теж не могли цьому опиратися, тому від кінця XV — початку XVI ст. станово-представницькі монархії більшості країн Західної Європи перетворювалися в **абсолютні** з міцною королівською владою.

Станово-представницька монархія — держава, де монарх, здійснюючи владу, опирається на збори представників від деяких станів суспільства.

1. Назвіть передумови виникнення представницьких органів. Які назви вони отримали? 2. Вкажіть органи влади в Русі-Україні. 3. Що зумовило перехід від етапу станово-представницьких монархій до абсолютних?

Вір, але перевір

Європейські королі теж воліли за краще змагатися в збройних сутичках, аніж вирішувати суперечки мирно і за законом. Наприклад, у 1282 р. за володіння Сицилійським королівством відбулася дуель між Педро III Арагонським і Карлом Анжуйським. Спершу дуелянти домовилися битися один на один, але Карл заявив, що молодший за віком, здоровіший, а тому не бажає безславної здобичі. Тоді вирішили привести із собою по сотні кращих рицарів і зустрітися біля міста Бордо, що у Франції, але забули узгодити час початку «судового поєдинку». Вранці на поле бою прибув Карл і, не побачивши супротивника, оголосив про свою перемогу. Після обіду з'явився Педро III і, за відсутності опонента, заявив, що Сицилійське королівство належить йому. Доля Сицилії вирішилася лише тоді, коли Педро III помер.

1. Вправа «Реконструкція». Організуйте в класі уявне зібрання одного з колективних органів влади Русі: віче, снем, князівська рада, боярська рада. Визначте, які питання на них могли обговорювати.

Корисна гра:

«Етапи розвитку середньовічних держав»

<https://cutt.ly/DetwswqU>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які повноваження мали середньовічні станово-представницькі органи? 3. Складіть схему «Етапи державотворення в Середні віки». 4. Поміркуйте, що було спільним, а що відмінним в історії середньовічних держав Європи в період політичної роздробленості.

5. Вправа «Глосарій». Укладіть короткий словник термінів до цієї теми. 6. Вправа «Дослідник». Дізнайтеся з додаткових джерел, які традиції діяльності станово-представницьких органів, що зародилися в Середньовіччі, існують у наші дні.

§ 30. Зовнішня колонізація та цивілізаційні конфлікти. Хрестові походи і духовно-рицарські ордени

Згадайте...

- коли і де зародилися християнство та іслам;
- чому Велика грецька колонізація мала мирний характер.

Як ви розумієте... — поняття «міжцивілізаційний контакт»?

Чи знаєте ви, що...

- упродовж кінця XI–XIII ст. здійснено вісім хрестових походів до Близького Сходу та Північної Африки;
- син короля Франції Генріха I та Анни Ярославівни — Гуго (1057–1102) брав участь у Першому хрестовому поході, де відзначився неабияким героїзмом?

30.1. Що таке зовнішня колонізація? Які причини хрестових походів?

Влада в середньовічних суспільствах сприяла руху колоністів. Однак коли земель, придатних до господарювання, забракло, починалися зазіхання на закордонні заселені володіння. Їхнє завоювання перетворювалося в **зовнішню колонізацію**, яка в Західній Європі проявлялася по-різному, здебільшого збройно. Прикладом можна вважати нашествия скандинавів. Через несприятливі природні умови на батьківщині вони нерідко з боями «вигризали» собі осідки, засновували міста й села, господарювали, долучалися до чужого державотворення, як у випадку з Руссю-Україною. Подекуди європейці навіть за сприятливих років удавалися до зовнішньої колонізації. Зокрема, заклик до **хрестових походів** призвів до *масового кривавого руху християн на землі сповідників ісламу*.

До XI ст. узбережжя Середземного моря належало християнським і мусульманським країнам, Візантійській імперії. Жителі занедбаних європейських містечок із заздрістю слухали напівказкові розповіді про багатства Сходу. Паломники й купці захоплено повідомляли про місто Єрусалим, у якому був Гріб Господній. Хоча арабські володарі загалом не чинили перешкод прочанам і торговцям, думка про повернення Святої землі (переважно сучасної Палестини) укорінилася в головах християн. Ситуацію підігріло вторгнення турків-сельджуків, які

завдали поразок як арабам, так і візантійцям. Становище Візантії виявилось настільки складним, що імператор ромеїв звернувся по допомогу до Риму. Папи зрозуміли це прохання по-своєму. Навіть коли ромеї зупинили натиск нападників, римське духовництво вважало, що потрібно вирушати рятувати східних одновірців. До того ж, переможна визвольна оборонка відвернула б увагу рицарів, які безперестанку гризлися в Європі. Європейське населення, кількість якого зростала, також потребувало землі — нових теренів для поселення. Тож у 1095 р. Папа Римський Урбан II на Клермонському соборі оголосив про початок хрестового походу.

Зовнішня колонізація — заселення й господарське освоєння земель за межами своєї країни в поєднанні з підкоренням чи винищенням місцевого населення.

Цивілізаційний конфлікт — міжнародний конфлікт, учасниками якого є не окремі держави і народи, а великі культурні співтовариства (наприклад країни Заходу, Сходу, християнські країни, ісламські країни).

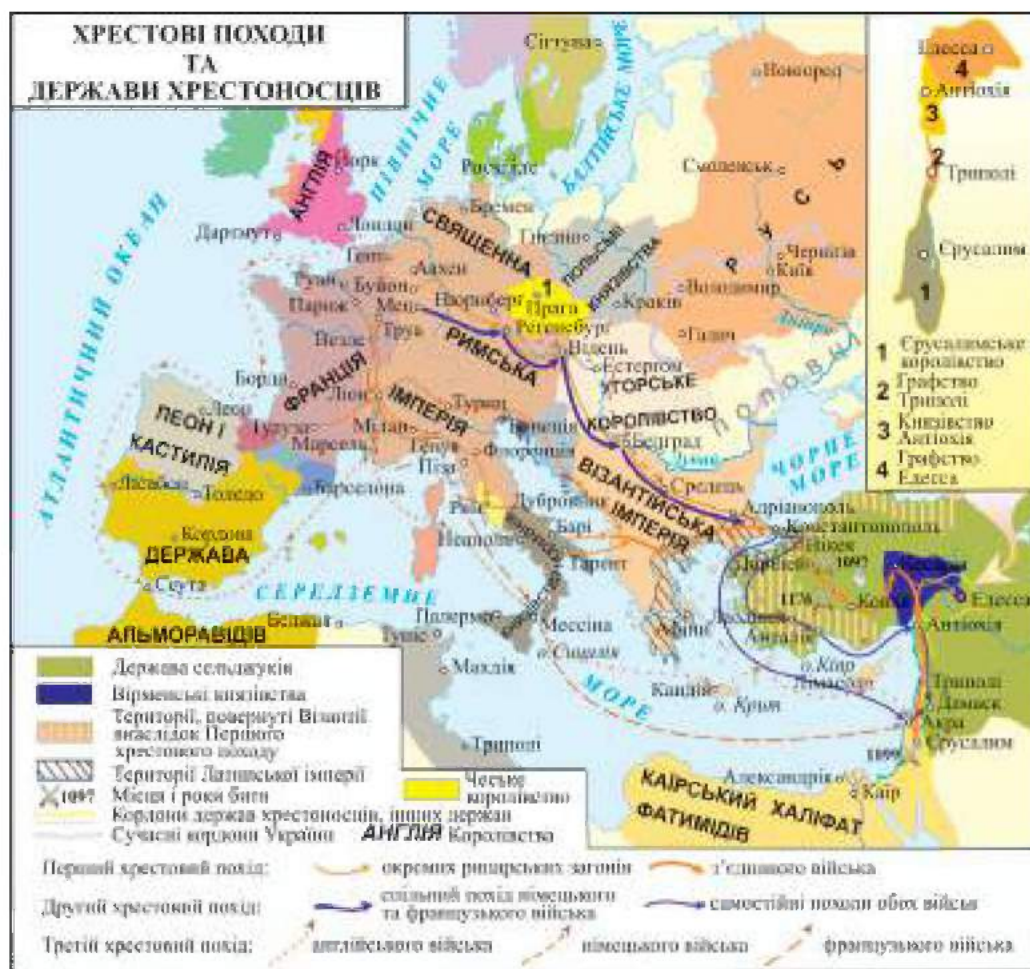
1. Поясніть відмінності між процесами внутрішньої та зовнішньої колонізації. 2. Пригадайте, що таке цивілізація. Наведіть приклади відомих вам мирних та збройних контактів між християнським і мусульманським світами в Середньовіччі. 3. Які вигоди вбачали в майбутній експансії на Схід різні прошарки європейського суспільства?

30.2. Хрестові походи і держави хрестоносців

Хрестові походи — це воєнні кампанії християн на Схід для визволення Святої землі з-під влади мусульман. Задум Урбана II спрацював. Рицарі й простолюдини нашивали хрести на власних одягах, озброювалися та натовпами ринули в Палестину. Спочатку бойове щастя було на боці європейців. Під час **Першого хрестового походу** (1096–1099) християнське воїнство захопило місто Єрусалим (1099 р.) та прилеглі терени. Однак встояти під тиском мусульман не вдалося. **Другий хрестовий похід** (1147–1149) завершився поразкою. **Третій** (1189–1192) очолили видатні правителі: німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіп II Август та англійський — Ричард I Левине Серце. Проте через чвари вони також не досягли успіху. Території, захоплені раніше, поступово відвойовували мусульмани. Походи, що відбувалися в XIII ст., лише погіршували ситуацію. Під час **Четвертого**

(1202–1204) замість погрому мусульман рицарі вдерлися в місто Константинополь і пограбували його. Це завдало важкого удару Візантії. Найгірше — руйнування «другого Риму» поглибило розкол між західними і східними християнськими світами.

Загальний стан справ у володіннях хрестоносців також не сприяв єдності. Після захоплення Єрусалима та інших міст утворилися *Єрусалимське королівство, князівство Антіохія, графства Тріполі та Едесса*. У новостворених державах система влади нічим не відрізнялася від європейської. Території поділялися на *баронії* (власність баронів), а *баронії* — на феоуди. Важливі рішення король ухвалював спільно зі знаттю. Правосуддя вершили феодалі. Прибулі християни осідали в містах, натомість у селах залишалися переважно мусульмани.

Містяни та селяни віддавали данину, відбували повинності. Загалом християни та мусульмани співіснували відособлено, ставилися один до одного вороже, вимушено корилися сеньйорам.

Історики досі сперечаються, чи відбувався в таких умовах культурний обмін? Уважається, що саме від азійців європейці запозичили герби, арбалети, навчилися споруджувати вітряні млини, стелити килими, мити руки перед вживанням їжі, одягатися в атлас і оксамит, вирощувати гречку, лимони, абрикоси, фісташки, кавуни й дині. Однак і до 1096 р., і після хрестових походів Схід і Захід жваво взаємодіяли.

Ворожнеча між християнами та сповідниками ісламу посилювалася. Поступово мусульмани повертали втрачене. Безладні й відчайдушні спроби хрестоносців захопити Північну Африку завершилися катастрофічно. Зрештою, завойовницький запал пішов на спад. У 1291 р. мусульмани захопили місто **Акра** — останню християнську твердиню в Єрусалимському королівстві. Час від часу (навіть у XV ст.) феодала натякали на нові хрестові походи, але далі задумів справа не рухалася.

Мовою історичного джерела

Із розповіді середньовічного історика про пограбування хрестоносцями Константинополя в 1204 р.

«...Не знаю, з чого почати і чим закінчити опис усього того, що вчинили ці нечестиві люди. О жаж! Святі образи безсоромно потоптано. О лихо! Моці святих мучеників викинуто в місця всілякої мерзоти!... Були такі, що розбивали дорогоцінні чаші; їх оздоблення ховали за пазуху, а з них пили, немов з келихів... Про пограбування головного храму (Святої Софії) не можна й слухати байдуже... Якщо хтось насмілювався їм у чомусь перечити чи не зважав на їх вимоги, то діставав удар ножем; і не було нікого, хто б не плакав того дня. На перехрестях, у провулках, у храмах — повсюди нарікання й плач, ридання, стогони, чоловічі крики, жіноче виття, пограбування, перелюбство, полон, розлука друзів...».

Вір, але перевір

У хрестових походах брали участь не тільки вишколені рицарі. Одразу після того, як Папа Римський Урбан II оголосив про початок кампанії, численні юрби бідноти вирушили на Схід. Їх очолювали проповідники Петро Пустельник та Вальтер Голяк. Але це «військо» було розбите за один день — 25 жовтня 1096 р. — біля міста Нікея. Після нищівної поразки до участі в походах допускали тільки рицарів. Проте відомо, що наприкінці XII – на початку XIII ст. відбувся навіть «дитячий» хрестовий похід. Звісно, він не мав успіху.

1. Що стало приводом Першого хрестового походу?
2. Якими в підсумку були результати хрестових походів?
3. Простежте за картою створення держав хрестоносців.

30.3. Поява духовно-рицарських орденів. Тевтонський орден у Пруссії

Чисельність християнських армій у Святій землі не могла бути великою. Тому папи римські заохочували феодалів вступати в духовно-рицарські ордени. Найвідомішими є Орден іоаннітів (госпітальєрів), Орден храмовників (тамплієрів), Тевтонський орден (орден Святої Марії), орден Мечоносців, Лівонський орден.

Духовно-рицарський орден — релігійно-військова організація, створена в період хрестових походів задля поширення впливу католицької церкви.

1. Чим було зумовлено створення духовно-рицарських орденів?
2. Назвіть найвідоміші духовно-рицарські ордени.
3. Опишіть процес створення держави Тевтонського ордену. Скористайтесь інформацією за QR-кодом чи покликанням

<https://cutt.ly/Zw1FEzK2>

1. Вправа «Хроніки очевидця». Створіть короткий допис, у якому опишіть перебіг одного з хрестових походів від імені учасника / очевидця (на вибір).

Машина часу

«Руські паломники в Єрусалимі».

Про руських паломників до Святої землі інформації збереглося небагато. Найвідомішим став ігумен Даниїл, який, як вважається, впродовж 1104–1106 рр. відвідав Палестину, побував у місті Єрусалим, у храмі Гробу Господнього. Він докладно описав свою подорож. Уривок з «Життя і ходіння ігумена Даниїла» прочитайте за покликанням: <https://cutt.ly/kethPYaV>

Корисна гра:

«Держави хрестоносців»

<https://cutt.ly/Cetwszk4>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які наслідки Четвертого хрестового походу? Чому християнський Константинополь став об'єктом завоювань хрестоносців?

3. Складіть ментальну мапу на тему «Хрестові походи». 4. Поміркуйте, чому в Середні віки християнська церква заохочувала військові кампанії. 5. Вправа «Стрічка часу». Створіть лінію часу, нанесіть на неї дати історичних подій, пов'язаних із хрестовими походами та діяльністю духовно-рицарських орденів. 6. Вправа «Дослідник». Віднайдіть у додаткових джерелах інформацію про взаємовідносини правителів Русі з духовно-рицарськими орденами.

§ 31. Особливості розвитку Англії в Середньовіччі

Згадайте...

- напрямки походів норманів;
- назви представницьких органів та країни, у яких вони сформувалися в Середньовіччі.

Як ви розумієте... — поняття «особиста свобода»?

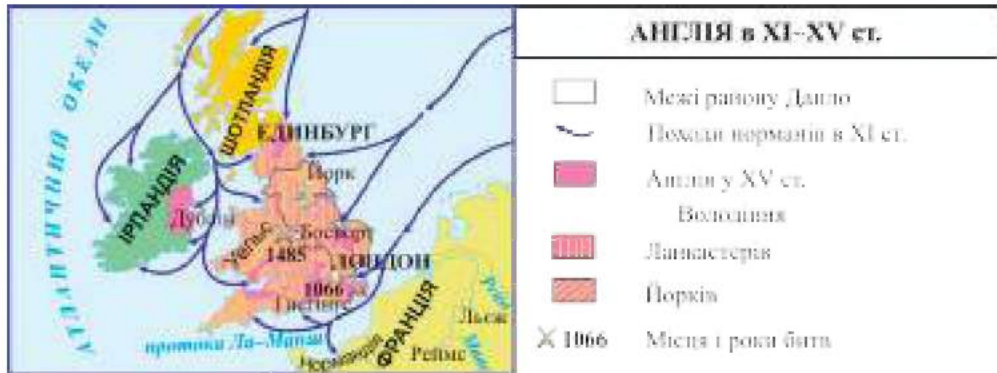
Чи знаєте ви, що...

- давні греки називали Британські острови словом «Альбїон», що, вірогідно, означало «білий»;
- сьогодні Англія є частиною Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії і разом з Уельсом та Шотландією входить до складу Великої Британії;
- назва «Британія» вперше з'явилася в період правління Юлія Цезаря?

31.1. Нормандське завоювання Англії та його наслідки

У 407 р. останні римські легіони покинули Британські острови. Місцеве *галльське* населення, яке на той час уже забуло, як воювати, зіштовхнулося з навалом германських племен. Упродовж V–VI ст. власне Англію захопили *англи*, *сакси* та *юти*. Місцеві *кельти* або підкорилися їм, або втекли в країни Європи, або відступили на північ і захід — у Шотландію, Уельс та Ірландію. Однак із початком великих походів вікінгів для англо-саксів теж настали складні часи.

«Північні люди» майже безкарно грабували, засновували власні поселення та навіть утворили окремий район Данло, де прижилися зі своїми законами вихідці переважно з Данії.

Згодом англійський престол зацікавив герцога Нормандії Вільгельма. У **1066 р.**, перетнувши з добірним військом протоку Ла-Манш, він у битві поблизу містечка Гастінгс розбив англосаксів. Перемога подарувала йому величезні володіння та славне прізвисько в історії: відтоді він іменувався **Вільгельмом I Завойовником (1066–1087)**. Перший нормандський король Англії нещадно карав будь-який спротив місцевих аристократів і довіряв феодалам зі свого оточення. Країну швидко вкрили споруджені ними замки. Гонінь зазнали й духовні особи, яких також змінили прибульці. У 1086 р. провели докладний перепис населення і майна. Результати обліку записали в «Книгу страшного суду» (вважалося, що англієць мав надавати про себе та родину повну інформацію, як на Божому суді).

Згідно із записами, в Англії в XI ст. жило близько 1,5 млн громадян, із яких лише 75 тис. становили городяни. Хоча деякі селяни (їх називали фригольдерами) зберігали особисту свободу, більшість перетворили у вілланів, які виконували повинності та сплачували податки. Разом із нормандцями в Англію «прийшли» внутрішні чвари. Сини Вільгельма I Завойовника не могли поділити владу, тому воювали аж до знищення, внаслідок чого в 1153 р. нормандська династія вигасла. На англійському троні утвердився рід *Плантагенетів*.

1. Коли і як відбулося норманське завоювання Англії? 2. Яка доля спіткала норманську королівську династію Англії? Як називали княжу династію Русі-України норманського походження? Коли вона прийшла до влади в Києві? 3. До яких заходів вдавався Вільгельм Завойовник для зміцнення своєї влади в Англії? Чи вдавалося це йому?

31.2. Особливості розвитку Англії у XII ст. Плантагенети

Розвиток острівної Англії мав свої особливості. Король Генріх II Плантагенет (1154–1189) увійшов в англійську історію як один із найвидатніших реформаторів. По-перше, він надавав привілеї містам, звідки отримував чималі кошти, дарунки і, найголовніше, підтримку проти бунтівних рицарів. По-друге, провів судову реформу, що давала вільній людині право за невелику доплату перенести розгляд своєї справи із суду, який підлягав феодалові, у королівський. Скасували «вибивання» зізнань, тобто тортури, натомість вину встановлювали присяжні. Також запровадили «щитові гроші». Землевласників не зобов'язували воювати за межами їхніх володінь. Замість того вони вносили до королівської скарбниці певну плату, за неї наймали добре навчених військових, часом — із селян, які залюбки служили лучниками.

Річард I
Левове Серце,
скульптура,
XIII ст.

Іоанн I
Безземельний,
мініатюра,
XIII ст.

Вдалим особистим і «державним» успіхом Генріха II Плантагенета виявився шлюб з Еленорою (Елеонорою) Аквітанською. Оскільки вона була єдиною спадкоємицею Аквітанії (історичної провінції на південному заході сучасної Франції), її землі, як посаг, перейшли чоловікові. Території англійської корони зросли в кілька разів і значно перевищували володіння французьких правителів.

Уславленим представником Плантагенетів був Річард I Левове Серце (1189–1199). У джерелах його описано як віршованого рицаря та хрестоносця, який майже не перебував удома, залишаючи державу та її престол під опікою молодшого брата принца Джона (Іоанна). Він, щоб наситити постійні воєнні апетити невгамовного «старшого», підвищував податки, всіляко утискав селян і міщан. Ті ж, не розуміючи такого ставлення, свято вірили в «доброго короля» Річарда, який повернеться з походів та покарає злого, корисливого поганця. Коли ж Річард I загинув, а брат залишився на престолі й продовжував свавільничати, англійці збунтувалися. До того ж Іоанн, якого за невдачі прозвали Безземельним, утратив підтримку знаті, зазнав дошкульних поразок у протистоянні з французами.

1. Що з діяльності Генріха II Плантагенета ви вважаєте найважливішим, а що найуспішнішим? 2. Як позначилися успіхи Річарда I Левове Серце на репутації молодшого брата? 3. Поміркуйте, які вплинуло впровадження «щитових грошей» на військову могутність держави.

31.3. Велика Хартія Вольностей

За порятунок від народного гніву Іоанн I Безземельний заплатив високу ціну. У 1215 р., після перемоги повстання, він підписав «Велику хартію вольностей» — унікальний документ, який (сукупно ще з кількома) виконує роль британського основного закону дотепер. «Хартія...», або, як ще її називають, «Магна карта», забороняла королю самовільно підвищувати податки. Для обмеження єдиновладдя збиралася рада з двадцяти п'яти баронів, які в разі зловживань мали право оголосити короля поза законом і розпочати проти нього силові дії. Окремі статті закріплювали вольності духовництва, рицарів і «тих, які працюють» (городян).

«Засідання англійського парламенту», мініатюра, XIV–XV ст.

Наступники Іоанна I Безземельного намагалися скасувати підписані ним закони. У 1265 р., після чергового народного повстання, зібрався перший **англійський парламент**, куди входили представники церковної та світської знаті, по два рицарі від кожного графства і по двоє містян від кожного великого міста. Хоча скликання ініціювали повсталі, яких

очолював граф Симон де Монфор, надалі народних представників королі використовували у своїх цілях. Наприклад, саме парламентарі затверджували початок Столітньої війни, обговорювали та схвалювали підвищення податків.

Парламент — станові законодавчі збори в Середньовіччі, які повністю або частково обираються народом; загальна назва законодавчого органу влади в багатьох сучасних державах.

Мовою історичного джерела

Із «Великої хартії вольностей»: «12. Ні щитові гроші, ні інша грошова допомога не повинні збиратися в королівстві нашому інакше, як за загальною радою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого з полону, й не для посвячення в рицарі первородного сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж дочки нашої первородної; і для цього належить брати лише помірну грошову допомогу; так само треба робити і стосовно грошової допомоги з міста Лондона...».

«39. Жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена в тюрму, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як на підставі законного вироку рівних їй [її перів] і за законом країни. Нікому не продаватимемо права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або уповільнювати їх...».

«41. Усі купці повинні мати право вільно й безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як сушею, так і водою для того щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит, сплачуючи лише стародавні і справедливі встановлені звичаєм мита, за винятком воєнного часу...».

1. Відомо, що перші кортеси скликали в Іспанії ще в 1137 р. Чому, на вашу думку, саме англійський парламент вважають першими станово-представницькими зборами в Європі? 2. Розгляньте мініатюру «Засідання англійського парламенту». Де сидить король? Про що свідчить такий вибір місця розташування? 3. Прочитайте фрагменти з «Великої хартії вольностей». Як «Магна карта» закріплювала вольності (права і свободи) людини?

Вір, але перевір

Середньовічні Київ і Лондон були пов'язані династичними узами. Близько 1070 року руський князь Володимир Мономах одружився з Гітою, донькою англійського короля Гарольда II. У латинській пам'ятці англосаксонського походження (коментарях до законів Едуарда Сповідника, написаних у XII ст.) зафіксовано, що в місті Київ переховувалися вигнанці, Едгар та Едвард, нащадки англійського короля Едмунда II Залізнокорого. Згодом Едвард засватав Агату, ймовірно, доньку Ярослава Мудрого.

Машина часу

«Легенда про Робіна Гуда».

Легенда про чесного розбійника Робіна Гуда, який грабував багатих та роздавав гроші бідним і знедоленим, популярна й нині. У неї дуже давнє коріння. Правдою було те, що англійські королі ще від XII ст. намагалися підпорядкувати собі ліси, перетворити їх на власні. Тому шляхетний розбійник, на думку людей, мав мешкати саме там. Робін Гуд разом із ватагою розбишак нападали на мандрівних багатіїв або на рицарські замки. Історики пов'язують його «існування» з періодом Іоанна Безземельного. Він, якого ще називали «Принц Джон», начебто оббирав простих людей, тоді як мудрий король Річард I Левове Серце воював із мусульманами на Сході. Ця правда підтверджувалася тим, що у «Великій хартії вольностей» містився окремий параграф про виведення лісів із королівської власності. Водночас, незважаючи на таке історичне тло, Робін Гуд — вигаданий герой, якого потребувала середньовічна Англія.

Пам'ятник Робіну Гуду в замку Ноттінгем, Велика Британія

1. Вправа «Віртуальний візит до Парламенту».

Здійсніть віртуальний огляд приміщення Вестмінстерського палацу / Парламенту в Лондоні. Порівняйте сучасний вигляд парламенту та зображення парламентського засідання на мініатюрі XIV–XV ст. Із додаткових джерел дізнайтеся про церемонію відкриття чергових сесій парламенту. Обговоріть у класі цікаві традиції, пов'язані з англійським парламентаризмом.

<https://cutt.ly/9etwdpng>

Корисна гра:

«Англія в XI–XV ст.»

<https://cutt.ly/3etwffZw>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Яка доля спіткала галльське населення Британських островів?
3. Складіть схему основних етапів історії середньовічної Англії.
4. Поміркуйте, які причини утворення першого парламенту.
5. Вправа «Ментальна мапа». Створіть ментальну мапу «Розвиток Англійської держави в XI–XV ст.».
6. Вправа «Історичний портрет». Укладіть історичний портрет одного із правителів середньовічної Англії (на вибір).

§ 32-33. Особливості розвитку Франції в Середньовіччі. Столітня війна та її наслідки

Згадайте...

- на які частини та за яким договором у 843 році було поділено Франкську імперію;
- ім'я французького короля, дружиною якого стала дочка Ярослава Мудрого Анна.

Як ви розумієте... — поняття «політична роздробленість», «станово-представницькі органи»?

Чи знаєте ви, що...

- існує романтична легенда про Євангеліє, яке у Францію привезла Анна Ярославівна і на якому нібито присягали французькі королі;
- Анна Ярославівна — прабабця майже 30 французьких королів!; родовід її нащадків серед французької знаті простежується до 1848 року; окрім синів, Філіпа, Робера та Гуго, Анна мала дочку Едігну, яка стала монахинєю та канонізована римо-католицькою церквою.

32-33.1. Як розвивалася Франція в XI–XIV ст.?

Розпад імперії Карла Великого не вплинув на амбіції французьких королів стати лідерами європейської політики. Щоправда, сил боротися навіть із герцогами Аквітанії, Бургундії, графами Тулузи, Шампані, Фландрії та іншими впливовими феодалами бракувало. Політична роздробленість країни перетворила короля на першого серед рівних, але не на головного. Так само Каролінги не зуміли впоратися з набігами норманів. Уже в 845 р. вікінги здобули та розграбували місто Париж, руйнувань зазнали також інші землі. «Перші серед рівних» не могли зупинити жорстоких нападників, тому джерела зафіксували їх глузливі прізвиська: Карл I Лисий, Людовик II Заїка, Карл III Простакуватий (у 911 році він віддав Нормандію данцеві Роллону).

У 987 р. на троні опинився Гуго Капет, який започаткував династію *Капетингів*. Укладаючи шлюби з іншими європейськими вінценосними сім'ями (скажімо, Генріх I одружився з Анною, донькою руського князя Ярослава Мудрого) та опираючись на вірну знать, нащадки родини зуміли втримати владу. Якщо в першій половині XII ст. французького короля ще могли пограбувати в лісі (ота неприємна okazія сталася з

Людвиг VI), то вже з Філіпом II Августом (1180–1223) такого аж ніяк не могло трапитися. Він розширив кордони, підкорив Нормандію та Прованс, поскуповував графства, забрав помістя у феодалів, які зрадили, вигнав із країни юдеїв, привласнивши їхнє майно. А ще — започаткував *Королівську раду*, яка об'єднала вірних рицарів і знавців законів, *Скарбничу палату*, службовці якої контролювали прибутки. Судову систему вдосконалив *Людвиг IX Святий* (1226–1270). За його наказом усі місцеві суди підпорядкували Паризькому. Також визначили особливий період — «40 днів короля», коли будь-яку суперечку між феодалами вирішували мирно, але за участі монарха.

Роль центральної влади посилив **Філіп IV Вродливий** (1285–1314), який узагалі вважав, що воля короля — єдиний закон. Надзвичайно вродливий, він виявився й наполегливим правителем, який підкорив чи знищив чимало супротивників. У **1302 році**

Філіп IV скликав *станово-представницькі збори* — **Генеральні штати**. З їхньою допомогою він обмежив апетити пап римських, відмовившись сплачувати данину. У 1308 р. французький король вдався до зухвалих дій: він захопив Папу і переніс папський престол до французького міста Авіньйон. Наступні 70 років папами призначали французів, які виконували волю французьких королів. Однак Капетингам не вдалося повністю реалізувати цю перевагу — у 1328 р. династія згасла.

Генеральні штати — станово-представницький дорадчий орган, який між 1337 та 1789 роками скликався французьким королем для вирішення важливих військових, дипломатичних або фінансових питань.

1. Визначте причини слабкості королівської влади в період феодалної роздробленості. 2. Назвіть імена правителів Франції з династії Капетингів. 3. Перелічіть нововведення в управлінні Францією, які посилювали владу королів.

32-33.2. Чому почалася Столітня війна?

Спадкоємцями влади у Франції стала родина *Валуа* (1328–1589), проте свої обґрунтовані династичні претензії висунув англійський король Едуард III Плантагенет (1327–1377).

Англійцям належали Нормандія та Аквітанія, до того ж він сподівався на прихильність французької еліти й іноземних союзників. Боротьба за корону Франції стала головною причиною Столітньої війни (1337–1453 рр.).

Перші битви, зокрема, морська в затоці *Слейс* (1340 р.), сухопутні поблизу міст *Кресі* (1346 р.) та *Пуатьє* (1356 р.) показали перевагу англійців. Король Едуард III примусив рицарів стати в піший стрій і захищати лучників, набраних із вільних селян. Тогочасне французьке військо було звичайною феодалною армією, де кожен «умів воювати» краще, ніж король, тому французи билися безладно. Організованість англійців призвела до того, що під Пуатьє французи, які кількісно переважали супротивника вдвічі, зазнали розгромної поразки, втративши 5–6 тис. загиблими, пораненими та полоненими. Після катастрофи французів біля міста *Азенкур* (1415 р.) ситуація взагалі була плачевною: англійці захопили Париж та

чимало інших міст із довколишніми землями. У полон потрапив французький король Карл VI, який 1420 р. в Труа підписав договір, у якому передав династичні права на Францію сину французької принцеси Катерини та англійського короля Генріха V. Деякі місцеві аристократи не проти були віддати трон ворогам, і дофін (спадковий принц) Карл VII (1422–1461) опинився перед загрозою втрати корони.

«Битва в затоці Слейс», мініатюра, XIV ст.

«Битва французького та англійського королів», мініатюра, XIV ст.

1. Визначте причини та сторони Столітньої війни як соціального конфлікту. 2. Перелічіть основні битви початкового етапу Столітньої війни, покажіть їх на карті. 3. Що зумовило поразку французької армії та втрату контролю над Парижем у цей час?

32-33.3. Хто така Жанна д'Арк?

Батьківщину врятувала Жанна д'Арк. Уважалось, що ця дівчина народилася в селянській сім'ї, однак сьогодні історики доводять її ймовірне шляхетне походження. У 1429 р. Жанна д'Арк з'явилася при дворі дофіна та переконала його в своїй рятівній місії. Гостя стверджувала, що Бог дав їй видіння, де показав звільнення міста Орлеан, вигнання англійців та коронування Карла VII. Через безвихідне становище той погодився на допомогу.

Жанна д'Арк, портрет, XV ст.

Отримавши добірне військо і командування над ним, Жанна д'Арк відвоювала «місто Авреліана». Натхненні вірою в перемогу, французи назвали свою героїню Орлеанською дівою. Уже 1429 р. вона організувала визволення міста Реймс, отож

Карл VII прийняв корону в старій столиці франкських володарів. Однак згодом, через зраду, рятівниця потрапила в полон до англійців. Її звинуватили в чаклунстві та носінні чоловічого одягу (страшний злочин для середньовічної жінки!). У 1431 р. Орлеанську діву спалили на вогнищі в місті Руан, як «відьму». Проте її жертвна смерть сприяла об'єднанню французів та, як наслідок, їхній перемозі. Король повернув собі місто Париж, провінції Нормандію й Шампань. У 1453 р. англійці втратили місто Бордо (столицю Аквітанії), і Столітня війна закінчилася.

1. Назвіть основні факти з біографії Жанни д'Арк. 2. Чому, на вашу думку, король дозволив молодій дівчині очолити французьку армію? 3. Поміркуйте, чому Орлеанську діву на певному етапі війни народ сприйняв як відьму, «перетворивши» її з героїні в зрадницю? Про що свідчить той факт, що в 1920 році Жанну д'Арк католицька церква визнала святою?

32-33.4. Централізація королівської влади в Англії та Франції. «Війна Червоної і Білої троянд»

Столітня війна мала величезний вплив на зміну влади в Англії та Франції. Особливо це відчула **Франція**: у битвах загинуло чимало знатних і самовільних феодалів, замість яких набрали досвідчених професійних найманців. Керівні посади купували освічені та заможні городяни, таланти яких можна було використати у відбудові країни. Важливо, що нові люди у владі були вірні королю.

Людовик XI,
портрет,
близько 1470 р.

Карл Сміливий,
портрет, XV ст.

Цю ситуацію використав **Людовик XI** (1461–1483), якого з юних літ вважали вправним інтриганом. У війнах він розраховував більше на хитрість, аніж на силу. Хоча король уклав союз зі швейцарцями (найкращими європейськими найманцями XV–XVI ст.), у відкриті сутички з ворогами намагався не вступати.

Виклик королівській владі кинув лише бургундський герцог **Карл Сміливий**. Він (грошовитий і титулований) змалку виховувався в рицарських традиціях, а тому в дорослому віці витрачав немало коштів на утримання власного двору, проведення бенкетів, полювань і турнірів. Одного разу допоміг королю врятуватися від смерті, однак той не запам'ятав доброї послуги. Між конкурентами розпалилися виснажливі й довготривалі внутрішні війни. Врешті, 1477 р. Людовик XI намовив людей з оточення Карла Сміливого вбити сеньйора. Провінцію Бургундія долучили до королівських володінь, і Франція об'єдналася під владою Людовика XI як *абсолютного монарха*.

Схожі процеси відбувалися в **Англійському королівстві**. Столітня війна виснажила Англію до краю. У країну поверталися переможені рицарі. Підкошені невдачами й озлоблені, вони взяли активну участь у внутрішніх усобицях, що розгорілися внаслідок династичної кризи. У боротьбу за престол втяглися представники родин **Йорків**, геральдичним знаком яких була біла троянда, і **Ланкастерів**, що мали своїм символом червону троянду. Тому протистояння й назвали **Війною Червоної та Білої троянд** (1455–1486 рр.). Обидві династії мали рівні претензії на владу та відчайдушно її домагалися.

Невпинні бої, що тривали понад тридцять років, занестили країну. Загинули найкращі рицарі, а отже, досвідчені феодали віддалилися від державного життя. У результаті на трон усівся **Генріх VII Тюдор**, далекий родич Ланкастерів. Він помирих сторони, що ворогували, одружившись із Єлизаветою Йоркською (при цьому символічно додав до свого герба білу троянду). Опираючись на парламент, нових дворян і містян, Генріх VII

поступово перетворився в беззаперчного (абсолютного) монарха Англії. Династія Тюдорів правила до XVII ст.

1. Як Столітня війна сприяла зміцненню королівської влади? 2. Чим завершився конфлікт між Людовиком XI та герцогом Карлом Сміливим? 3. Якими були наслідки Столітньої війни для Англії? За яких обставин до влади прийшла династія Тюдорів?

Машина часу

«Жакерія».

Слово «jacquerie» надалі стало синонімом селянських повстань в англійській і французькій мовах.

<https://cutt.ly/rw1FEO1H>

Вір, але перевір

Остання велика битва Столітньої війни.

STEM-завдання «Інтерактивний плакат».

Матеріали: гаджет / доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи.

2. Доберіть додаткову інформацію про Столітню війну або Війну Червоної та Білої троянд (на вибір). 3. Користуючись платформою ThinkLink, створіть інтерактивний плакат за обраною темою. 4. Презентуйте результати роботи однокласникам / однокласницям.

Корисна гра:

«Столітня війна»

<https://cutt.ly/Jetwfn0H>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які етапи в історії середньовічної Франції можна виокремити?

3. Складіть ментальну мапу «Розвиток Франції в XI–XIV ст.».

4. Обчисліть справжню тривалість воєн, про які йшлося в параграфі. 5. Вправа «Стрічка часу». Створіть стрічку часу. Нанесіть на неї дати перебігу Столітньої війни, Жакерії, встановлення абсолютної монархії в Англії та Франції. 6. Вправа «Історичний портрет».

Укладіть історичний портрет Жанни д'Арк.

§ 34. Священна Римська імперія. Чехія та Угорщина в XIV–XV ст.

Згадайте...

- умови Верденського договору 843 року;
- з якими державами Русь підтримувала дипломатичні відносини.

Як ви розумієте... — значення термінів «імперія», «інвеститура»?

Чи знаєте ви, що...

- столицю Угорського королівства з X ст. і до монгольських завоювань було місто Естергом на півночі країни; король Бела IV зробив своєю резиденцією місто Буда (сьогодні — частина Будапешту)?

34.1. Як утворилася Священна Римська імперія?

У Східному Франкському королівстві, яке утворилося після розпаду імперії Карла Великого, продовжувала правити династія Каролінгів. До складу новоутвореної держави увійшли

германські землі, приєднані Карлом Великим: Тюрингія, Фризія, Баварія, Саксонія, Швабія, Франконія. Із X ст. тамтешні жителі йменувалися тевтонами, їхня держава розвивалася як роздроблена. Верховне управління належало герцогам, які використали слабкість королівської влади й самовільно розпоряджалися величезними територіями. Чималими земельними площами володіла церква, зокрема єпископи та абати. У дрібніших маєтках господарювали графи. Найважливіші державні справи вирішували на *рейхстагах* — особливих зборах, куди прибували усі герцоги. У 912 р., коли помер останній із Каролінгів, рейхстаг уперше обрав нового короля.

Імператор Оттон I та імператриця Адельгейда, скульптура, XIII ст.

Імперію тевтони не забули. У 936 р. королем обрали видатного **Оттона I** (936–973). Запобігаючи зовнішнім загрозам, він приєднав багату Лотарингію з містом Ахен, упокорив полабських слов'ян, розпочавши експансію на Схід, а в 955 р., у битві поблизу річки Лех, розгромив угорців, поклавши край їхній експансії. У внутрішніх справах, по-перше, перетворив служителів власного двору на вищих управлінців держави. Наприклад, значно розширив повноваження канцлера, який зберігав печатку, завідував архівом і зустрічав іноземних послів. По-друге, новий правитель підтримав церкву, зробивши її ієрархів феодалами-сеньйорами. Так появилися «духовні імперські князі» — єпископи, абати і навіть абатиси монастирів. Навзаєм вони забезпечували королівську скарбницю грошима, постачали продукти та, за потреби, приводили війська. Оттон I із дружиною Адельгейдою **2 лютого 962 р.** отримали від Папи Римського імператорські регалії. Цим актом відновлювалась Римська імперія. У 1157 р. племінник Оттона імператор Фрідріх I Барбаросса змінив її назву з Римської на Священну, а від 1254 року встановлено назву **Священна Римська імперія**. На її теренах право

інвеститури (призначення на церковні посади) належало не духовним, а державним посадовцям. Конфлікт з папами римськими вдалося залагодити лише 1122 р., коли уклали *Вормський конкордат* (угоду в місті Ворме). За цим документом духовних керівних осіб висвячував Папа Римський, але феоди вони отримували від імператора.

Конкордат — угода між Папою Римським як керівником держави та церкви й іншою державою.

1. Визначте особливості розвитку Східного Франкського королівства. 2. Як держава тевтонів перетворилася в Священну Римську імперію? 3. Як склалися відносини між Священною Римською імперією та Папою Римським?

34.2. Як розвивалася Священна Римська імперія в XII–XV ст.?

1. Назвіть напрямки військових завоювань німецьких імператорів. 2. Визначте основні етапи в історії Священної Римської імперії. 3. Охарактеризуйте основні положення «Золотої булли» Карла IV. <https://cutt.ly/Xw1Sv1lc>

34.3. Розвиток Чеського та Угорського королівств. Гуситські війни в Чехії

Чехія від XII ст. входила до складу Священної Римської імперії. Із-поміж її місцевої знаті піднісся княжий рід **Пржемысловичів**, представники якого в XIII ст. домоглися корони від Папи Римського. У той період королівство Богемія (назва історичного осердя Чехії) розпросторилося в Центральній і Східній Європі, а **Отокар II** (1253–1278 рр.) навіть хотів стати імператором, але німецькі курфюрсти його не підтримали. Чеська знать розсварилася між собою, і в XIV ст. владний престол опинився в руках правителів Священної Римської імперії. З одного боку, пильна увага до Богемії перетворила її столицю (місто Прага) в перлину Середньовіччя з величними соборами та знаним Празьким університетом. Водночас чужинці онімечували країну. Великими земельними угіддями володіла католицька церква, верхівка якої також походила з німців. На початку XV ст. проти таких утисків виступив **Ян Гус**, ректор Празького університету, вчений, мислитель. Він засуджував

майнову нерівність між людьми, критикував торгівлю індульгенціями, несправедливі побори за тайнства та духовні посади, вимагав, щоби богослужіння здійснювалися чеською мовою, а не латиною. На церковному соборі, що відбувся в місті Констанц, його звинуватили в ересі й засудили до спалення. Вирок виконали 6 липня 1415 р.

«Король Отокар II та його наступники — останні з Пржемысловичів», мініатюра, XIV ст.

«Спалення Яна Гуса», мініатюра, XVI ст.

Після прилюдної страти прихильники проповідника, які йменувалися **гуситами**, повстали, однак від початку між ними стався розкол. Стримані **чашники** прагнули оновлення обрядів, як-от причастя не лише хлібом, а й «чашею» — вином. Рішучі **таборити** (від гори Табор, що на півдні Чехії) хотіли збудувати на землі «Царство Боже», де зникнуть бідні та багаті, а житимуть тільки за приписами Біблії. Попри суперечності, обидві групи повстанців розпочали протицерковні й, певною мірою, національно-визвольні **гуситські війни**, що тривали впродовж 1419–1434 рр.

Римські папи п'ять разів оголошували хрестові походи проти гуситів, однак ті постійно перемагали. Вони створили дисципліноване й боекватне військо, удосконалили озброєння, повсюдно використовували гармати, а в перепочинках і в боях огорожувалися возами, які скріплювали ланцюгами, облаштувуючи в такий спосіб оборонні табори. Тривалий час гуситів очолював нездоланий **Ян Жижка**, але й після його смерті (від чуми) повсталі не знали поразок. Лише коли римські духівники пішли на поступки (дозволили богослужіння чеською мовою, причащатися вином усім вірянам), від непокірних відкололися чашники. Таборити не змогли самостійно протистояти ворожим силам, які переважали, і в 1434 р. у битві поблизу села Липани

здалися. Закінчення гуситських воєн, однак, не принесло Чехії незалежності. Уже від XVI ст. вона на 300 років стала провінцією Австрії.

До схожого результату прийшла Угорщина. Упродовж XI – першої половини XIII ст. Угорське королівство простягалось в межах сучасних Хорватії, Трансильванії, Словаччини та Закарпаття. Щоби управляти такими обширами,

володарі домовлялися з місцевим баронством. У 1222 р. король Андраш II (1205–1235) видав «Золоту буллу» — документ, що звільняв від податків титулованих осіб і закріплював за ними набуті власності. Однак у 1301 р. померли останні з Арпадів.

Після складних перипетій до влади прийшли їхні неаполітанські родичі — Карл Роберт Анжуйський (1308–1342), а потім — його син Людовик I Великий (1342–1382). Він став панувати також на польському престолі, захопив Далмацію, вигнавши звідти венеційців, намагався зібрати велику державу від Італії до Литви, але зазнав невдачі. Він помер без спадкоємця, тому за угорську корону відчайдушно змагалися найближчі сусіди. Криза виникла тоді, коли на Балканський півострів вторглися османи. Їхній натиск виявився згубним. У 1526 р. в битві поблизу міста Мохач спільне угорсько-хорватсько-чеське військо зазнало нищівного розгрому від турецької армії. Одну із частин Угорщини захопила Османська імперія, іншу — Австрія.

1. Які території входили до складу середньовічних чеської та угорської держав? Простежте за картою, яка є на першому форзаці підручника. 2. Визначте, яким було становище Чехії в складі Священної Римської імперії. Яке значення мав рух гуситів в історії Чехії? 3. Які питання врегулювала угорська «Золота булла»? Як і коли Угорське королівство втратило державність?

Машина часу

«Дипломатія».

Русь-Україна обмінювалася дипломатичними місіями зі Священною Римською імперією. Князь Володимир Великий підписував договори з Папою Римським Сильвестром II, королями Іштваном I (угорським), Болеславом I (польським) та Болеславом II (чеським). Князь Ярослав Мудрий підтримував відносини з німецькими імператорами Генріхом II, Генріхом III, Конрадом II. Син Ярослава Мудрого, Володимир, був одружений з Одою, ймовірно, дочкою німецького графа Ліпольда фон Штаде. Ізяслав одружився з дочкою князя Мешка II,

Святослав мав за жінку Оду — онуку німецького імператора, а Ігор — німецьку графиню Кунігунду. Дочка Ярослава Анастасія була королевою Угорщини.

1. Вправа «Картки для запам'ятовування». Об'єднайтеся в групи та створіть картки для запам'ятовування фактів з історії Священної Римської імперії / Чеського королівства / Угорського королівства (на вибір або за вказівкою вчительки / вчителя).

Корисна гра:

«Священна Римська імперія. Чехія. Угорщина»

<https://cutt.ly/TetwfUE7>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Якими були особливості організації влади в Священній Римській імперії? **3.** Складіть ментальну мапу «Гуситські війни».

4. Поміркуйте, чому «Золоті булли» називають саме так. Власне судження обґрунтуйте. **5. Вправа «Порівняльна таблиця».** Створіть таблицю для порівняння розвитку Чехії та Угорщини в період Середньовіччя. **6. Вправа «Історичний портрет».** Укладіть історичний портрет одного з правителів чи діячів Священної Римської імперії / Чеського королівства / Угорського королівства.

§ 35. Завершення Реконквісти та утворення централізованої держави в Іспанії

Згадайте...

- що таке Арабський халіфат;
- яку релігію сповідували засновники Арабського халіфату.

Як ви розумієте... — терміни «емірат», «іслам», «мусульмани»?

Чи знаєте ви, що...

- Альгамбру (палац-резиденцію династії Насридів, правителів Гранадського емірату) сучасники називали «найкрасивішою будівлею світу»;
- титул «католицьких королів» королівській парі Ізабель та Фернанду надав Папа Олександр VI?

35.1. Реконкіста

Швидко наступаючи, араби спромоглися до 711 р. захопити чи не весь Піренейський півострів. Король вестготів загинув, чимало знаті перейшло на бік завойовників, прийнявши іслам. Християн відтіснили на північ, звідки вони успішно «огризалися». Перший відчутний успіх до них прийшов ще в 718 р. — у битві поблизу поселення Ковадонга вони завдали мусульманам першої суттєвої поразки. Цей рік історики називають початком **Реконкісти** — *поступового звільнення з-під мусульманського володарювання*.

Півострів «втрапили» за неповних сім років, а відвоювати його в *маврів* (так іспанці називали арабів) удалося лише за понад сім століть. Реконкіста стартувала з гірських районів Північної Іспанії. Позаяк у височинах арабській кінноті не вдавалося виявити свої кращі бойові якості, королівства *Арагон*, *Кастилія*, *Леон* і *Наварра* зуміли вистояти у виснажливій боротьбі із загарбниками. До них долучилася *Португалія*, яка в IX ст. постала на західних звільнених землях як окреме графство Леонського королівства. У 1139 р. Португалія стала окремим королівством. Окрім того, іспанцям надходила допомога з Франції, Італії та Німеччини. Європейські рицарі активно брали участь у поверненні християнських земель, тому вже в X–XI ст. успіхи Реконкісти стали очевидними.

«Християнські війни під стінами іспанського міста», мініатюра, XIV ст.

Альгамбра, резиденція правителів Гранадського емірату, XIII–XIV ст.

У 1086 р. ситуацію змінила гірка невдача християн у битві поблизу поселення *Саграхас* (*Заллак*). Чи не вперше у світовій історії ворожі сторони домовилися про день протиборства. Араби не бажали брати зброю в руки в п'ятницю. Юдеї, яких налічувалося чимало у війську мусульман, протестували проти кровопролиття в суботу. Християни ж не

хотіли січі в неділю. Зрештою, обрали понеділок, що виявився для рицарів трагічним. Великі втрати, яких вони зазнали, ще на століття сповільнили процес відвоювання. Лише в 1212 р. у битві поблизу містечка *Лас-Навас-де-Толоса*, іспанці здолали збройні сили маврів. Відтоді араби перейшли до оборони, реконкістатори ж тіснили їх на південь.

Надалі іспанці відвоювали місто Кордова. Згодом під їх натиском не встояли Севілья, Валенсія, Мурсія. Щоправда, в XIV ст. міжусобні війни європейців загальмували наступ, але араби чубилися між собою ще більше. Через це впродовж XV ст. під їх владою залишався лише Гранадський емірат. На початку **1492 р.** кастильсько-арагонське військо захопило місто Гранада, цим завершивши Реконкісту. Рештки чужоземної армії втекли в Північну Африку.

Реконкіста — відвоювання християнами Піренейського півострова з-під арабського володарювання, що тривало в 718–1492 роках.

1. Простежте за картою місця найважливіших битв Реконкісти.
2. Чому, на вашу думку, те, що араби змогли захопити за сім років, європейці відвоювали понад сім століть?
3. Представники яких країн долучалися до Реконкісти?

35.2. Як жили іспанці XI–XV ст.?

Постійна боротьба із маврами мала відчутний вплив на розвиток іспанського суспільства. Реконкіста постійно потребувала людей, тому в християнських королівствах Іспанії ставлення до «тих, які працюють», відрізнялося від ставлення до них в інших країнах Європи. На верхніх східцях феодальної ієрархії, беззаперечно, перебували королі, нижче — служителі церкви та *гранди* (знатні багатчі). Високим статусом також пишалися *ідальго* — феодалі-воїни, на плечі яких ліг основний тягар бойових дій. В Іспанії діяли духовно-рицарські ордени (Калатрава, Алькантара), що володіли замками й чималими угіддями.

Торгові шляхи Середземного моря збагачували іспанських купців, які продавали рибу, шкіри, вовну, сіль, зерно, вино й олію. Від XII ст. широко використовували найману працю, створювали ремісничі цехи. Окрім того, чималі прибутки отримували селяни, які постачали продукти рицарям і містянам. Унаслідок цього прості люди домоглися певних політичних прав. Ще від 1137 р. в королівстві Леон скликали законодавчі збори (*кортеси*), але залучення до їхньої роботи представників третього стану відбулося тільки в 1188 р. Відтоді разом зі знаттю і духовництвом засідали й радилися депутати від міст і вільних селян. Уже в XIV ст. *кортеси* стали звичними на Піренеях.

Як і в Русі, іспанське суспільство вирізнялося тим, що стан *ідальго* не був закритим. Усякий містянин, який міг купити бойового коня, зброю, зрівнювався у правах із феодалом. Подекуди це робили примусово, адже війська потребували рицарів. Однак, незважаючи на обіцянки, жителі міст не бажали ставати «тими, які воюють», і віддавали перевагу звичному повсякденню.

Кортеси — законодавчі збори, а згодом станово-представницькі органи держав Піренейського півострова.

1. Чому перші кортеси в королівстві Леон перетворилися в справжні станово-представницькі збори саме в 1188 р.? 2. Назвіть основні стани середньовічного суспільства Піренейського півострова. 3. Порівняйте структуру іспанського суспільства із соціальною структурою інших середньовічних держав.

35.3. Об'єднання Іспанії

Зближенню правителів християнських королівств на теренах Піренейського півострова сприяла спільна боротьба проти арабів. У 1415 р. португальці навіть захопили Сеуту, місто в Північній Африці, чим визначили свою долю морської держави. Водночас уже в 1230 р. Кастилія, Леон, Астурія та Галісія об'єдналися в потужне Кастильське королівство з населенням близько 6 млн осіб. Королівство Арагон, де проживало майже 1 млн людей, за величиною посідало друге місце. В обох визрівали об'єднавчі мрії, що незабаром зреалізувалися. У 1469 р. Ізабель I Кастильська вийшла заміж за Фернандо II Арагонського. Ця династична унія визначила майбутнє єдиної Іспанії.

Весільний портрет короля Фернандо Арагонського та королеви Ізабель Кастильської, картина невідомого художника, XV ст.

Певний час шлюб тримали в таємниці. Лише в 1479 р. «молодята» остаточно стали правити в Кастилії, Леоні та Арагоні. Тоді ж і створили **Королівство Іспанія**. За перемогу над маврами їх прозвали «католицькою королівською парою», яка керувала під гаслом: «Ізабель і Фернандо — рівнозначні та рівноцінні». Успішна Реконкіста підвищила їхній авторитет та віддала їм у руки необмежену владу, тож потреби в скликанні кортесів не було. Духівництво та рицарі вже не брали участі в зборах. Містяни, які залишилися, обговорювали другорядні питання податків.

Позаяк співправителі виявилися фанатиками католицизму, посилювалися цькування юдеїв і мусульман. Їх змушували вихрещуватися задовго до завершення Реконкісти, але це не рятувало від гонінь. Хоча чимало наверталися в християнство, перед

страхом розправ їм доводилося втікати за кордон. Втечами насамперед рятувалися ремісники та купці, що спричинило занепад господарства. Водночас саме Ізабель I повірила італійцю Христофорові Колумбу й оплатила його пошуки короткого морського шляху в Індію. У 1492 р. він «випадково» відкрив Америку, що згодом збагатило Іспанію та перетворило її на велику колоніальну державу.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Хроніки Іспанії» про умови, що їх висували маврам у звільненому від них місті Толедо (1085 р.): «І звернулися маври до короля з проханням, щоб він залишив їх у місті і щоб зберегли вони свої будови ... та усе те, чим володіють. І король дозволив їм проживати в місті, і велів, щоби маври платили ті самі податки, які брали з них мавританські королі, і до того ж оголосив їм, що головна мечеть довічно належатиме їм...».

1. Які держави увійшли до об'єднаного Кастильського королівства? 2. Опишіть процес об'єднання Іспанії. 3. Як іспанці ставилися до маврів після Реконкісти? Для підтвердження своєї думки скористайтесь текстами параграфа та уривка з «Хроніки Іспанії».

Машина часу

«Ізабель».

Із вигнанки — у королеви! <https://cutt.ly/lw1FE1fq>
STEM-завдання «Фотоколаж».

Корисна гра:

«Реконкіста»

<https://cutt.ly/GetwfSJc>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Чому арабам вдалося швидко завоювати та кілька століть контролювати Піренейський півострів? 3. Створіть стрічку часу, на якій позначте ключові дати Реконкісти. 4. Поміркуйте, які чинники вплинули на формування особливої структури середньовічного іспанського суспільства. 5. Вправа «Фішбоун». Створіть схему-фішбоун, визначивши причини, основні події та наслідки Реконкісти. 6. Вправа «Сторителінг». У формі сторителінгу розкрийте процес об'єднання Іспанії.

§ 36. Італійські міста-республіки та їхні особливості

Згадайте...

- які держави після розпаду імперії Карла Великого намагалися контролювати територію Італії;
- який вплив на політичне життя середньовічної Європи здійснював Папа Римський.

Як ви розумієте... — поняття «місто-держава», «гільдія»?

Чи знаєте ви, що...

- з IX століття формується середньовічна міжнародна торгівля; на торгових шляхах Середземного моря панували італійські міста-держави; вони спеціалізувалися на експорті лляних тканин, непряденої бавовни та солі;
- товарообмін між арабським світом і Європою включав рабів, прянощі, парфуми, золото, коштовності, вироби зі шкіри, хутра тварин, розкішні тканини, особливо шовк?

36.1. Особливості розвитку Південної Італії. Що таке Папська область?

Середньовічна Італія також була надзвичайно роздробленою. Ще від античних часів вона вважалася найціннішою складовою Римської імперії, а тому, немов магнітом, притягувала войовничих сусідів. Південь Італії на тривалий період підкорили візантійці, араби, опісля — нормандці. У XII ст. Апулія та Сицилія об'єдналися під владою нормандського графа Рожера II в Сицилійське королівство. Проте війни не припинялися. Владу норманів змінили німецькі Штауфени. Прихильників німецьких імператорів в Італії почали називати **гібелінами**, їхніх противників, що підтримували пап римських, — **гвельфами**. Найвпливовіший із Штауфенів, імператор Фрідріх II, ухвалив 1231 р. відомі Мельфійські конституції. Цей цікавий збір законів проголошував централізовану королівську владу, закони якої були вищими, ніж місцеве феодалне право. Проте такі рішення мало впливали на загальний розвиток регіону. Незважаючи на наступні війни та зміни правлячих династій, уже від початку XIII ст. Південна Італія почала перетворюватися в сільськогосподарський регіон, яким залишається й донині.

Папська область утворилася ще у VIII ст., хоча становище понтифіків було непевним. У Центральній Італії владу з ними розділили князі та графи, які безперервно воювали між собою, що ускладнювало контакти Півдня і Півночі. Папська область була **теократичним** державним утворенням, у якому всю повноту світської та духовної влади утримували папи римські. Проте коли французькі королі захопили римських пап в «авіньйонський полон», зберігати єдність Папської області стало неможливо. У Мантуї, Феррарі, Урбіно та інших дрібних володіннях утверджувалися місцеві правителі. Від XV ст. культурне значення Риму та Папської держави зросло. Папа Миколай V (1447–1455) значно розбудував Ватиканський палац, заклавши основу для знаменитої Ватиканської бібліотеки. Довкола нього збиралися знавці книг, письменники, будівничі. Не менш впливовим був Сикст IV (1471–1484), на замовлення якого збудували Сикстинську капелу — всесвітньо відому архітектурну пам'ятку.

Сикстинська капела всередині та зовні

Теократія (дослівно: боговладдя) — форма правління, за якої влада в державі належить духовенству або главі церкви; політична система, за якої релігійні діячі мають вирішальний вплив на державні справи.

1. Визначте причини роздробленості Італії. 2. Хто такі гвельфи та гібеліни? 3. За допомогою карти, що в підпараграфі 34.1 (стор. 201), визначте, які держави існували на території Італії в Середні віки.

36.2. Особливості розвитку Північної Італії

1. Назвіть міста-держави Північної Італії.
2. Опишіть особливості господарства та соціальної структури цього регіону. 3. Які колонії заснували італійці на території України?
<https://cutt.ly/iw1SvI6L>

36.3. Політичний уклад міст Північної Італії

На початку XII ст. Флоренція з околицями перетворилася в комуни. Із 1138 р. в ній діяло виборне правління, очолюване консулами та радою, куди в різні періоди входило 100–150 «депутатів». Окремі питання обговорювали на загальних народних зборах. Флорентійці виступили проти феодалів, які жили неподалік. Їхні замки зруйнували, а самих переселили в місто. У Венеції правили дещо по-іншому. Її очолював дож, якого обирали пожиттєво. Йому допомагали 6 порадників і колегія 40 мужів, які спільно розв'язували найважливіші проблеми. У XIII ст. венеційці уклали «Золоту книгу», куди записали найвизначніші родини і лише з-поміж них обирали собі керівників.

Місто Мілан уважалось осердям Ломбардії. Кілька разів його руйнував німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, але воно щоразу відроджувалося. Ремісничі майстерні забезпечили йому промислове піднесення. У XV ст. владу перейняв кондотьєр (керівник найманих військ) Франческо Сфорца. За правління його родини міланці відчували себе не тільки громадянами сильної держави, а й долучилися до творення знаменитої культурної спадщини середньовічної Італії. Населення італійських міст переважно утворювало республіки, де управляли народні обранці. Так містяни самостійно порадкували колективним життям. Водночас від XV ст. значно посилилися впливові династії. Подекуди утвердилися **олігархи** — знатні й багаті люди, які прагнули керувати.

Поява олігархів призводила до утвердження **тиранії** — влади правителів, які правили одноосібно, спираючись на підтримку городян. Яскравим прикладом такої політики стало правління родини фінансистів Медічі у Флоренції. Практичний і надзвичайно багатий Козімо Медічі в 1416 р. захопив владу в місті, здолавши опонентів із банкірського дому Абрुцці. Він

своїм коштом роздавав хліб у голодні роки, був покровителем мистецтва. На відміну від інших тиранів, він не страчував опонентів, задовольняючись конфіскацією їхніх володінь. Цю політику продовжив його внук **Лоренцо Медічі (1448–1492)**, який витратив чимало коштів родини на меценатство і підтримку здібних людей. Проте показова розкіш та самоуправство налаштувало проти його нащадків простих флорентійців, які ненадовго навіть спромоглися вигнати родину заможних банкірів із міста.

Місто Флоренція,
малюнок-мапа, XV ст.

Лоренцо Медічі,
фрагмент фрески Доменіко Гірландайо
в каплиці Сансетті, Флоренція,
близько 1485 року

1. Як організовувалось управління Флорентійської комуни?
2. Чому родині Медічі вдалося захопити владу в місті?
3. Визначте причини посилення влади олігархів у більшості італійських республік. Думку обґрунтуйте.

Машина часу

«Генуезці в Криму».

Присутність генуезців у Криму тривала з 1261 року до 1475 року. За цей час південний берег Криму став торговельним хабом між Сходом і Заходом. Ця територія називалася Газарія. Центральним містом була Кафа (Феодосія). Відомо, що до 1453 року верховним правителем Кафи і всієї Генуезької Газарії був дож Генуезької республіки. Він призначав консула — свого представника в Кафі та ще в деяких колоніях: Чембало (Балаклава), Солдаї (Судак), Тані (колонія в гирлі Дону). Консул Кафи призначав консулів меншого рангу в Алустон (Алушта), Гурзуф, Яліт (Ялту) та в інші факторії Південного берега, які в сукупності створювали Капітанство Готію — складову Генуезької Газарії. Населення генуезьких колоній було строкате: італійці, вірмени, русичі, татари, греки.

Вір, але перевір

Міжнародна середньовічна торгівля процвітала, оскільки багато міст-держав створювали міжнародні торговельні поселення, у яких іноземним купцям дозволялося торгувати та тимчасово жити. На початку XIII ст. Генуя мала 198 постійних купців, з яких 95 були фламандцями і 51 — французами. До середини XIV ст. італійські міста-держави торгували навіть із такими далекими партнерами, як монголи.

Торговельні експедиції фінансували багаті інвестори. Той, хто повністю профінансував експедицію, отримував 75 % прибутку, а купці, що продали товар, — решту. Такий вид інвестицій мав назву *commenda*. Існувала ще *societas maris*: інвестор вкладав у товар дві третини капіталу, а купець — решту. Тоді прибуток ділили 50:50. Так формувалися покоління купців з однієї родини, наприклад, Медічі з Флоренції.

STEM-завдання «Палац дожив у Венеції».

Матеріали: гаджет, доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Огляньте Палац дожив у Венеції за допомогою додатку Google Earth. 2. На основі віртуальної екскурсії опишіть можливі враження іноземців, які відвідували Венецію в Середні віки. 3. За бажанням скористайтеся функцією «Додати» та створіть слайд про особливості управління Венецією у Середні віки.

Корисна гра:

«Італійські міста-республіки»

<https://cutt.ly/UetwfKll>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які чинники перешкождали об'єднанню Італії в Середньовіччі?
3. Складіть короткий перелік предметів, якими торгували італійські купці.
4. Поміркуйте та порівняйте розвиток Північної і Південної Італії в Середні віки.
5. **Вправа «Комерційний маршрут».** Скориставшись додатковою інформацією, «прокладіть» умовний маршрут, який могли долати генуезькі купці в Середні віки. Візуалізуйте його за допомогою доступних інтернет-ресурсів.
6. **Вправа «Ментальна мапа».** Укладіть ментальну мапу на тему «Середньовічні держави на території Італії».

§ 37. Польське королівство в XIV–XV століттях. Утворення Великого князівства Литовського

Згадайте...

— з якими країнами Центральної Європи Русь-Україна мала династичні зв'язки.

Як ви розумієте...

— поняття «язичництво»,
«династична унія»?

Чи знаєте ви, що...

— історичний роман Володимира Рутківського «Сині Води» було визнано Книгою року ВВС – 2011; у ньому, зокрема, йдеться про битву між військами князя Ольгерда та монгольськими загонами 1362 року, за результатами якої значні території України увійшли до Великого князівства Литовського; сучасні історики сперечаються про точну локацію цієї битви, а частина дослідників вважає, що Сині Води — це річка Синюха на Кіровоградщині?

37.1. Польське королівство

Відомості про перших польських князів з династії П'ястів сягають X ст. Князь Мешко I (960–992), як ви пригадуєте, у 966 р. охрестив країну. Опісля розширював її межі, приєднуючи землі на узбережжі Балтійського моря, в Сілезії та Малопольщі. Його син Болеслав I Хоробрий (992–1025) утвердив польське правління від Балтики до Карпат і від Ельби на заході до Волині на сході. Столичним містом його держави став Краків. Князь Болеслав I відстоював свою владу в боротьбі зі Священною Римською імперією, добився визнання окремого архієпископства. Ненадовго Болеславу I вдалося опанувати Чехію, приєднати моравські землі. У 1018 р. на заклик князя Святополка він захопив Київ, хоча змушений був відступити з міста через спротив киян. За легендою, Болеслав I ударив по київських Золотих воротах мечем, від чого на ньому з'явилася щербина. Меч Щербець перетворився на легендарну реліквію П'ястів, яка сьогодні зберігається у Кракові.

Через постійні сварки до ідеалів своїх засновників польським П'ястам вдалося повернутися нескоро. Як не дивно, але на початку 1240-х рр. деякий лад внесло монгольське

вторгнення. Після нього польські князі, як і угорські королі, запрошували переселенців із Заходу, переважно німців, які принесли свої традиції господарювання. Хоча перші спроби утвердити королівську владу відбулися ще наприкінці XIII ст., остаточно об'єднав Польщу Владислав I Локетек (1320–1333), який у 1320 р. отримав королівську корону. Роздаючи привілеї містам і знаті, отримав надійних союзників для протистояння з Тевтонським орденом.

Монета Казимира III,
XIV ст.

Його сина, Казимира III, коронували в 1333 р. Він одразу заручився підтримкою вищого католицького духовництва, налагодив добросусідські взаємини з Угорщиною, знайшов надійних союзників у Західній Європі. Проте вирішення зовнішніх питань коштувало дорого. Щоб помиритися з чехами, він поступився Сілезією, а заради згоди з Тевтонським орденом пожертвував Помор'ям, що на узбережжі Балтійського моря. Водночас цей мир дав змогу повести війну за галицько-волинську спадщину. У 1349 р. після низки успішних походів Казимир III захопив місто Львів та значні території Галицького князівства. Він дбав про розвиток власної країни: упорядкував управління, захищав селян від свавілля феодалів, карбував монети, надавав пільги містам, заснував Краківський університет. Після його смерті в 1370 р. династія П'ястів припинила існування.

1. Скористайтеся картою «Хрестові походи та держави хрестоносців», що в § 30. Віднайдіть на карті: столиці Польщі; держави, із якими межувало Польське королівство; територіальні втрати та надбання в Середні віки.

2. Визначте характерні досягнення згаданих у параграфі польських правителів із династії П'ястів. 3. Поміркуйте, чому Польща була зацікавлена у встановленні своєї влади на українських землях? Із якими подіями пов'язані спроби польських князів та королів поширити вплив на Україну?

37.2. Як формувалася Литва?

Давні литовці чи не найдовше в Європі залишалися язичниками. У XIII ст., щоби протистояти нападам Польщі, Тевтонського ордену й Русі, розрізнені племена почали об'єднуватися в князівство. Уже 1253 р. князь Міндовг отримав

корону від Папи Римського Інокентія IV. Того ж року коронували галицько-волинського князя Данила Романовича. Щоправда, Міндовг скоро повернувся до язичництва, а після його смерті в країні вчинилася внутрішня колотнеча.

Упродовж XIV ст. у Литві найуспішніше правили Гедимін (1316–1341) та Ольгерд (1345–1377). Князь Гедимін згуртував під своїм правлінням численні уділи, на рівних воював із Тевтонським орденом. Щоб почуватися впевненіше, він одружив доньку Анну з майбутнім польським королем Казимиром III. Під орудою Гедиміна литовці взялися потроху приєднувати руські землі. Його сини продовжили експансію на південь.

«Ольгерд, Великий князь Литовський», ілюстрація з «Хроніки європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні де Ріццоні, 1578 рік

«Князь Данило Острозький у битві на Синіх Водах. 1362 р.», художник Артур Орльонов, 2012 рік

Князь Ольгерд приєднав Смоленщину, від 1349 р. вів боротьбу за території Галицько-Волинської держави (або Королівства Руського), опісля прилучив місто Київ, виборов у Константинопольського Патріарха право на відновлення православної митрополії для русичів і литовців. У 1362 р. він у битві поблизу річки Сині Води розбив ординців. Як наслідок, кордони його володінь простяглися від Балтійського до Чорного морів. Цікаво, що у велетенській державі послуговувалися руською мовою. В управлінні новоприєднаними теренами литовці дотримували принципу «Старого не змінюємо, нового не вводимо».

1. Поміркуйте, за яких умов відбувається перетворення литовських племен на впливову середньовічну державу.
2. З'ясуйте, які методи використовували литовські князі для посилення своєї ролі в міжнародних відносинах.

Наведіть приклади. 3. Які українські землі потрапили до складу Великого князівства Литовського? За яких обставин це відбулося?

37.3. Початок формування Польсько-Литовської держави

Після смерті короля Казимира III влада в Польщі перейшла до угорського правителя Людовика I (за попередньою домовленістю). Однак коли Людовик I помер, проблема престолонаслідування загострилася. У нього лишилася донька **Ядвіга**, для якої польська еліта вирішила підібрати гідного чоловіка. Вибір впав на литовського князя **Ягайла** (1377–1434).

У **1385 р.**, щоб забезпечитися від Тевтонського ордену, литовський князь **Ягайло Ольгердович** уклав **Кревську унію** з Польщею та одружився з польською королевою **Ядвігою** (королівські права визнавалися саме за нею). За умовами угоди, князівство зобов'язувалося ввійти до складу королівства, а власних громадян повернути в католицьку віру. Ягайло охрестився сам, прийняв ім'я **Владислав II**, ставши водночас польським королем та Великим князем Литовським. Хоча об'єднання сприйняли не всі, зокрема литовці, упродовж XV–XVI ст. обидва народи невпинно зближувалися й міцніли. Згодом Ягайло уступив князювання в Литві двоюрідному братові *Вітовту* (правив у 1390–1434 рр.), котрий значно розширив межі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Його князівство тривалий час було самостійним учасником міжнародних відносин.

Об'єднані польсько-литовські війська завдали поразки Тевтонському ордену в **1410 р.** біля сіл Грюнвальд і Танненберг. Перемога дала змогу послабити впливи братів-рицарів та поступово приєднувати їхні володіння. Подолання спільного

ворога зміцнило королівську владу. У 1413 р. умови **Городельської унії** підтвердили попередні рішення про об'єднання держав. Литовське боярство зрівнювалося у станово-правовому становищі з польськими магнатами і шляхтою. Однак йшлося лише про тих бояр, що перейшли в католицизм. Православні ж опинялися в опозиції, що призвело до посилення внутрішнього протистояння.

1. Пригадайте факти укладання династичних уній в історії середньовічної Європи. Наведіть приклади.
2. Визначте основні умови Кревської унії. 3. Назвіть результати та наслідки Грюнвальдської битви.

Машина часу

«Городло».

<https://cutt.ly/0w0QxYEE>

Мовою історичного джерела

Хроніст Янко з містечка Чарнков (XIV ст.) про захоплення Казимиром III Галицької землі...

Вір, але перевір

Велике князівство Литовське — одна з найбільших держав пізнього Середньовіччя.

1. Вправа «Кола Вена». Створіть схему «Розвиток Польщі та Литви у Середні віки» за принципом діаграми Вена. Запишіть спільні та відмінні риси.

Корисна гра:

«Польське королівство та Велике князівство Литовське»

<https://cutt.ly/YetwfMqK>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які фактори сприяли зближенню Польського королівства та Великого князівства Литовського? 3. Складіть схему «Кревська унія». 4. Поміркуйте, чому приєднання українських земель до Литви називають «тихою експансією» (пригадайте значення терміна «експансія»). 5. Вправа «Історичний портрет». Створіть історичний портрет одного із правителів Польського королівства чи Великого князівства Литовського. 6. Вправа «Історична реконструкція». Із додаткових джерел дізнайтеся інформацію про хід Грюнвальдської битви. Складіть розгорнутий план опису події.

§ 38–39. Удільні князівства на теренах Русі-України

Згадайте...

- рішення Любецького снему;
- імена князів, яким вдалося зберегти контроль над більшістю територій Русі-України в XI ст.

Як ви розумієте... — поняття «удільний князь», «політична роздробленість»?

Чи знаєте ви, що...

- син Ярослава Мудрого Святослав Ярославович після смерті батька став князем у Чернігові; від нього походять дві гілки чернігівських князів, Давидовичі та Олеговичі; династія Давидовичів швидко вигасла і провідну роль у регіоні перейняли нащадки Олега; відомо про 20 чернігівських князів, що правили аж до завоювань монголів?

38–39.1. Чому дробилася Русь?

Від середини XII ст. Русь почала дробитися на самостійні князівства, владу в яких утримували представники місцевих Рюриковичів. Загалом виокремлюють півтора десятка великих удільних князівств (земель), які дробилися на менші. Однак у межах сучасної України утворилося п'ять: *Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Володимирське (Волинське)*. Роздробленість та чвари між князями не були руським «винаходом». Більшість тогочасних європейських держав так само переживали часи внутрішніх колотнеч. Русь на цьому тлі мала як свої унікальні особливості, так і цілком типові риси.

Якщо в Європі між собою змагалися окремі феодальні сім'ї, то в Русі боротьба йшла між Рюриковичами (про що уже згадувалося раніше). На початку свого панування в Києві князі могли міцно утримувати столицю й передавати її у спадок нащадкам. Коли ж рід розрісся, за місто почалася боротьба. Чіткого престолонаслідування не існувало, тож князі утворювали союзи, закликали половців, поляків, угорців, щоби оволодіти бажаною столицею та закріпитися в ній.

Іншою, більш поширеною, причиною усобиць було те, що управляти настільки величезними територіями з одного центру в Середньовіччі було складно. Окремі землі не відчували міцних економічних і культурних зв'язків між собою. Місцеві удільні князі впевнено почувалися і без вказівок київського правителя.

Вони спиралися на вірне боярство та дрібніших князів Рюриковичів, яким охоче віддавали менші володіння за службу. Потреба в сильному війську зміцнила становище бояр-землевласників, які охоче підтримували того князя, що надавав їм вотчини. Під тиском кочового Степу поступово занепадав торговий шлях «із варягів у греки», а брак коштів часто компенсувався грабунком сусідніх володінь.

Проте Київ залишався столичним містом, а статус великого князя Київського багато важив у руському суспільстві. Русь-Україна була християнською країною, тож релігійна спільність відігравала вагомую роль у єднанні розрізнених володінь.

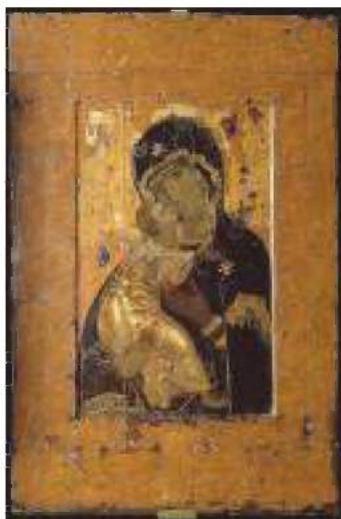
1. Чи був, на вашу думку, процес дроблення Русі на окремі землі неминучим? Що цьому сприяло? 2. Поміркуйте, які типові риси та які унікальні особливості мав процес роздробленості на теренах сучасної України в загальноєвропейському середньовічному контексті. 3. Простежте за картою «Удільні князівства в межах сучасної території України (XII – перша третина XIII ст.)», що в §§ 15.2, території та найбільші міста удільних князівств, на які розпалася Русь-Україна.

38–39.2. Київське та Переяславське князівства у XII–XIII ст.

Київське князівство упродовж політичного дроблення Русі продовжувало зберігати свій вплив. Столичний Київ, прикрашений багатьма храмами, лишався центром окремої митрополії. Кількість населення в місті, за різними підрахунками, сягала до 50 тис. осіб, що за середньовічними нормами було надзвичайно багато. Такому розвитку столиці сприяли ремесла і торгівля — вигідне розташування на перетині торгових шляхів робило місто важливим економічним центром (рух здійснювався річками Дніпром, Россю, Прип'яттю та іншими). Навіть князівські усобиці чи набіги половців не могли підважити цей статус.

Київська земля упродовж XII–XIII ст. була, напевно, найбільш густозаселеною територією Русі-України. Серед найбільших міст — Канів, Білгород, Вишгород, Овруч, Торчеськ. Кожне місто було центром меншого удільного володіння, у якому правили окремі князі, визнаючи над собою владу київського володаря. Тут активно селилися ремісники: гончарі, ковалі, ливарники, складуви, теслі, зброярі. Загалом у межах Київської землі історики налічують понад вісім десятків міст.

Родючі ґрунти сприяли розвитку сільського господарства. Поруч зі світським розвивалося церковне землеволодіння.

Вишгородська ікона Божої матері, вивезена Андрієм Боголюбським до міста Володимир-на Клязьмі

Особливістю Київського князівства було те, що столичний статус Києва приваблював удільних князів. Утверджувалися зазвичай силою, тому місто і земля страждали від міжусобних війн. Особливо руйнівним був похід **1169 року**, який організував князь **Андрій Боголюбський** із периферійного Володимиро-Суздальського князівства, намовивши інших князів до участі. Після нищення столиця довго оговтувалася.

Поруч із Київським розташовувалося **Переяславське князівство**, яке було «щитом» проти половецького Степу. Сусідство з войовничими кочовиками призвело до того, що в князівстві, окрім столичного Переяслава, не існувало великих міських центрів (хоча загалом історики налічують 25 менших). Тутешні міста більше нагадували оборонні пункти зі сільськогосподарською округою. Водночас у князівстві укріпилися нащадки Володимира Мономаха, які періодично воювали з половцями. Одним із найвідоміших був князь Володимир Глібович. На спомин про його смерть у **1187 р.** літописець записав: «У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою /.../ був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями /.../ сповнений. За ним же Україна багато потужила». Це — перша згадка назви «Україна» в історичних джерелах.

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про пограбування Києва 1169 р.: «Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий день, у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі ці смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, — і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами Святої Богородиці оберіг його од такої біди».

Вір, але перевір

Похід 1169 року на Київ відомий як один із найбільш нищівних для міста. Князі-претенденти на столицю (у цьому поході брали участь 20 князів та загони половців) увійшли з військом у місто та влаштували грабунок. Розбій тривав, за літописом, два дні. Але й після цього погрому Київ не втратив свого столичного статусу. До речі, сам Андрій Боголюбський безпосередньої участі у здобутті Києва не брав, хоча був одним з організаторів. Представником Володимиро-Суздальського князівства в захопленні Києва став син Боголюбського.

Володимиро-Суздальський князь взяв багаті трофеї, але сам не залишився в Києві. Його більше цікавило Залісся, та й контролювати столичне місто він не мав достатньо сил. Боголюбський також спробував захопити Новгород, згодом організував ще один похід на Київ, але в обидвох військових кампаніях зазнав поразки. Зрештою був убитий у своїй резиденції власними слугами.

1. За картою встановіть плюси та мінуси географічного розташування Київського та Переяславського князівств. 2. Визначте причини постійної боротьби руських князів за Київ. 3. Чому, на вашу думку, Переяславське князівство вважають «щитом» Русі-України? Які це мало наслідки для розвитку Переяславщини?

38–39.3. Чернігівське та Волинське князівства у XII–XIII ст.

Князь Ярослав Мудрий у своєму заповіті передав чернігівські володіння синові Святославу. А його сини, Олег і Давид, почали усобиці, заснувавши місцеві династії Олеговичів (літописних Ольговичів) і Давидовичів. Періодично вони утворювали свої союзи, щоби боротися за Київ, однак насамперед змагалися за можливість заволодіти **Черніговом**. Уважають, що він як за розмірами, так і за статусом був другим містом Русі-України. Величні храми, розвинені ремесла, торгівля з іноземцями тут поступалися лише Києву. Князівство мало щонайменше 46 міст, найбільші серед яких — Новгород-Сіверський, Путивль, Глухів, Курськ, Брянськ, Стародуб, Остер. Захист мережі міст забезпечували дрібніші удільні князі та вірне їм боярство.

Місцеві хлібороби страждали від половецьких набігів, тому Ольговичі неодноразово виступали проти Степу. Один із таких походів **1185 р.** оспівав невідомий автор «Слова про похід **Ігорів**». Новгород-сіверський князь **Ігор Святославович** об'єднав родичів у невелике військо й, прагнучи слави та військової

здобичі, рушив у невідготовлений похід. Руські війська зазнали поразки, князь Ігор потрапив у полон, з якого йому вдалось утекти. Однак вплив Ольговичів від цього не зменшився, у XIII ст. вони цілком успішно боролися за Київ.

Упродовж XI ст. син Ярослава Мудрого Ізяслав мав на меті захопити **Волинську землю** у власні володіння. Остаточно це вдалося Володимирі Мономаху, тож його нащадки (князі Мономаховичі) надалі правили у Володимирі. Ще в 1154 р. їхні володіння розділили на Володимирське і Луцьке князівства, пізніше виділяли менші удільні землі (Шумськ, Пересопниця, Дорогочин та інші). Володимирські князі активно родичалися з європейськими володарями, зокрема польськими П'ястами. Претендували вони й на Київ. У 1167 р. князя Мстислава Ізяславовича запросило київське міське віче. Він уклав угоду «ряд» з місцевими городянами та іншими князями щодо свого правління, розбив половців, пропонував припинити усобиці. Однак руйнівний похід Андрія Боголюбського зупинив його урядування.

Вір, але перевір

<https://cutt.ly/Hw0QcTkG>

Одним із найзворушливіших епізодів літописної поеми «Слова про похід Ігорів» вважають «Плач Ярославни». Дружина князя Ігоря Святославовича побивається через поразку та полон чоловіка. Вона — донька галицького князя Ярослава Осмомисла.

Тому «Ярославна» — це не ім'я, а по батькові. Як звали князівну — невідомо, одні з істориків припускають, що Сфросинія. Галичанка виявилася напрочуд вродливою та кмітливою дівчиною. Протягом десяти років вона перебувала з чоловіком у місті Новгород-Сіверський, де народила п'ятьох синів і доньку. До речі, її сини Володимир, Святослав та Роман Ігорьовичі претендуватимуть на Галич після смерті свого діда Ярослава Осмомисла.

Князь Ярослав Осмомисл, погруддя-реконструкція

1. Що стало причинами ворожнечі між Олеговичами та Давидовичами? 2. Які історичні події лягли в основу «Слова про похід Ігорів»? 3. Визначте характерні риси розвитку Волинського князівства.

38–39.4. Як постало Галицьке князівство? Хто такий Ярослав Осмомисл?

Влада в найбільш західних володіннях династії Рюриковичів мала певні особливості. Тут утвердилися *Ростиславовичі*, нащадки князя Ростислава Володимировича, найстаршого онука Ярослава Мудрого. Спочатку в 1084 р. до Перемишля прибув князь Рюрик Ростиславович. Згодом приєдналися його брати: Василько посів престол у Теревовлі, а Володар почав правити у Звенигороді. Активність Ростиславовичів була не до вподоби іншим князям, які вважали прикарпатські терени своїми. Проти них одразу виступив волинський князь Давид Ігорьович, який захопив князя Василька та осліпив його. Однак князь Володар виручив брата. Разом вони розбили волинські та київські війська, перемогли угорців (короля Калмана) й міцно утвердили свою владу.

У 1141 р. князь Володимирко Володаревич остаточно об'єднав землі батька й дядьків у єдине **Галицьке князівство** зі столицею в Галичі. На відміну від інших земель Русі-України, Галицька земля не дробилася на менші удільні князівства, а передавалася від батька до сина.

Найвідомішим з Ростиславовичів був князь **Ярослав Володимирович (1153–1187)**, прозваний **Осмомислом** (за здатність нібито мислити вісьмома думками). Він продовжував політику попередників та водночас захищався від зазіхань волинських князів і великого київського князя. Залишаючись «мирним», Ярослав Осмомисл зумів розширити межі своїх володінь, приєднати простори між річкою Дністер і Карпатами, пониззя річки Дунай. Нові території заселяли й освоювали, тобто колонізували.

Інтуїція та вміння домовлятися не зраджували нащадкові Ярослава Мудрого. У 1164 р. укладено візантійсько-угорський мир, спрямований, зокрема, проти Галицького князівства. Князь Ярослав Осмомисл вирішив діяти на випередження. Він підтримав вигіднішого претендента на імператорський престол — Андроніка I Комніна, двоюрідного брата правлячого імператора. Цікаво, що той був сином ромейського правителя та руської княжни Ірини Володарівни і не тільки знав руську мову, а виявляв особливе ставлення до матеріної батьківщини. Там і шукав прихистку в скрутний момент. Галицький Осмомисл прийняв утікача, за що той згодом віддячив мирною угодою.

У Галицькому князівстві бояри мали великий вплив у суспільному житті. Ростиславовичі рано почали роздавати їм вотчини, бажаючи заручитися надійною підтримкою. До того ж, частина бояр походила з племінної верхівки хорватів, інші нажили собі могутності завдяки продажу солі — основного середньовічного «консерванта». Навіть Ярослав Осмомисл мав зважати на їхню волю: коли він розлучився з дружиною й взяв собі іншу, вибухнув бунт. Князя примусили повернутися до законної дружини, а «розлучницю» стратили.

Після смерті князя Ярослава Осмомисла в 1187 р. влада перейшла до його позашлюбного сина, проти якого виступили галицькі бояри та син Володимир. Після тривалої колотнечі й смерті опонента, Володимир Ярославович утвердився на престолі, проте, як вважається, нащадків не залишив. Династія Ростиславовичів припинила своє існування.

Мовою історичного джерела

Візантійський хроніст Нікіта Хоніат про розписи палати, які наказав зробити Андронік I Комнін на згадку про перебування в Галичі:

«...Живопис зображавв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, лови оленів і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший за ведмедя та плямистого леопарда й водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його наметами, нашвидкуруч приготований обід зі спійманої здобичі, самого Андроніка, який власноруч розрубє на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно смажить його на вогні, та інші подібні предмети, що свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня».

«Літопис руський» про князя Ярослава Осмомисла: «...Був же він князь мудрий і красномовний, і богобійний, і поважний в усіх землях, і славен військами... З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок своєї землі, і тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи його, безперестану грекам, уграм і чехам допомагаючи, були вмілі в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав. Він був щедрим, милостивим і правосудним, через те безліч іноземців йому служило. Навчений був, багато книг читав. У церковному чині багато що виправляв, і клір влаштовуючи, і навчаючи, зловір'я скореняв, а мудрості і правдивої віри навчав і вчити спонукав. Ченців же і їхні прибутки призначив для навчання дітей».

1. *Визначте етапи утворення Галицького князівства.*
2. *Охарактеризуйте період правління Ярослава Осмомисла.*
3. *Чому, на вашу думку, галицькі бояри мали значний вплив у суспільному житті?*

Машина часу

«Як астрономія історикам допомогла».
«Детективна історія Крилоса».

<https://cutt.ly/Hw0QcTkG>

1. Вправа «Аналізуємо джерела».

Опрацюйте фрагменти джерел, що розміщені у підпараграфах 38–39.2 і 38–39.4, та виконайте завдання:

- висловіть власне судження про те, чому під час пограбування Києва 1169 року нападники дозволили собі не тільки розбій, а й підпали церков, викрадення церковного майна;
- з *Літопису руського* дізнайтеся деталі походу Ігоря на половців 1185 року; укладіть план проведення цієї військової кампанії;
- на основі записів візантійського хроніста Нікити Хоніата та уривка з Київського літопису складіть допис для щоденника / соцмережі про побут та життя князівського двору в Галичі.

2. STEM-завдання «Удільні князівства».

Матеріали: гаджет, доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи.

- Створіть за допомогою сервісу [Thinglink](https://www.thinglink.com/) інтерактивний плакат про одне з князівств, яке утворилося на теренах України. Розкрийте особливості його розвитку.
- Поділіться з однокласниками / однокласницями покликаннями на вашу роботу.

Корисна гра:

«Удільні князівства»
<https://cutt.ly/eetwf7S7>

Перевірте себе

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
- Які удільні князівства існували на території України в період роздробленості?
- Складіть порівняльну таблицю розвитку удільних земель.
- Поміркуйте, чи був процес «дроблення» суто українським явищем. Власну думку аргументуйте прикладами.
- Вправа «Колаж».** Створіть колаж «Удільні князівства».
- Вправа «Удільні князі».** Укладіть перелік місцевих князівських династій та їхніх представників. Для виконання завдання скористайтеся матеріалом підручника та додатковими джерелами.

§ 40. Волинсько-Галицька держава

Згадайте...

- як утворилися Волинське та Галицьке князівства;
- ім'я волинського князя, якому вдалося на певний час встановити контроль над Києвом.

Як ви розумієте... — поняття «бояри», «опозиція»?

Чи знаєте ви, що...

- у 2003 році в Україні створено державну нагороду для військових й державних службовців — орден Данила Галицького; гасло ордену: «Батьківщина і честь»;
- почесне ім'я короля Данила присвоєно 24-й окремій механізованій бригаді, що перебуває у складі оперативного командування «Захід»; бійці «королівської» бригади беруть участь в активних військових діях із 2014 року; у 2017 році для бригади розробили символіку і девіз: «Milites Regum» (з латини: «піхота короля»)?

40.1. Князь Роман Мстиславович та утворення Волинсько-Галицької держави

Володимирський князь Роман Мстиславович уперше спробував укріпитися в Галичі ще після смерті Ярослава Осмомисла. Однак тоді його вигнали галицькі бояри та їх союзники. До того ж, князь Володимир Ярославович виявився «міцним горішком». Скориставшись іменем батька, він домігся зустрічі з правителем Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою, визнав себе його васалом та погодився платити данину взамін на поміч. Князь Роман змушений був відступити. Коли ж династія Ростиславовичів вигасла, представник волинських Мономаховичів удруге не змарнував свого шансу. У 1199 р. він сміливо атакував сусіднє князівство та захопив його, створивши **Волинсько-Галицьку державу**. Її столицею він обрав місто Галич. До слова, у давніших текстах траплялося й інше написання її назви — Галицько-Волинська.

Владу князя Романа не сприйняла частина галицьких бояр, зокрема Володислав Кормильчич та його рід. Довелося наводити лад жорсткими заходами. Тогочасні польські хроністи сновіщали, що князь розстрілював незадоволених із луків! Можливо, такого й не було, але чимало боярських родів покинули край і осіли в Угорщині чи Польщі. Перемога над верхівкою незадоволених посприяла зміцненню княжої влади.

Волинсько-Галицька держава, розташована на перехресті західноєвропейських торгових шляхів, міцніла та розвивалася. Літописець титулував Романа «великим князем» і навіть «самодержцем усієї Русі».

*Князь Роман Мстиславич,
портрет-реконструкція,
художник Михайло Фіголь*

Макет давнього Галича

У 1202 р. Роман Мстиславович здійснив похід на Київ. Перед тим він розлучився з першою дружиною — донькою великого князя київського Рюрика, який негідно поведився з киянами. До 1204 р. колишній зять кількаразово опановував столицю, урешті наказавши постригти тестя в ченці. Щоправда, сам князь Роман віддав київський престол своєму дядькові — старшому в роді волинських Мономаховичів.

На амбітного володаря звернули увагу у Візантії. Імператор шукав союзника, який би закрити половцям шлях до бунтівної Болгарії. Князь Роман двічі виступив проти кочовиків. Спершу близько 1202 р. він успішно розбив половців. До його другого вдалого походу вже приєдналися інші руські князі. Ромейський хроніст Нікіта Хоніат захоплено згадував «Богом призвану фалангу» князя Романа, який розбив половецькі орди. Новий союз, можливо, був скріплений новим шлюбом князя Романа з візантійською принцесою Єфросинією-Анною.

Роман Мстиславович розвивав зовнішні контакти, налагодив зв'язки зі Священною Римською імперією, підтримував угорського короля Адраша II та своїх польських родичів. У випадковій сутичці з останніми у 1205 р. під Завихвостом Роман Мстиславович загинув. За словами літописця, краківський князь Лешко Білий так і не зміг докладно розказати про причини сварки, згадував підступи якогось Володислава (можливо Кормильчича).

1. Чому саме місто Галич стало столицею об'єднаної держави? Пояснить, узявши до уваги географічний чинник. Скористайтеся картою. 2. Із правителями яких держав комунікував князь Роман? 3. Чому, на вашу думку, галицьке боярство виступило проти правління волинського князя?

40.2. Становище Волинсько-Галицької держави після смерті князя Романа Мстиславовича

Загибеллю князя Романа одразу скористалися галицькі бояри. Вони вигнали його вдову Єфросинію-Анну з двома малолітніми синами, Данилом (1201–1264) і Васильком (1203–1269). Потім почали запрошувати на правління інших князів, маючи на меті контролювати їхню волю. Коли ж володарі приводили своїх дружинників, від них позбувалися. Галицькі бояри навіть

посадили на трон одного з-поміж себе — Володислава Кормильчича. Цей випадок, коли князівський титул отримав боярин, а не князь-Рюрикович, був єдиним в історії.

Чимало галицьких бояр мали родинні зв'язки з елітами сусідніх держав. Їм подобався угорський порядок, де король був лише першим серед рівних, а його влада над баронами — досить обмеженою. У 1214 р. Галич захопили угорці, яких підтримала частина галичан. Король Андраш II домовився про шлюб свого п'ятирічного сина Калмана з трирічною краківською принцесою Саломеєю, донькою Лешка Білого. Для цього угорський правитель навіть зміг отримати з Риму королівську корону й оголосити свого сина королем Галичини. Однак проти такої узурпації виступив князь Мстислав Удатний, далекий родич згаслої династії Ростиславовичів. Він вибив угорців із Галича, і вдова князя Романа вирішила одружити Данила з донькою Мстислава. Після цього шлюбну молоді *Романовичі* почали активну боротьбу за спадщину батька.

*Пам'ятник малолітнім
Данилові та Василькові,
скульпторка Теодозія Бриж,
місто Володимир-Волинський*

*«Битва на Калці»,
художник Анатолій Теленік*

Упродовж 1220-х років князь Данило утвердився у Володимирі, звідки почав боротьбу за приєднання Галицької землі. Молодший Василько Романович усіляко підтримував свого старшого брата. Княжичі запекло боролися проти угорців та бунтівних галичан, спираючись на відданих волинських бояр, городян і селян. У цьому протистоянні не зауважено було

страшну загрозу — монгольську орду. У 1223 р. руські князі та половці об'єдналися для виступу проти монгольської армії, однак біля річки Калки зазнали нищівної поразки. Князь Данило отримав поранення в тому бою, але зумів вивести частину вірних воїнів з оточення.

1. Хто претендував на Галич після смерті Романа Мстиславовича? Поміркуйте, про що може свідчити така запекла боротьба за князівський престол. 2. На яких підставах іноземні правителі зазіхали на українські землі? 3. Чому, на вашу думку, руські та половецькі війська діяли спільно в битві на річці Калка?

40.3. Відновлення єдності Волинсько-Галицької держави

Наполегливість Романовичів була результативною. Міста Луцьк, Берестя, Пересопниця, Чорторийськ та дрібніші поступово переходили під їхню владу. З'явилися перспективи отримати Галич, але князь Мстислав Удатний піддався намовам бояр і віддав землю угорському королевицу Андрашу, іншому сину Андраша II. Розпочалася нова війна, під час якої чужоземець загинув. Спираючись на підтримку городян, князь Данило Романович у 1235 р. увійшов до Галича, проте втримати довкільні землі виявилось складніше. Галицькі бояри знайшли чергових претендентів — Михайла Всеволодовича (чернігівського та великого князя київського) і його сина Ростислава. Чернігівські Ольговичі заручилися угорською підтримкою та боронилися завзято, проте 1238 р. Галицьке князівство перейшло до Романовичів. Єдність Волинсько-Галицької держави поновилася. Данило віддав місто Володимир молодшому братові Васильку, який у всіх важливих справах допомагав йому.

Того ж таки 1238 року князі Данило і Василько захопили місто Дорогичин (тепер — м. Дорогичин в Польщі), вибивши звідти рицарів Добжинського ордену. Їхнього магістра Бруно полонили й видали Тевтонському ордену (добжинські рицарі раніше не підкорилися «братам»). Владу Романовичів визнало також Турово-Пінське князівство. Міцність становища дала змогу розвивати свої землі. Князь Данило збудував собі нову столицю — місто Холм (тепер у Польщі). Тут було зведено чимало церков, а також — міцні укріплення. За наказами Данила і Василька спорудили також інші міста: Крем'янець, Данилів, Угровеськ. Сюди запрошували ковалів, лучників, гончарів, ювелірів, купців з Русі та сусідніх країн.

1. Визначте основні етапи боротьби князів Данила та Василька за батьківські землі. 2. Яке значення для українських територій мала перемога князя Данила під Дорогочином? 3. Охарактеризуйте перші кроки Данила Романовича в розбудові власної держави.

Машина часу

«Роман Мстиславович — не король,
а "самодержець всієї Русі"».

<https://cutt.ly/Vw0QvOgP>

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про походи князя Романа проти половців.

Вір, але перевір

Коли князь Роман Мстиславович оволодів Києвом, він начебто запропонував ідею «доброго порядку» для припинення сварок між руськими правителями. Суть «доброго порядку» полягала в тому, що владу мав би отримати активний, рішучий і справедливий великий князь київський, який карав би всіх тих, хто чинив насильство над слабшими й забирив (чи грабував) їхні володіння. Щоби очільником став саме такий талановитий лідер, Роман вирішив запропонувати дивовижне для Русі нововведення — виборність князівської посади. Долю держави, отже, мали вирішувати найвпливовіші удільні князі, які на з'їзді обирали б гідну особу і передавали їй управління над Києвом та Руссю. Очевидно, Роман Мстиславович надихався прикладом тогочасної Священної Римської імперії, де владу передавали у схожий спосіб. Однак через опір інших, особливо керманічів Владимиро-Суздальщини, цей проєкт реалізувати не вдалося.

1. Вправа «Візуалізація історії».

Зобразіть боротьбу Данила Романовича за відновлення влади у Волинсько-Галицькій державі за допомогою графічної розповіді / інфографіки / схеми тощо. Спосіб візуалізації виберіть самостійно.

Корисна гра:

«Утворення Волинсько-Галицької держави»

<https://cutt.ly/metwqaeFE>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які причини зумовили об'єднання Волинського та Галицького князівств Романом Мстиславовичем? 3. Складіть ментальну мапу «Утворення Волинсько-Галицької держави». 4. Поміркуйте, чому для відновлення своєї влади в Галичині Данило Романович витратив понад 30 років. 5. Вправа «Лінія часу». Створіть стрічку часу. Позначте на ній дати основних подій з історії Волинсько-Галицької держави. 6. Вправа «Історичний портрет». Укладіть історичний портрет князя Романа Мстиславовича або князя Данила Романовича (на вибір).

§ 41. Королівство Руське

Згадайте...

- хто такі монголи;
- особливості політичного устрою Золотої Орди.

Як ви розумієте... — поняття «ярлик», «баскаки»?

Чи знаєте ви, що...

— монгольське військо користувалося величезними возами, на яких транспортували місткі юрти (житла), облоговою артилерією (метальні машини, штурмові вежі, тарани); фламандський монах Гійом де Рубрук, що побував у монголів, виміряв ширину між колесами такого воза — 20 футів (6,5 м); юрта «видавалася поза колеса принаймні на п'ять футів з одного та іншого боків»; віз тягнули 22 бики: «по 11 в один ряд уздовж ширини»?

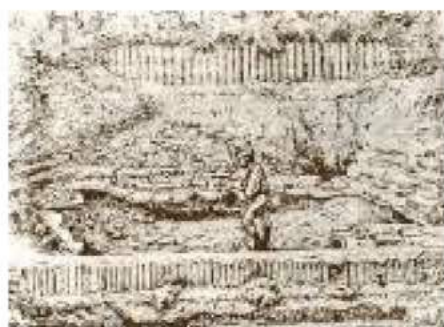

41.1. Монгольська навала на Русь-Україну

У 1239 р. величезна і добре керована монгольська армія з'явилася в руських землях. Рюриковичів поразка на річці Калці нічого не навчила: князі продовжували ворогувати одне з одним, змагатися за Київ чи за князівства сусідів. Переяславську і Чернігівську землі вороги спустошили. Князь Михайло Всеволодович утік із Києва, й у місті Данило Романович поставив свого досвідченого воєводу — тисяцького Дмитра. Восени 1240 р. монголи під орудою хана Батия почали облогу Києва. Разом із вправними монгольськими вершниками до справи взялися приведені ними китайські інженери. Вони швидко розгорнули метальні машини та спорудили тарани, якими можна було розвалити київські укріплення. Місто оборонялося стійко, проте ворог проламав стіни з південного боку й вдерся

до міста. Рештки оборонців та городяни укріпилися в Десятинній церкві, але її стіни теж не витримали і завалилися під ударами таранів. Столицю Київської держави захопили 6 грудня 1240 р. За увесь цей час роздроблені сили руських князів не спромоглися навіть об'єднатися для захисту.

Наступного року монголи вторглися до галицько-волинських володінь. Міцні замки з кам'яними стінами Данилів і Крем'янець вистояли. Не здався завойовникам столичний Холм. Тоді хан Батий розпорядився розосередити своє військо та розійтися по землях князівства. Міста Володимир, Звенигород, Галич та інші впали під натиском монголів. Перейшовши Карпати, ординці рушили до сусідніх Польщі та Угорщини.

Масове поховання киян, загиблих у 1240 р., світлина розкопок Вікентія Хвойки

Відхід завойовників не означав, що вони забули про Русь. Їхнє панування відновилося, коли в степах Поволжя утворилася Золота Орда, до складу якої увійшло чимало руських земель, зокрема Київське, Переяславське і Чернігівське князівства. Тут визнавали владу ординських намісників — баскаків. Окремо присягати на вірність доводилося також монгольському хану.

1. Охарактеризуйте політичну ситуацію на українських землях напередодні монгольської навали. 2. Опишіть захоплення монгольськими військами Києва. 3. Як відбувалося спустошення монгольською ордою західних князівств Русі-України? Скористайтеся картою «Монгольське завоювання земель Русі-України», що на форзаці, та схемою.

41.2. Ярославська битва і її наслідки

Тож князю Данилові Романовичу недовго довелося управляти єдиною Волинсько-Галицькою державою. Монголь-

ське нашестя зробило його становище знову непевним, «прокинулися» також інші вороги. Князь Ростислав, син Михайла Чернігівського, одружився з донькою угорського короля. Разом вони об'єдналися проти Романовичів, залучили польських князів та знову вирішили захопити Галич. Брати Данило і Василько виступили їм назустріч. Обидва війська зустрілися в 1245 р. біля міста Ярослав, що на річці Сян. Велика битва принесла Романовичам успіх. Угорці та галичани-відступники були розбиті, князь Ростислав утік, а угорський воевода Фільній загинув. На полі бою поруч із Данилом та Васильком Романовичами вперше свої здібності показав князь Лев Данилович, надійний союзник свого батька.

Перемога мала й зворотний бік. Довідавшись про встановлення влади князя Данила в Галичі, до нього прибули монгольські посланці та наказали їхати в Орду. Старший Романович скорився волі хана Батия, присягнув йому на вірність й здійснив усі необхідні обряди. Пробувши в столиці монголів близько трьох тижнів, князь Данило отримав ярлик (грамоту) на Галицьку й Волинську землі. Навзаєм змушений був визнати себе васалом Батия. Проте хан не віддав йому Київ, і князь Данило після повернення додому взявся боротися проти монгольської влади. У цьому знайшлися союзники: угорський король віддав свою доньку Констанцію за князя Лева Даниловича. Зважаючи на родинні зв'язки Арпадів, князь Данило сподівався на активну допомогу.

1. Визначте, з якими зовнішніми небезпеками зіткнувся князь Данило Романович після відновлення Волинсько-Галицької держави. 2. Яке значення для українських земель мала перемога Данила над польсько-угорськими військами під Ярославом? 3. Чому, на вашу думку, Данилові Романовичу довелося визнати зверхність Золотої Орди?

41.3. Король Данило Романович

Данило Романович відновив Волинсько-Галицьку державу, зробив її сильною й багатою. Він активно відбудовував зруйновані монголами міста, але також закладав нові потужні замки, споруджував церкви й монастирі. Близько 1256 р. уперше згадано про Львів, який, напевно, заклав його син Лев. Від монголів втікало чимало майстрів, селян і купців, тож Романовичі радо приймали їх до себе, надаючи прихисток і землю. Запрошені іноземці також розвивали ремесла й торгівлю.

Надзвичайно важливою подією в українській історії стала коронація Данила Романовича в Дорогичині в 1253 р., яку здійснив представник Папи Римського Інокентія IV абат Опізо. Відтоді західноєвропейські хроністи титулували Данила королем, а Волинсько-Галицьку державу називали Руським королівством. Король Русі сподівався, що підтримка Риму дасть змогу організувати хрестовий похід проти монголів.

«Коронація Данила», художник Антон Пилиповський

Коронаційний успіх зміцнив становище Данила Романовича. Він активно й успішно воював у Чехії, Польщі, Литві, разом із Тевтонським орденом боровся проти язичницького племені ятвягів. Вдалою була також шлюбна дипломатія руського короля. Його старший син Лев, як ви знаєте, одружився з угорською принцесою. Молодший син Шварно взяв за дружину доньку литовського князя Міндовга. Завдяки цьому він навіть певний час був литовським великим князем. Княгиня Софія Данилівна взяла шлюб із представником впливової німецької родини Шварцбургів (її онук боровся за імператорську корону в Священній Римській імперії). Переяслава Данилівна вийшла заміж за мазовецького князя. Князь Роман Данилович через шлюб з австрійською герцогинею претендував на її володіння, проте поступився чеському королю Отокару II.

Міжнародний успіх давав змогу говорити про боротьбу із Золотою Ордою. Проте обіцянки Папи Римського про допомогу не виправдалися. Інокентій IV оголосив про початок походу, але його не підтримали європейські володарі. Не засмутившись, король Данило Романович упродовж 1254–1255 років кілька разів перемагав монгольського тисячника Куремсу. Однак у 1258 р. потужна монгольська армія на чолі з досвідченим воєводою Бурундаєм вдерлася до меж Руського королівства. Підмоги чекати не доводилося, і Романовичі змушені були розібрати укріплення найбільших міст на вимогу монголів. Потужні стіни збереглися тільки в столичному Холмі. За таких обставин побороти залежність від Золотої Орди було неможливо. Однак Волинсько-Галицька держава вистояла в цій боротьбі. Коли в 1264 р. король Данило помер, його наступники успадкували економічно розвинені землі та стабільну владу.

Короля Данила донедавна називали Галицьким, однак це прізвисько є «витвором» інтелектуалів пізніших століть.

Мовою історичного джерела

«Літопис руський» про коронацію князя Данила в 1253 р.:

«...Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх. Інокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православу, і збирався він собор учинити про істинну віру і про воз'єднання Церкви. Прийняв же Данило од бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну проти ятвягів із сином Львом і з Земовитом, князем мазовецьким».

1. Охарактеризуйте заходи Данила Романовича для зміцнення держави. 2. Чи змінилося, на вашу думку, становище Данила після коронації в Дорогичині? 3. Чи було, на ваш погляд, успішним протистояння Руського королівства монгольським завойовникам?

Машина часу

«Король Русі».

<https://cutt.ly/Ow0Qz08m>

Вір, але перевір

Доля склалася так, що князю Данилу довелося більшість часу проводити у військових походах. Географію військових кампаній Данила Романовича описує доктор історичних наук Мирослав Волощук. «Найсхіднішим» місцем його перебування було місто Сарай, столиця хана Бату, у пониззі Волги, куди князь прибув наприкінці 1245 – на початку 1246 рр.

«Найзахіднішим» — місцевість Кресенбрунн, в околицях якої 12 липня 1260 р. руський король на боці свого угорського свата Бели IV взяв участь у битві проти військ чеського володаря Пшемисла Отокара II. Найбільш висунутим на північ місцем бойових дій Данила Романовича в 1255–1256 рр. були терени ятвягів (поміж сучасними Польщею і Литвою, далеко північніше Бреста). Часом окремі військові кампанії володаря тривали рік або й більше. Кілометраж, який він іноді долав, не раз перевищував 1 000 км в один бік. Витривалість князя підтверджена спроможністю, наприклад, на коні переслідувати ворога чотири дні і три ночі поспіль, як це було навесні 1234 р. під час переслідування брата-утікача Олександра Всеволодовича.

«Дружинник Данила Романовича», художник Анатолій Теленік

<https://cutt.ly/lettqghj>

1. Вправа «Аналізуємо джерела». Об'єднайтесь у групи. Ознайомтеся з текстом «Літопису руського» про: а) захоплення монголами Києва та похід ординців на Галичину і

Волинь; б) діяльність Данила Романовича. Порівняйте опис подій, про які дізналися з підручника, з текстом літопису. Яку нову інформацію ви довідалися? Які фрагменти з літопису вас найбільше вразили? Чому?
<https://cutt.ly/dettqNxj>

Корисна гра:

«Монгольська навала на Русь»

<https://cutt.ly/retwap4G>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які заходи Данила Романовича із зміцнення Волинсько-Галицької держави ви вважаєте найуспішнішими? 3. Складіть ментальну мапу «Боротьба Данила з монголами». 4. Поміркуйте, чому монгольській орді не вдалося розгорнути успішний похід у Європу після військової кампанії на українських землях. 5. Вправа «Репортаж». Створіть невеликий текст-репортаж про церемонію коронації Данила Романовича. 6. Вправа «Дослідники». Відшукайте в додаткових джерелах інформацію про молодшого брата короля Данила — Василька Романовича.

§ 42. Королівство Руське за нащадків короля Данила

Згадайте...

- які території України контролював Данило Романович після монгольського захоплення;
- у яке місто Данило Романович переніс свою столицю.

Як ви розумієте... — поняття «співправління», «митрополія».

Чи знаєте ви, що...

- існує версія істориків, що при хрещенні князь Лев Данилович отримав ім'я Онуфрій;
- як і батько, Лев Данилович упровадив чимало нововведень в озброєнні свого війська: князь першим почав використовувати «личини» і шкіряні «кояри» для захисту коней (цю ідею він запозичив у монголів; «кояри» повністю захищали круп, а «личини» — голову коня?)

42.1. Князь Лев Данилович

«Лев Данилович»,
художник Лука
Долинський, XVIII ст.

Єдність Волинсько-Галицької держави після смерті короля Данила порушилася. Його нащадки почали конкурувати між собою. Хоча князя Василька Романовича визнавали старшим у роді, він панував лише у Володимирському князівстві, яке заповів синові Володимирі. Луцьке князівство перейшло до князя Мстислава Даниловича, про якого в літописі збереглося небагато інформації. Князь Шварно Данилович на певний час

утвердився на чолі Литви, проте загинув за нез'ясованих обставин.

Найбільшої слави зажив Лев. Спираючись на глибокі знання і досвід, він продовжив розвиток держави, у 1272 р. переніс її столицю до Львова. Щоправда, його літописний «імідж» створювали волинські родичі (насамперед Володимир Василькович), тому князя зображали не з найкращого боку.

Князь Лев Данилович більшу частину життя провів зі зброєю в руках. Спочатку він активно допомагав батькові, а після його смерті воював чи не щороку. Захищав свою країну від Литви та ходив із військом у Європу. Наприклад, австрійські хроністи сповістили про участь князя Лева в битві на Моравському полі біля містечка Дюрнкрут у 1278 р. Тоді чеський король Отокар II протистояв німецькому Рудольфу I Габсбургу, але його військо розбили, а сам він загинув. Старший Данилович підтримав чеського володаря, однак наскільки реально допоміг — невідомо. Упродовж 1280-х років князь Лев приєднав до своїх володінь Люблінську землю і частину Закарпаття з містом Мукачево. Водночас він визнавав залежність від Золотої Орди, перетворивши впливового монгольського темника Ногая на свого союзника.

Діяльність князя Лева була помітною також і всередині держави. Якщо батько не знайшов спільної мови з галицькими боярами, то син із ними почувався значно впевненіше. Він роздавав земельні володіння, про що видавав грамоти. Завдяки цьому, наприклад, відомо чимало підроблених документів, складених у пізніші століття — їхні автори намагалися використати ім'я славного князя у своїх корисливих інтересах.

За Лева Даниловича жваво розбудовували Львів, який перетворився в центр торгівлі з багатьма державами. Недруги ж боялися князя. Він захопився розробкою каменометів, які використовував супроти ворожих твердинь. Щоправда, відкрито з родичами не воював. Він «учинив» оригінальніше — пережив усіх, об'єднав Королівство Русі під своєю владою та передав синові Юрію.

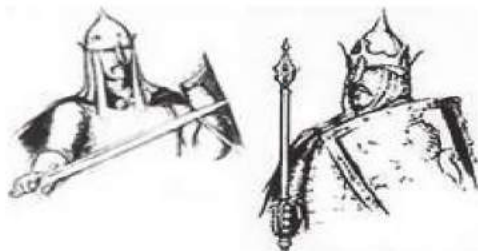

1. Як нащадки Данила розподілили між собою території Волинсько-Галицької держави? 2. Назвіть території, які князю Леву Даниловичу вдалося приєднати. 3. Опишіть особливості правління князя Лева. Спробуйте візуалізувати характерні особливості його правління у схемі / інфографіці.

42.2. Королівство Русі за останніх Романовичів

Юрій I Львович

Князі Андрій і Лев II, сини короля Юрія

Юрій II Болеслав,
онук короля Юрія

Художня реконструкція Михайла Фіголя

Печатка короля Юрія (Георгія) Львовича, напис: «Печатка державника Георгія, короля Русі», світлина

Упродовж 1301–1308 рр. об'єднаною Волинсько-Галицькою державою правив **Юрій I Львович**. Із його печатки відомо, що онук Данила Романовича також прийняв королівський титул («Король Русі і князь Володимирії»), хоча обставини цього кроку не встановлені. Очевидно, він зважився на це через поступове ослаблення залежності від Орди. У 1303 р. король Юрій заснував Галицьку митрополію, яка стала духовним центром держави. У зовнішній політиці він підтримував польського родича, князя Владислава I Локетка і допомагав йому в протистоянні з чехами. У 1301 р. урвалася династія угорських Арпадів, і сусідів поглинули збройні конфлікти. Позаяк Юрія I народила угорська принцеса Констанція, він мав право на престол, однак вирішив підтримати двоюрідного брата з Баварії, який близько 1308 р. відвідав Королівство Русі. На жаль, невдовзі після цього Юрій Львович помер. Як писав про нього польський хроніст Ян Длугош: «Муж діяльний і благородний, та до духовенства щедрий: під його правлінням Русь і мирним блаженством, і багатствами славна була».

Короля Юрія Львовича наслідували його сини — **Андрій та Лев II**. Відомо, що вони дбали про розвиток комерції. Збереглися грамоти, де брати закликали західних купців активніше торгувати з Королівством Русі й навіть гарантували відшкодування витрат, якщо такі з'являться. Можливо, брати загинули в боротьбі з ординцями. Принаймні союзник Романо-

вичів Владислав I Локеток після їх смерті близько 1323 р. зазначав, що зійшли зі світу останні представники видатного роду, які слугували «непереборним щитом» проти Золотої Орди.

Останнім із династії Романовичів постав **Юрій-Болеслав**, син княгині Марії Юріївни і чеського та мазовецького князя Тройдена. За його правління відбулися деякі зміни. Як свідчать документи, ключові ролі перейшли боярам. Наприклад, боярин Дмитро Детько затверджував печаткою князівські грамоти. Юрій-Болеслав прийняв православ'я, але прихильність до католиків зберіг. За його сприяння міста заселяли іноземці, можливо, карбували монети. У 1339 р. він надав магдебурзьке право місту Сянок. Сам корони не прийняв, але титулував себе «опікуном Королівства Русі», що свідчить про його амбіції і наміри. Щоправда, навесні 1340 р. унаслідок боярського бунту останній, і то не прямий, спадкоємець Романовичів загинув чи помер від отрути. Найкраще підготовленим до ситуації виявився польський король Казимир III, який із військом пограбував місто Львів і вивіз звідти королівські корони.

Після 1340 р. Волинсько-Галицька держава розпалася. Волинські володіння приєднав литовський князь Любарт Гедимінович, який прийняв православ'я (і хресне ім'я Дмитро). Його владу, як зятя когось з останніх Романовичів, визнавали у Галицькому князівстві, де від його імені, схоже, правив боярин Дмитро Детько. Однак у боротьбу за спадок Романовичів втрутився польський король Казимир III та його угорські союзники. Війни між конкурентами тривали упродовж кількох наступних десятиліть. Унаслідок цього Галичина, Белзчина і Холмщина лишилися за Польщею, а Волинь відійшла до Литви.

Мовою історичного джерела

Літописець про князя Володимира Васильковича:

«...Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лица гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Голос же в нього був низький і нижня губа дебела. Говорив він ясно словами зі Святих книг, тому що був філософ великий. І ловець він був умілий і хоробрий ... за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестіє, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Каменець, — тому що там була кам'яна земля».

1. Перелічіть князів-нащадків короля Данила. 2. Визначте спільні та відмінні риси їхнього правління. 3. Яка доля спіткала Королівство Русі після боярського бунту 1340 року?

Машина часу

«Дмитро Детько».

Боярин Дмитро Детько від 1340 до 1349 року управляв Галицьким князівством. Він виконував обов'язки княжого судді і печатника при Юрєві-Болеславові, був членом боярської ради. Зумів відбити польсько-угорський наступ навесні 1340 року. Мав титул «провізора або управителя землі Руської» (provisor seu capitaneus terre Russie). Збереглася єдина грамота за підписом боярина Дмитра 1341 року, написана латиною. У тексті Дмитро Детько звертається до громади тевтонського міста Торна із закликом відновити торговельні зв'язки.

Вір, але перевір

Юрій I Львович був онуком короля Данила та угорського короля Бели IV. Він переніс столицю до Володимир-Волинського. Титулувався «король Русі, князь Володимирії» (Regis Rusie, Princeps Ladimerie). На печатці зображений як король з монаршими відзнаками, а в європейських хроніках згадується як «Ruthenorum regis filiam», «rege Ruscie», «regi Ruscie», «regna Ruthenorum». Традиція приписує йому будівництво храму св. Юрія у Львові або ж спорудження храму батьком Левом на його честь. За легендою, на вершині гори серед букового лісу було збудовано невелику церкву та монастир. У XIV ст. церква згоріла, будівництво нової тривало з 1363 по 1434 рік.

1. Вправа «Дослідники». Із додаткових джерел дізнайтесь інформацію про правління князя Лева Даниловича. Укладіть перелік тез про діяльність князя.

Корисна гра:

«Нащадки Данила Романовича»

<https://cutt.ly/detwaliV>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які зовнішні загрози супроводжували правління останніх Романовичів? 3. Складіть хронологічну таблицю за матеріалом параграфа. 4. Поміркуйте, чому після вбивства Юрія-Болеслава стався розкол Волинсько-Галицької держави? Які міжнародні сили претендували на українські землі? 5. **Вправа «Ментальна мапа».** Створіть логічну схему правління нащадків Данила Романовича. 6. **Вправа «Узагальнюємо».** Напишіть есей, у якому висловте свою думку про історичне значення Волинсько-Галицької держави.

§ 43-44. Українські землі в складі Польського королівства та Великого князівства Литовського

ПРАКТИКУМ

Згадайте...

- який литовський князь став польським королем;
- хто претендував на володіння землями Королівства Русі після вигасання династії Романовичів.

Як ви розумієте... — поняття «архієпископство», «воєводство»?

Чи знаєте ви, що...

- отримати громадянство середньовічного Львова міг повнолітній чоловік, народжений законно, віруючий християнин, а при отриманні міського права жінками рада призначала для них опікуна;
- останній київський князь Семен Олелькович (правнук Ольгерда, з династії Гедиміновичів) домігся чіткого визначення кордону Великого князівства Київського у складі Великого князівства Литовського; він розбив одного з останніх правителів Золотої Орди, що сприяло оформленню Кримського ханства як держави?

43-44.1. ТЕОРІЯ. Входження українських земель до складу Польського королівства

Упродовж другої половини XIV ст. під польською владою опинилася **Галичина** і **Західна Волинь**. Якщо на початках король Казимир III не ламав місцевих звичаїв, то його наступники поширили на колишніх землях Романовичів територіально-адміністративний устрій Польського королівства. Зокрема, у **1434 р.** Галицьку, Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Холмську землі **об'єднали в єдине Руське воєводство** зі столицею у Львові. Того ж року відібране в литовців Поділля стало **Подільським воєводством** із центром у Кам'янці (сучасний Кам'янець-Подільський). Західні волинські володіння згодом перетворилися у **Белзьке воєводство**.

Нова система управління розвивалася за польськими зразками. Руські бояри (якщо не приймали католицтва) поступово усувалися від влади і землеволодінь. Натомість першість у політичній владі переходила до **шляхти** — *польського нобілітету (знаті)*, який *отримував нові маєтки*. Схожі процеси відбувалися в містах. Сюди активно запрошували поляків, німців,

євреїв, вірмен, які одержували пільги та привілеї. **Магдебурзьке право** затверджувало самоврядність громад. У 1374 р. його отримало місто Кам'янець, 1390 р. — Берестя, 1396 р. — Холм, 1432 р. — Луцьк, у 1494–1497 рр. — Київ, 1498 р. — Дубно, наприкінці XV ст. — Рівне і Перемишль. Якщо в Галичині магдебурзьке право зазвичай надавало істотні привілеї католикам, то у волинських, київських, подільських містах влада залишалася в руках української більшості городян. Повноправні мешканці міста звільнялися від багатьох податків та могли брати участь в управлінні містом.

Також поширювалася польська система судочинства, яка мала становий характер. Кожен стан населення був підвладний окремим судовим органам. Шляхта судилася в земському суді, городяни підлягали міському магістрату, решта населення — старостинському суду. Утвердження польської влади супроводжувалося посиленням позицій католицької церкви. На початку XV ст. було скасовано Галицьку митрополію, яка діяла від 1303 р. На колишніх землях Романовичів поширювалася католицька церковна організація. Зокрема, у 1412 р. у Львові засновано *архієпископство*, а у Володимирі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі діяли католицькі єпископства.

1. Охарактеризуйте систему управління, яку впровадила Польська корона на українських землях. 2. Які групи суспільства отримали привілеї у нових умовах? 3. Визначте особливості польської системи судочинства.

43-44.2. ТЕОРІЯ. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Становище русько-українських земель у складі Великого князівства Литовського відрізнялося. Насамперед, у 1362 році князь **Ольгерд Гедимінович** переміг золотоординську армію в битві біля річки Синюха (відомій як битва на Синіх Водах). Ця звітяга остаточно відкинула монголів з Чернігівщини, Київщини, Переяславщини й Поділля. Отож чималу частину **Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського** (така офіційна назва держави) складали землі Русі-України. Тому деякі історики вбачають у цьому відродження держави, знищеної монголами, але на чолі з Гедиміновичами.

Литовці діяли насамперед мирними засобами. Вони не порушували старого укладу і не намагалися запровадити нові порядки. Приймаючи православ'я, вони радо брали руських

бояр на службу. До того ж, руська мова лишалася державною, а норми «Руської правди» продовжували діяти. Старі престоли Рюриковичів отримували литовські князі. Київське князівство й частину Переяславської землі отримав Володимир Ольгердович, Чернігово-Сіверщину — Корибут-Дмитро, другий син князя Ольгерда. На Поділлі правили племінники Ольгерда — князі Коріатовичі. Усі вони визнавали владу великого князя, сплачували йому данину й надавали військову поміч.

Після Крєвської унії частина литовської знаті та руського боярства підтримали князя Вітовта, який протривав поглинання Литви Королівством Польським. Той значно збільшив свої володіння, дійшовши до чорноморського узбережжя. З Поділля Вітовт витіснив родича Федора Коріатовича, котрий зі сім'єю вимушено переселився на Закарпаття (належало Угорщині). Осідком утікача став мукачівський замок Паланок. Незабаром, у 1399 р., литовсько-руське військо зазнало поразки від ординців у битві біля річки Ворскла. Перше використання польової артилерії не принесло литовцям успіху. Невдача змусила Вітовта визнати васальну залежність від Ягайла. Перемога в Грюнвальській битві (1410 р.) дала Вітовту, як очільнику об'єданого війська, більше впевненості. А після Городельської унії (1413 р.) він почав ліквідувати колишні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів, замінюючи князів своїми намісниками.

Велика печатка Вітовта з гербами Литви (погоня), Трокіє (піхотинець), Жмуді (ведмідь) і Русі (хрест), 1407 рік

«Вітовт Великий на конгресі в Луцьку», художник Йонас Мацкявічюс, 1934 рік

Налагоджені зв'язки з католицькою церквою давали змогу претендувати на королівський титул. У Луцьку, який Вітовт зробив південною столицею, у 1429 р. відбувся з'їзд європейських монархів, на якому мала відбутися урочиста коронація. Це дозволило б утвердити самостійність Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, а Вітовту — започат-

кувати власну династію. Проте в останній момент цьому завадила польська шляхта і король Ягайло, які не дали литовцям змоги відокремитися.

Після смерті Вітовта в 1430 р. між литовською елітою почалися усобиці. Частина стала на бік князя **Свидригайла Ольгердовича**, який підтримував православних та виступав проти унії із Польщею. Інші пішли за **Сигізмундом**, братом покійного князя, що підтримував союз із Польщею. Вирішальна битва відбулася під **Вількомиром у 1435 р.** Князь Свидригайло зазнав поразки, проте згодом руські князі отруїли його супротивника. Польський король **Казимир IV** (син Ягайла), аби уникнути розколу в державі, поновив удільні князівства. Волинське князівство він передав Свидригайлові, а Київське – Олександру (Олельку) Володимировичу. Нашадки останнього на певний період відродили велич Києва. Вони дбали про розвиток культури, обороняли місто від нападів ординців, налагоджували міжнародні зв'язки. Однак уже в 1452 р. після смерті князя Свидригайла **Волинське князівство** ліквідували. Так само польська влада вчинила з **Київським князівством у 1471 р.** по смерті останнього київського князя Семена Олельковича.

1. Порівняйте територіальний розподіл українських земель між Польським королівством та Великим князівством Литовським. Скористайтеся картою «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав IV – початку VI ст.», що на другому форзаці цього підручника. Чи змінився адміністративний та політичний устрій на українських теренах з приходом литовських князів? З. Назвіть причини ліквідації князівств на українських землях.

43-44.2. ПРАКТИКА.

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?»

Прочитайте текст, виконайте завдання.

Використовуючи усобиці, що виникли в Київській державі по смерті Володимира Великого, король Іштван I Святий прилучив Закарпаття до угорської держави. Монголи в 1241 році заподіяли краю чимало шкоди. Мукачівською домінією почергово володіли зяті угорського короля Бели IV, князі Ростислав Михайлович (чернігівський) та Лев Данилович (галицький). За короля Юрія Львовича було втрачено контроль

над Мукачівщиною, яка надовго увійшла до складу Угорської корони. Адміністративними одиницями (комітатами) Закарпаття керували ішпани (жупани), намісники угорського короля. У 1393–1414 рр. паном Мукачівської домонії та наджупаном Березького комітату був князь Федір Коріятович зі зукраїнщеного литовського великокняжого роду.

Галицький князь Ярослав Осмомисл (1153–1187) закріпив у складі Руської держави землі між Дністром, Карпатами та пониззям Дунаю. Від XII ст. ці терени перебували під зверхністю Золотої Орди. Назва «Буковина» виникла значно пізніше. Короткочасно в середині XIV ст. цей край потрапив під владу Угорщини. Коли в 1359 р. утворилося Молдавське князівство, Буковина увійшла до нього як автономне утворення із центром у містечку Шипинці. Шипинська земля охоплювала територію Північної Буковини та Північної Бессарабії, що майже відповідає межах сьогоденної Чернівецької області. Центрами трьох волостей були укріплені гради: Хотин, Цецин, Хмелів. Згодом молдовські господарі скасували автономію краю і перейменували Шипинську землю на Буковину. Тривалий час Молдова була васалом Угорщини, а від 1514 року підпорядковувалася султану Османської імперії.

а) Створіть стрічку часу. Нанесіть на неї послідовність входження українських земель до складу сусідніх держав, враховуючи інформацію попередніх параграфів і теоретичної частини. За потреби скористайтеся схемою «Входження українських земель до складу сусідніх держав (друга половина IV – початок VI ст.)», що на другому форзаці підручника.

б) Складіть власну історичну задачу за матеріалом параграфа. Запропонуйте розв'язати її в класі.

в). Розгляньте схему родоводу династії Гедиміновичів, розміщену на другому форзаці цього підручника. Випишіть імена литовських князів, при яких відбулося приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського. Зазначте ім'я князя, який унаслідок Кревської унії став королем Польщі. Пригадайте дату цієї події.

г) Складіть генеалогічну задачу, скориставшись схемою.

2. Вправа «Де? Коли?»

Ознайомтеся з інформацією карти «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав» (другий форзац). Визначте, до складу яких держав входили українські землі у XIV – на початку XVI століть. За допомогою карти та матеріалу параграфа заповніть таблицю.

Держава	Столиця	Приєднані українські території	Адміністративний поділ

3. Вправа «Як? Коли? Де?»

Ознайомтеся зі схемою «Входження українських земель до складу сусідніх держав (друга половина IV – початок VI ст.)», що на другому форзаці підручника. Перетворіть графічну інформацію в короткий текст. Доберіть до складеного тексту власний новий заголовок.

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

4. Вправа «Аналізуємо джерела»

Опрацюйте фрагменти історичних джерел та інформацію рубрики «Машина часу». Визначте за документами:

- Про які міста йдеться? До складу яких держав вони входили?
- Проаналізуйте, які зміни відбулися в Києві наприкінці XV століття.
- Як змінився побут львів'ян з отриманням магдебурзького права?
- Порівняйте становище Києва та Львова у пізньому Середньовіччі. Складіть коротку усну розповідь про особливості життя в них.

Мовою історичного джерела

Витяг зі щоденника венеційського посла Контаріні про Київ, 1474 р.: «...Дізнавшись від королівських провідників про моє прибуття, воєвода надав мені помешкання, втім, жалюгідне, як і все там, і прислав чимало продовольства. Саме місто розташоване на кордоні з Татарією і

сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що їх везуть з Верхньої Русі; об'єднавшись в каравани, вони прямують до Кафи, але часто, немов вівці, бувають захоплені по дорозі татарами».

Мовою історичного джерела

Хроніст Бартоломей Зіморович про львівські порядки XIV ст. :

«...Після того як розкіш, що проникла у міста, почала зачіпати наших предків, у той же момент за спартанським звичаєм проти розбещеності і розпусти жінок не уряд моральності, але закони про витрати та розкіш проголосили, зміст яких словами, що ними починається, наведу: «Пани радні разом із цілою громадою ухвалили, що якщо би хтось захотів влаштувати чи святкувати весілля, то повинен мати шістнадцять осіб (гостей) і чотири страви, а не більше, і може мати двох жартівників, а не більше під загрозою штрафу чотирьох гривен».

Машина часу

«Магдебурзьке право для Львова».

17 червня 1356 року грамотою короля Казимира III місту Львів надано магдебурзьке право. Прочитати уривок із цього документа можна на сайті Львівської міської ради <https://cutt.lv/GetwZx3X>. Міський магістрат складався з ради та лави. Рада здійснювала поліцейський нагляд, розподіляла землі, встановлювала ціни на продукти споживання, розмір мита. Посада радника була престижною. Ним міг стати чоловік від 25 до 90 років. Заробітної плати радник не отримував, але звільнявся від усіх податків. Роботою ради керував бурмистр. Права радників і лавників були схожими. Лава займалася судовими справами, її очолював війт. Цю посаду не міг займати неодружений чоловік. Жінки теж не могли претендувати на неї. Особливістю Львова серед інших українських міст у складі Польського королівства був привілей Владислава III 1444 року, за яким дозволялося ловити по всій руській землі правопорушників, убивць, злодіїв і судити та карати їх саме у Львові.

5. Вправа «Середньовічні твердині».

Розгляньте зображення пам'яток середньовічної оборонної архітектури на українських землях. Виконайте завдання:

- Дізнайтеся, до складу яких держав входили землі, на яких було споруджено ці фортеці.
- З якою метою, на вашу думку, вони були побудовані?
- За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте короткі повідомлення про ці пам'ятки для рекламного буклета «Середньовічні твердині» (на вибір) або створіть асоціативне гроно про одну з пам'яток.
- Огляньте споруди за допомогою ресурсу Google Earth. Визначте, як вплинули географічні умови на вибір місця побудови. За бажанням зробіть скрини пам'яток із різних ракурсів. Позмагайтеся з однокласниками / однокласницями у вмінні добирати ракурс і оберіть нагармонійніші «портрети» фортець зблизька або «з висоти пташиного лету».

Верхній замок, м. Луцьк,
Волинська область

Замок Паланок, м. Мукачеве,
Закарпатська область

*Кам'янець-Подільський замок,
Хмельницька область*

*Хотинська фортеця,
Чернівецька область*

*Генуезька фортеця в м.Судак,
Крим, Україна*

*Свято-Покровська церква, село
Сутківці, Хмельницька область*

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

6. Вправа «Боротьба за ідентичність».

Від вересня 1432 р. до літа 1435 р. існувало Велике князівство Руське, що виникло на теренах литовсько-руської держави. До його складу входили всі українські терени, що перебували в складі Великого князівства Литовського, а також Полоцька, Витебська та Смоленська землі. Українські, білоруські та частина литовських князів підтримували князя Свидригайла в його боротьбі з поляками та їхнім ставлеником — князем Сигізмундом.

а) Опрацюйте інформацію рубрики «Машина часу».

б) Дайте власну оцінку постаті Свидригайла.

в) Висловіть аргументоване судження, чому не вдалося вберегти залишки автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Машина часу

«Битва під Вількомиром».

1 вересня 1435 року відбулася битва під Вількомиром. Військо Свидригайла налічувало до 15 тисяч осіб, у його складі було до 6 тисяч великокнязівських воїнів, близько 50 загонів удільних князівств, 3 тисячі

лівонських рицарів, 1500 чеських таборитів і 500 ординців. Військо було доволі строкатим та ще й мало трьох полководців: самого Свидригайла Ольгердовича, лівонського магістра Франка Керскорфа і князя Сигізмунда Корибутовича. Тільки останній мав військовий досвід участі в Гуситських війнах.

Супротивний табір Сигізмунда налічував до 5 тисяч литовського війська, яке очолив його син Михайло. Польща скерувала на допомогу від 4 до 12 тисяч війська на чолі з Якубом із Кобилян – досвідченого полководця, учасника Грюнвальдської битви та Великої війни з Тевтонським орденом. Саме він командував польсько-литовськими силами.

Свидригайло зазнав нищівного розгрому в той момент, коли вирішив змінити розташування свого війська. Князь утік до Полоцька. Магістр Керскорф і більшість лівонських рицарів загинули. У битві під Вількомиром загинув і київський князь Михайло Семенович Болобан. 42 князі потрапили в полон, серед них – Федір Корибутович та Іван Володимирович — син Володимира Ольгердовича Київського. Сигізмунд переміг.

Корисна гра:

«Українські землі у складі Польського королівства та Великого князівства Литовського»

<https://cutt.ly/vetwaOCo>

§ 45. Новгород. Московія. Українські землі у складі Московії

Згадайте...

- які держави називають республіками;
- імена руських князів, які княжили в Новгороді.

Як ви розумієте... — поняття «віче», «бояри»?

Чи знаєте ви, що...

- московські князі під час навали Батия допомагали монголам упокорювати власні міста;
- Новгородська земля не зазнала вторгнення монгольських орд, але Новгород добровільно визнав себе залежним від Золотої Орди та став платити ханам данину?

45.1. Новгородська республіка — спроба створення європейської держави

На півночі найпотужнішим руським містом був Новгород. Цей ремісничий, торговий і культурний осередок розташувався на березі річки Волхов, неподалік від озера Ільмень. Упродовж X–XII ст. великі князі київські намагалися контролювати це

давнє місто, відправляючи туди синів на правління. Однак усобиці, які відбувалися на півдні, «відчужували» новгородців. Вони почали налагоджувати зв'язки, насамперед торговельні, зі Швецією, Німеччиною, Англією. Туди продавали мед, віск, рибу, хутро, коштовне каміння (очевидно, бурштин). Натомість купляли ремісничі дивовижі, срібло, вино, пиво тощо. У XIV–XV ст. новгородські купці активно співпрацювали з Ганзою, що забезпечувало їм сталі прибутки, а владі міста — розширення впливу на довкільні землі.

Головні суспільні ролі в місті відігравали бояри, які володіли неозорими вотчинами. Проблеми повсякдення, питання оголошення війни і миру обговорювало віче — зібрання повноправних громадян. Саме на вічах запрошували або виганяли князів, яким суттєво обмежували можливості. По суті, князі тільки командували військом, тоді як бояри і «народ» призначали посадовців та судили за провини. Отже, місто Новгород можна називати боярською республікою.

Монгольська навала майже не зачепила містян. Болота з трясовинами захистили їх — ворожі кіннотники просто не змогли туди потрапити і показати свої бойові вміння. Однак місто згубили свої. У XIV–XV ст. бояри повністю «розпоряджалися» вічем, яке підтримувало (галасом) або заперечувало (гулом) заздалегідь погоджені рішення. Боярство також помилилося з вибором союзників, заграючи, як виявилось, зі смертельним ворогом. Після серії невдач у 1478 р. в місто Новгород вдерлися московити. Багатьох бояр вирізали, а тих, які вціліли, примусово переселили до закутків Московії. Республіканськими традиціями новгородців та їхніми освітніми здобутками новоспечені «господарі» вирішили знехтувати.

Мовою історичного джерела

Новгородський перший літопис про особливості стосунків князя та жителів Новгорода: «...У 1136 р. новгородці покликали псковичів і ладожан і задумали вигнати князя свого Всеволода (Мстислава); посадили його в єпископському дворі із дружиною, дітьми і

тещею, місяця травня 28, і сторожа зі зброєю пильнувала його вдень і вночі, 30 чоловіків щоденно. Сидів він два місяці, і відпустила його з міста липня 15, а прийняли його сина Володимира. А ось у чому звинувачували його: не береже смердів; прагнув посісти стіл у Переяславі; втік з поля битви поперед всіх, а через те багато загинуло...»

ПОХОДИ МОНГОЛІВ, НОВГОРОД, МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

1. Які чинники сприяли економічному піднесенню Новгороду? 2. Порівняйте політичне становище новгородських та галицьких бояр. Визначте спільні та відмінні риси. 3. Поміркуйте, чому перед ординською загрозою Новгородська республіка вистояла, а перед московською — ні?

45.2. Занепад Золотої Орди і зростання Московського князівства

Упродовж усобиць на Русі удільні князі розвивали власні віддалені володіння. Шостому синові Володимира Мономаха, Юрію Долгорукому, дісталися північно-східні землі з центром у м. Суздаль. Його син, Андрій Боголюбський, без дозволу батька переїхав з Вишгорода до міста Владимир на річці Клязьма. Згодом, витіснивши братів, він об'єднав під своєю владою терени Владимир-Суздальського князівства. Ці землі, відмежовані від Києва лісистією місцевістю (дебрями), через що називалися Заліссям, тепер уже відділялися від Русі політично. Там, у Заліссі, на березі багнистої річки Москва виникло містечко з такою ж назвою, на «відстані» понад 700 років і 860 км від столиці теперішньої України.

Після нашестя монголів північно-східні руські уділи майже

добровільно підкорилися ханам Золотої Орди. У XIV ст. під її зверхністю значно посилилися позиції Тверського та Московського князівств, які протистояли одне одному, плетучи хитромудрі інтриги. Московське князівство впродовж правління **Івана I Калити** виконувало всі забаганки ординців і тим самим заслужило особливі привілеї. Їхня суть полягала в тому, що тільки московські князі збирали данину із сусідніх земель та везли її в місто Сарай. Частина зібраного залишали собі, що дозволяло їм упевнено почуватися.

Коли Золота Орда занепала, її влада над підлеглими народами ослабла. Московський князь Дмитро Донський у 1380 р. здобув перемогу над монгольськими військами в битві на Куликовому полі, яку тривалий час вважали вирішальною у позбавленні від півторастолітньої залежності. Однак насправді у цій битві поразки зазнав другорядний монгольський воєвода Мамай. Натомість престол посів Тохтамиш, нащадок Чингісхана, який через два роки до краю пошарпав території Московії, понищивши її столицю. Тож князі збирали для ханів кошти та виконували їхні забаганки.

Ще з 1363 р. з'явилася назва **Велике князівство Московське**. Користаючи з «післякуликовського» затишшя, його державці почали «збирати», а насправді підкупом і насильством приєднувати й поневолювати руські землі.

Активну участь у цьому взяв **Іван III** (1462–1505). Насамперед бояри переконали його одружитися зі Софією Палеолог — небогою останнього візантійського імператора. Такий шлюб надавав символічне право претендувати на спадок Візантії, герб (двоголовий орел) якої став візитним знаком Московського князівства. Далі, у 1478 р., Іван III упокорив Новгородську боярську республіку. У 1480 р. його війська зустрілися з монгольськими поблизу річки Угра. Битва не відбулася, бо обидві сторони поводитися нерішуче. Але у виграшній ситуації опинилися москвитини, які немовби перемогли й скинули чужоземне ярмо.

Межі володінь Івана III розширювалися, а його становище зміцнювалося. Він, хоча і вважав себе самодержцем (монархом), ще

*Софія Палеолог,
судово-медична
реконструкція
обличчя за черепом,
1994 рік*

мусив радитися з боярами, які збиралися в боярській думі. При дворі запровадив пишний церемоніал. Особливо підтримував духівництво, сприяв Московській православній церкві. За його відома укладено «Судебник» — перший збірник законів. Велике князівство Московське поступово набирало рис, притаманних державам, які називають *східними деспотіями*. У таких централізованих монархіях необмежене свавілля правителя, підтримуване релігійно, поєднується з безправністю підданих. Отож заходи, втілені Іваном III, сприяли пізнішому перетворенню його князівства в Московське царство, опісля — в Російську імперію.

1. Як встановлення монгольського панування на теренах Русі сприяло зміцненню позицій Московського князівства?
2. Які методи використовували князі Москви для розширення власних територій?
3. Охарактеризуйте правління Івана III.

Івана III.

45.3. Українські землі в складі Московського князівства

Політика польських королів стосовно православних у Польщі та Великому князівстві Литовському призвела до того, що частина бояр та знаті ладні були відділитися від Польсько-Литовської держави. Водночас у другій половині XV ст. впливи Московського князівства в Чернігово-Сіверщині значно зросли. Поступово почався перехід дрібних князів, нащадків стародавніх Рюриковичів, на службу до Івана III. Причому васальну зверхність Москви вони визнавали, віддаючи також свої володіння.

Велике князівство Литовське в тривалих війнах 1493–1500 рр. втратило чи не усе давнє Чернігівське князівство, включно з найбільшими містами — Черніговом, Новгород-Сіверськом, Брянськом, Путивлем, Глуховом, Стародубом. Місцеве населення спробувало противитися московським військам, за що бунтівників жорстоко покарали, вивезли до Московії чимало полонених. Чернігово-Сіверщину поділили на частини, очолювані воєводами, які посіли місце тамтешніх князів.

Московські апетити зростали. Розгорілася нова, десятилітня Литовсько-московська війна 1512–1522 років, пов'язана з намаганням Москви «повернути» собі всю «давньоруську спадщину». У 1514 р. майже 80-тисячне московське військо зайняло Смоленськ. Назустріч йому вирушило 30-тисячне русько-

литовське військо на чолі з князем Костянтином Острозьким. Обидві армії зішлись в битві біля Орші — важливого стратегічного міста на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. 8 вересня 1514 р. русько-литовське військо розбило московську армію. Хоча експансію московських князів вдалося спинити, перемога не завершила московсько-литовське протистояння.

1. Які українські землі та за яких обставин потрапили до складу Московського князівства? 2. Охарактеризуйте систему управління українськими територіями, що були підпорядковані Москві. 3. Визначте причини московсько-литовського протистояння.

Машина часу

«Битва під Оршею: баталія та картина».

Битва під Оршею принесла небувалу славу Костянтину Острозькому. Йому влаштували триумфальний в'їзд у Вільно: 3 грудня 1514 року під залпи гармат та дзвони князь в'їхав у столицю. За ним ішло військо, далі — закуті в ланцюги московські вельможі та князі. У полон було взято 6 з 11 воєвод, а також 611 представників знаті та бояр.

<https://cutt.lv/betwJX9b>

Згодом король надав волинському князю та його нащадкам привілей ставити печатки «червоним воском», а це могли робити тільки представники королівської династії. Князь Острозький обіймав найвищі державні посади, зокрема вперше став довічним гетьманом (очільником війська) Великого князівства Литовського. А європейські дипломати та хроністи порівнювали Острозького із засновником Риму — Ромулом, римськими полководцями Сципіоном і Ганнібалом.

Марка України
«Князь Костянтин
Острозький», 2005 рік

Битва під Оршею зображена на картині невідомого автора XVI століття. Детальне відтворення епізодів протистояння дозволяє припустити, що митець був учасником змалюваної події. Оглядачів вражає динамічність сюжету. Можна порівняти метод зображення битви з коміксом. Дивлячись на картину справа наліво, ви зможете прослідкувати весь перебіг бою на різних етапах. Князя Костянтина Острозького зображено тричі. Детальний аналіз «Битви під Оршею» робить історик Володимир Гуцул на сайті «Локальна історія»: «Битва під Оршею. Сім фактів про картину, на якій зображена велика перемога над московитами». Детальніше картину можна розглянути, скориставшись покликанням <https://cutt.lv/YetwLixC> чи QR-кодом.

«Битва під Оршею», 1525–1535 рр.

1. Вправа «Воїн та меценат». Князь Костянтин Іванович Острозький (1460–530) увійшов в історію як відомий полководець. На надгробному пам'ятнику воєначальника зображено в обладунках, разом з кіньми, гарматами, колісницями. А в епітафії йшлося про 63 перемоги Костянтина Острозького. Він, завдяки привілеям та маєткам, подарованих королем, а також власній ощадливості увійшов у п'ятірку найбагатших осіб Великого князівства Литовського.

Відомо про битви гетьмана з татарами на теренах Галичини, Білорусі, Волині, Київщини. Незважаючи на те, що був православним, король польський і великий князь литовський Сигізмунд I призначив Костянтина Острозького троцьким воєводою (це друга за впливом посада у Великому князівстві Литовському). Відтоді він сидів найближче до короля у великокняжій раді. Писемні джерела зберегли навіть кличку улюбленого коня Костянтина Острозького — Заєць. Також знаємо, що за кошти князя споруджено чимало святинь: Богоявленський собор в Острозі, церкву святої Трійці в Межирічах. За заповітом Костянтина Острозького поховали у Свято-Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Його син Василь-Костянтин замовив у львівського скульптора Себастьяна Чешека мармуровий надгробок. Скульптурна композиція, де гетьман був зображений у позі сплячого рицаря, зруйнована під час Другої світової війни,

«Портрет Костянтина Острозького», художник невідомий, XVII ст.

коли в 1941 році собор було підірвано.

Із додаткових доступних джерел дізнайтеся детальнішу інформацію (на вибір):

- про одну з битв, у якій брав участь князь Острозький;
- про один із храмів, споруджений за його ініціативою.

Корисна гра:

«Золота Орда. Велике князівство Московське»

<https://cutt.ly/JetwgH5h>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Назвіть особливості розвитку Новгородської боярської республіки. 3. Складіть розгорнутий план на тему «Послаблення Золотої Орди. Зростання Московського князівства». 4. Поміркуйте, чому Новгород став «ласим шматком» для Москви. 5. Вправа «Асоціативне гроно». Створіть асоціативне гроно «Українські землі у складі Московського князівства». 6. Вправа «Історичний портрет». Укладіть історичний портрет князя Костянтина Острозького.

§ 46. Крим у Середні віки

Згадайте...

- які народи мешкали на теренах Кримського півострова в добу Античності, Великого переселення народів;
- які середньовічні держави претендували на Крим.

Як ви розумієте... — поняття «киримли», «хан»?

Чи знаєте ви, що...

- після спустошення Константинополя хрестоносцями Херсонес увійшов до Трапезундської імперії, яка відокремилася від Візантії; місто поступово занепало, не витримуючи конкуренції генуезьких та венеційських колоній; у 1399 році золотоординський загін Едигея спалив Херсонес, після цього удару місто вже не відновилося;
- історична кримськотатарська держава династії Гераїв (1441–1783 рр.) вважалася єдиною спадкоємицею Золотої Орди, на підтвердження чого Московія до 1700 сплачувала данину Кримському ханству?

46.1. Держава Феодоро

На території південно-західного гірського Криму утворилося князівство Феодоро зі столицею на плато *Мангун*. У XIV ст. воно залежало від Золотої Орди, проте із послабленням ханської влади місцеві мешканці прагнули самостійності. Від 1411 р. згадано про окремого володаря Алексія, який правив Феодоро. Напевно, він походив із місцевої династії, відомості про яку не збереглися. Найбільшими містами держави були Феодоро (Мангун), Каламіта (важливий порт) й окремі оборонні замки. Місцеві мешканці були православними, хоча етнічний склад був строкатим: тут проживали греки, алани, татари, караїми. Загалом відносини із Візантією відігравали важливу роль у зовнішній політиці. Так само мирно Феодоро співіснувало з Кримським ханством. Проте з генуезцями постійно конфліктували. Феодорити прагнули розширити свої приморські володіння й захопити порт Чембало. Натомість внаслідок тривалих війн ледь не втратили свою єдину гавань — Каламіту (неподалік міста Інкерман).

Герб князів Феодоро

Після падіння Константинополя в 1453 р. становище християнської держави в Криму погіршилося. Османи прагнули захопити всі володіння зруйнованої Візантійської імперії. У 1475 р. потужний турецький флот прибув до Криму. Генуезька Кафа була легко завойована, правителі Феодоро вирішили битися до останнього. Незважаючи на значну кількісну перевагу, турки змогли захопити Мангун лише після піврічної облоги. Останнього князя Александра стратили в Стамбулі. Надалі всі володіння Феодоро, разом із генуезькими колоніями, стали провінцією Османської імперії.

1. Які державні утворення існували на території Кримського півострова в Середні віки? 2. Чому, на вашу думку, падіння Константинополя в 1453 році послабило позиції християнських держав у Криму? 3. До складу якої держави та за яких обставин потрапив Кримський півострів у другій половині XV століття?

46.2. Занепад Золотої Орди і поява Кримського ханства

У Криму монголи утворили окремий улус, належний до Золотої Орди. Місцеве населення було доволі строкатим: руси, греки, вірмени разом із половцями, місцевим тюркомовним населенням та монголами, що на той час уже прийняли іслам, започаткували кримськотатарський етнос «киримли». Спочатку під словом «Крим» розумілося місто *Солхат* («Кирим» — тобто «укріплення»), потім ця назва поширилася на весь півострів.

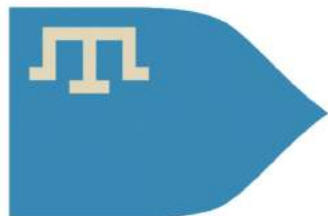
Основним сільськогосподарським заняттям місцевого населення було скотарство. Важливу роль відігравали хліборобство й видобування солі, а особливо міжнародна торгівля — головні шляхи проходили через місто Солхат й генуезькі порти-колонії Судак, Кафу, Боспор (Керч). Насамперед торгували тканинами, рибою, предметами розкоші й хутром. Коли ж єдність Золотої Орди порушилася, купці переорієнтувалися на місцеві товари — зерно, сіль, шкіри і невільників. Це дало змогу наповнити місцеву скарбницю коштами й посилити військо: процвітання приваблювало представників ординської знаті, які залюбки переселялися до Криму.

На початку XV ст. знать на чолі із Хаджі Гераєм (чий рід вівся від старшого сина Чингісхана) скористалися міжусобною боротьбою в Золотій Орді. У 1449 р. Хаджі Герая проголосив незалежність Кримського ханства. Столицею держави спочатку стала гірська фортеця *Кирк-Ер* (Чуфут-Кале), а потім — місто *Бахчисарай* (перекладається як «сад-палац»). Щоправда, уже від 1478 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії. Турецькі султани неодноразово використовували війська кримських ханів.

Окрім Криму, під владою кримських ханів перебували степові простори Північного Причорномор'я, звідки з кінця XV ст. почалися перші набіги на русько-українські землі. Насамперед страждали прикордонні Київщина, Галичина і Поділля. Наприклад, у 1482 р. війська хана Менглі I Герая захопили та спалили Київ. Руйнівні набіги мали також іншу

мету — захопити якнайбільше місцевого населення в полон (ясир). Полонених продавали і вивозили до Османської імперії. Поступово в найбільший ринок невільників перетворилася *Кафа*. Реакцією на такі дії Кримського ханства стала поява українського козацтва наприкінці XV ст.

Прапор Кримського ханства, XV ст., з тамгою (символом династії Гераїв) сучасна візуалізація

«Кримськотатарський воїн», поштова марка України, 2015 рік

Мавзолей Хаджі Герая в Бахчисарай

1. Поясніть походження топоніма «Крим». 2. Охарактеризуйте господарську діяльність населення Кримського півострова. 3. Опишіть процес утворення Кримського ханства. Яку загрозу для українських земель становили набіги військ кримських ханів?

46.3. Суспільство і культура Кримського ханства

Кримське ханство було *монархією*, що її очолював *хан* з династії Гераїв. Молодші царевичі та ханські доньки мали титули султанів і султанок (посаду спадкоємця трону називали «Калга-султан»). Традиційно престол успадковували старші в роді. Щоб убезпечитися від переслідувань, окремі Гераї воліли втекти за межі Криму, в степи чи на Кавказ. Козакування («вільне життя» у вигнанні) разом із побратимами (*кунаками*) під владою названого батька (*аталика*) вважалися нормальним явищем для кримських царевичів.

Основу кримськотатарської знаті становили *беї* (князі) — очільники окремих татарських родів. Військом командували *темники*. Провідну роль у суспільстві посідали *мурзи* — члени інших знатних родів. *Найвпливовіша знать держави* збиралися на *особливі з'їзди* — *курултайі*. На курултаях обговорювали державні рішення, хоча чималий вплив *мала державна рада* — *диван*. Через те що основною релігією Кримського ханства був

іслам (сунітська течія), суд чинили муфтії, найвищі представники мусульманського духовництва.

Кримськотатарське населення зберігало особисту свободу, сплачуючи податки та виконуючи певні повинності. Іновірці (християни, юдеї) не зазнавали релігійних чи суспільних утисків, розвивали свою культуру. Окремі з них ставали ханськими радниками чи робили успішну військову кар'єру. Міста володіли самоуправлінням, а право на землю мали ті, хто її обробляв. Існувала також спільна власність: ліси, мисливські угіддя й, що в умовах Криму було важливо, джерела води. Серед ремесел найбільш популярними були оздоблення металевих виробів (чеканка, філігрань, черніння, кування, інкрустація), виробництво шкіри, килимів, обробка кістки, у Кафі — шовкарство.

В умовах господарського піднесення розвивалася кримськотатарська культура. Один із перших поетів — *Махмуд Киримли*, автор поеми «Юсуф і Зулейка». При дворі популярною була світська палацова поезія. Простий люд любляв менш пишномовні казки й пісні, основані на місцевих сюжетах. Кримська архітектура зазнала східного впливу. Найбільшими фортецями були Арабатська (поблизу села Кам'янське), Генуезька (Судак) та фортеця Ор-Капу (Перекоп), на території яких зводили мечеті (храми) та медресе (школи). Найстарішою в Криму є мечеть хана Узбека з медресе в місті Чуфут-Кале. Оригінальними пам'ятками залишаються мавзолеї. Наприклад, мавзолей *Джаніке Ханім* у XV ст. звели в пам'ять про дочку хана Тохтамиша. Серед палацової архітектури зберігся єдиний унікальний зразок — ханський палац у Бахчисарай.

Мечеть хана Узбека, місто Старий Крим (Солхат), 1314 рік

Мавзолей (Дюрбе) Джаніке Ханім, печерний комплекс Чуфут-Кале біля м. Бахчисарай, 1437 рік

Литовський дипломат у Криму Михалон Литвин «Про звичаї татар, литовців та московитів»: «...І хоча володіють перекопські [татари] худобою, що рясно плодиться, усе-таки вони ще багатші чужоземними невільниками... Адже в них нема стільки худоби, скільки є невільників. Тому вони поставляють їх і в інші землі (provinciis). Адже до них чередою перебувають кораблі через Понт і з Азії, вантажені зброєю, одягом, кіньми, а ідуть від них завжди з невільниками. Тому що всі їхні торги (emporja) і місця збору податей (telonea) повняться тільки товаром цього роду, на який до того ж у них завжди попит, [він годиться] і для торгівлі, і для застави, і для подарунка...»

**1. Якою була політична структура Кримського ханства?
2. Визначте особливості соціального становища населення ханства.
3. Назвіть здобутки кримськотатарської культури в Середні віки.**

Машина часу

«Перший кримський хан».

З ослабленням Золотої Орди серед знатних кримськотатарських родин виникла ідея відокремлення від неї. «...Староординські клани на чолі з Мангитами відстоювали імперську єдність, тоді як Ширіни із союзниками були зацікавлені в незалежності», — пише український історик, дослідник Криму, Сергій Громенко. За традицією титул хана міг отримати тільки нащадок Чингісхана. Група Ширінів знайшла претендента. Це був Хаджі Герай. Щоправда, на той час він жив у Великому князівстві Литовському. Його родина втекла на чужину, шукаючи притулку від численних міжусобиць. Сам майбутній хан народився в Литві, у місті Тракаї. У міжусобній боротьбі загинули його батько і брат. Знатний емігрант вступив на службу до великого литовського князя Вітовта, який дав йому пост старости в замку Ліда (сучасна Білорусь). Хаджі Герай здійснив три спроби встановити контроль над Кримом: у 1428, 1433 та 1443 роках. Але тільки в 1449 році йому вдалося остаточно закріпитися в Криму. Одразу ж він проголосив незалежність Кримського ханства.

Вір, але перевір

Захопивши генуезькі фортеці Криму, турецьке військо взялося завойовувати Феодоро. Не підкорилася лише столиця Мангун. Місто налічувало 15 тисяч мешканців. Мало 8-кілометрову лінію укріплень. Османи підійшли до Мангуну в липні 1475 року. Князь Александр не погодився здати місто. Від постійних обстрілів 100-кілограмовими ядрами обвалилася частина головного муру. Турецький історик Саал-ад-Дін в «Історії Османської імперії...» пише, що в середині грудня, «побачивши, що захоплення міста силою зайняло багато часу, Паша вдав, ніби залишає місто». Феодорити вирішили атакувати загін османів, що залишився, але потрапили в пастку. Турки стратили всіх захисників столиці і князя Александра. Малолітнього княжича виховували при дворі султана в Стамбулі в традиціях ісламу.

1. Вправа «У ханському палаці». Із додаткових джерел довідайтеся про унікальну пам'ятку кримськотатарської палацової архітектури та складіть короткий текст для туристичного сайту або тревел-блогу.

Корисна гра:

«Крим у Середні віки»
<https://cutt.ly/9etwgCc1>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які факти з історії середньовічного Криму вас найбільше вразили? Чому?
3. Складіть схему «Політична структура Кримського ханства».
4. Поміркуйте, які чинники сприяли економічному розвитку Кримського ханства.
5. Вправа «Хмаринка слів». Створіть хмаринку слів-асоціацій на тему середньовічної кримськотатарської культури.
6. Вправа «На невільничому ринку». Підшукайте додаткову інформацію про розвиток Кафи. Довідайтесь, яка доля чекала тих, хто потрапляв у яєир.

Узагальнення розділу 4 «Середньовічні держави»

			
Середньовічні держави https://cutt.ly/Yetwq9ed	3 історії середньовічних держав https://cutt.ly/Petwheoe	Тести «Українські землі у XII–XV століттях» https://cutt.ly/2etwhpW1	

1. Вправа «Як це було». А. Розгляньте схеми, які візуалізують окремі питання, що розглядалися в параграфах розділу. Б. Придумайте назви до цих схем. В. Складіть розповіді, використовуючи зображення як підказки. **2. Вправа «Узагальнювальна візуалізація історії України».** Оберіть за темами параграфів розділу сюжети з історії України, які вас зацікавили (або проведіть жеребкування в класі). Спробуйте створити до них схеми-підказки (використовуйте спочатку простий олівець, колоризуйте відредаговані роботи). Організуйте виставку робіт у класі. Оберіть найкорисніші схеми-підказки. За бажанням створіть за темами параграфів розділу схеми, у яких відобразить логічні зв'язки історії України та світу.

§ 47. Католицька та православна церкви в Середньовіччі

Згадайте...

- коли християнська церква розділилася на католицьку та православну гілки;
- кого називають францисканцями і домініканами;
- хто такі гусити і чого вони домагалися.

Як ви розумієте... — поняття «церква», «храм»?

Чи знаєте ви, що...

- юдеї назвали перших християн «назорейською єрессю»;
- у 1209–1229 рр. католицька церква організувала хрестовий похід (Альбігойські війни) проти християн;
- у 1321 р. в місті Київ виникло єпископство, а в 1367 р. в місті Галич — митрополія католицької церкви?

47.1. Шляхи розвитку католицької та православної церков у Середньовіччі

У 1054 р., як вам уже відомо, між східною і західною церквами відбувся розкол. Патріархи залежали від влади візантійських імператорів, тоді як папи римські спиралися на свої сили та намагалися впливати на монархів. Коли «західні» ієрархи вирішили підкорити «східних», стався розкол, що триває донині.

Православні очільники орієнтувалися на політику цезаре-папізму (*система влади, коли глава держави є главою церкви*). Особливістю розвитку східного християнства було також те, що в богослужіннях допускалося використання національних мов. Деякі православні досягали навіть повного незалежнення від Константинополя. Так, у 1346 р. статус патріархату отримала Сербська православна церква. Окремі спроби здійснювали також у Київській митрополії — поставлення митрополита Іларіона без відома константинопольського патріарха здійснив князь Ярослав Мудрий. Після захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. взаємини між двома гілками християнства остаточно зіпсувалися. Періодично проблему об'єднання обговорювали, а в 1439 р. на соборі у Флоренції дійшло до укладання церковної унії. Ця угода поживила діалог між західними і східними християнами, але після падіння Візантії в 1453 р. він припинився.

Католицьке духівництво володіло просторими земельними наділами, управляло великими коштами, виплігало хитромудрі інтриги. Західна церква взялася продавати *індульгенції* — *письмові грамоти, які гарантували звільнення від гріхів*. Спочатку на отримані гроші споряджали хрестові походи, але згодом, у XIV–XV ст., фінанси осідали в Римі. Зміцненню папської влади сприяла *Клюнійська реформа X–XI ст.*

У Середньовіччі мало хто наважувався заперечувати вчення та правила церкви. Це могло бути смертельно небезпечним. Тих, хто проповідував християнську віру інакше, ніж учили духовні особи, йменували *еретиками*. Їх цькували і нещадно карали однаково у Візантії та Європі. Єретиків або нерозкаяних грішників відлучали від церкви, проголошуючи *анафему* (довічне прокляття).

Єретик — від грецького слова «айретікос» — «той, який вибирає», «відщепенець»; відступник від загальнохристиянських поглядів; віровідступник, прихильник ересі.

1. Назвіть особливості православного віросповідання.
2. Охарактеризуйте розвиток католицизму в Середні віки.
3. Визначте спільні та відмінні риси між цими двома гілками християнства.

47.2. Боротьба з єретиками. Інквізиція. Альбігойські війни

Розхитувало єдність церкви «народне християнство» — поєднання язичництва з християнством. Старі вірування продовжували існувати та впливати на життя селян, межуючи із забобонами та по-простому пояснюючи складні церковні вчення. Натомість *єресі* були переконаннями, які суперечили загальноновизнаним церквою поглядам та ідеям. Наприклад, потужною єрессю було **богомильство**. Його прихильники були особливо активними в Малій Азії та на Балканах, зокрема в Болгарії. Богомили заперечували церковний ритуал й відкидали церковну ієрархію. Вони твердили, що це суперечить принципам раннього християнства. Особливо ненавиділи патріархів, архієпископів, єпископів, вважаючи їх привілеї шкідливими для служіння Богові. Незважаючи на гоніння, ця єресь продовжувала існувати у Візантії аж до другої половини XV ст.

Богомільство залишило свій слід також у Європі, куди потрапило внаслідок хрестоносного руху. Так, у першій третині XIII ст. на півдні Франції винищили *катарів (альбігойців)*. Вони проповідували, що для спасіння душі достатньо поводитися скромно, уникати земних спокус і насолод, а не звертатися до священників. Римські ієрархи оголосили проти незгодних хрестові походи, так звані **Альбігойські війни (1209–1229)**. Після їх закінчення створили **інквізицію** — особливу церковну службу, що боролася з єресями, по суті, своєрідну поліцію та суд. Інквізиторів наділили повноваженнями проводити розслідування і допити, визнавати винних. Вироки виконували уповноважені від світської влади.

Однак не тільки єретики ризикували життям. Будь-хто, хто поведився дивно, міг дорого заплатити за свою дивакуватість. Також особливо вперто переслідували юдеїв, які оселялися в містах відчуженими общинами й майже не контактували з християнським світом. Їхню мову та релігію

«Святий Домінік
голує над Auto-da-fe»
(оголошення вироку
інквізиції), художник
Педро Берругете,
кінець XV ст.

не розуміли в тодішній Європі. Подекуди юдеям наказували носити спеціальний одяг, за яким їх упізнавали на вулиці. Зафіксовані випадки, коли через релігійну нетерпимість юдеїв виганяли з країни.

У «групі ризику» також перебували жінки, на яких «полювали» за відьомство. Пійманих «відьом» катували, вимагаючи зректися нечистої сили. Часто їх кидали в річку. Якщо підозрювана тонула, вину з неї знімали. Якщо виживала, її судили і спалювали на вогнищі. Інквізитори вважали, що, вбиваючи тіло, вони рятують душу, тому не переймалися кількістю невинних жертв. Але, що дивно, авторитет церкви був настільки непохитним, що, незважаючи на її злочини, віряни не відверталися від релігії та духівництва.

Мовою історичного джерела

Із зібрання законів про єретиків, XIII століття:

«...«Єресь»...означає поділ, і звідси походить слово «єретик», тобто християнин, який відійшов від католицької релігії. Існує дуже багато... категорій єретиків, але дві з них найголовніші. До першої належать ті, хто вірує, але його вірування розходяться зі справжньою вірою, яку Римська церква звелить сповідувати й оберігати. До другої категорії належать ті, хто не вірує, і це дуже негідні люди, які вважають, що душа вмирає разом із тілом і що ні за добро, ні за зло, яке людина робить у цьому світі, вона не дістане ні нагороди, ні кари...»

Єретики можуть бути звинувачені будь-якою людиною з народу перед місцевим єпископом. І якщо трапиться, що будуть чинити опір, то їх треба судити... і передати їх потім світським суддям, і ті повинні покарати їх так: якщо проповідував єресь, був затятим, то його треба спалити на вогні так, щоб він помер. І на таке ж покарання заслуговують невірні, котрі, як ми вказали вище, в попередньому законі, не вірять ні в кару в іншому світі...»

Народне християнство — переплетення християнського віровчення з язичницькими традиціями та звичаями; народна версія християнського світогляду.

Богомили — послідовники аскетичного вчення Богомила, які вважали, що мета людського життя полягає в максимальній відмові від всього матеріального, зокрема й від їжі, щоб у результаті праведна душа потрапила на небо; не визнавали державної влади, законів.

Альбігойці — прихильники катарів та вальденсів, які діяли впродовж XII–XIII ст., виступали проти деяких учень і правил католицької церкви, закликали повернутися до християнства періоду апостолів, жили скромно, стримано й самотньо.

Альбігойські війни — війни, що їх у південнофранцузькій провінції Лангедок наприкінці XII – на початку XIII ст. вели проти альбігойців рицарі Північної Франції, а пізніше й король.

Інквізиція — від латинського слова «інквіро» — «розслідувати», «розшукувати»; підпорядкована папам римським слідча і судова служба католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з єретиками; жорстоке знуцання, катування.

1. Які ідеї перегукувались у вченнях богомилів та катарів? 2. З якою метою, на вашу думку, католицька церква запровадила інквізицію? 3. Чим церковне керівництво виправдовувало переслідування, допити та страти?

47.3. «Нові єреси». Церква і держава

1. Назвіть приклади втручання світських володарів у церковне життя. Який вплив вони мали на авторитет церкви? 2. Хто із середньовічних діячів пропонував власне бачення християнства, вказував на недосконалість католицької церкви? 3. Чому, на вашу думку, церква в подальшому прийме ідеї тих, кого переслідувала в Середні віки, і дозволить переклад Біблії народними мовами, відмовиться від продажу індульгенцій? <https://cutt.ly/Qw1SvBsx>

Вір, але перевір
Ян Гус та Ієронім Празький

Машина часу

«Свята інквізиція».

У 1215 році з ініціативи Папи Інокентія III створено особливий церковний суд для виявлення, покарання і запобігання єресі. Папа Григорій IX утворив Єпископську інквізицію, яку згодом перейменували на Папську. Найбільшої активності інквізиція досягла в XV столітті. Після завершення Реконкісти в Іспанії створено Трибунал священної канцелярії, відомий як Іспанська інквізиція. Трибунал стежив за дотриманням канонів християнства євреями та мусульманами, які змушені були прийняти католицизм. Іспанська інквізиція ліквідована в 1834 році, а Папську згодом перетворено на вищу богословську інстанцію з питань віри і канонічних дій. Як Конгрегація Доктрини Віри вона діє донині.

Вправа «Ментальна мапа». Укладіть ментальну мапу на тему «Становище католицької церкви в Середні віки». До ключових гілок мапи запишіть короткий текст-висновок.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Що в Середні віки вважали ересями? Наведіть приклади.
3. Складіть таблицю «Середньовічні ересі». 4. Поміркуйте, чому середньовічна інквізиція так жорстоко переслідувала всіх, кого запідозрила в інакодумстві чи чаклунстві. 5. **Вправа «Глосарій».** Створіть короткий словник термінів за матеріалом параграфа.
6. **Вправа «Стрічка часу».** Зобразіть стрічку часу. Нанесіть на неї дати основних подій з історії середньовічної церкви. Складіть історичну задачу, скориставшись стрічкою часу.

§ 48. Середньовічна філософія

Згадайте...

- основні ідеї християнського світогляду;
- як впливав християнський світогляд на щоденне життя середньовічної людини.

Як ви розумієте... — поняття «філософія», «богослов»?

Чи знаєте ви, що...

- Роджер Бекон викладав в Оксфордському та Паризькому університетах; нагороджений схоластичним визнанням «Доктор мірабіліс», що означає «Чудовий вчитель»;
- монаха Франциска Асизького, який оспівував природу у своїх віршах і молитвах, у 1980 році папа Іван Павло II установив покровителем екології та екологів?

48.1. Особливості розвитку європейської філософії

Тогочасні науки опиралися передусім на теологію (богослов'я) та філософію. А вони, своєю чергою, формували уявлення про світ, про сенс людського життя. Сьогодні чи не найславетнішим середньовічним богословом і любомудром вважають француза **П'єра Абеляра** (1079–1142). Свої думки він висловив у творах «Християнська теологія», «Так і ні»,

«Пізнай самого себе», «Історія моїх нещасть». У них учений переконував, що всі релігійні тексти (окрім Біблії) потребують ретельного дослідження, адже туди могли вкратися помилки.

Також П'єр Абеляр стверджував, що християнські заповіді можливо обґрунтувати за допомогою розуму та логіки; закликав до віротерпимості; розповідав, що Бог відкривав язичникам Ісуса Христа різними способами. За такі погляди вільнодумця двічі засуджували на церковних соборах. Окрім того, він зазнав нещасливого кохання, таємно обвінчавшись зі своєю ученицею Елоїзою, талановитою і мудрою дівчиною. Її знатні родичі постали проти шлюбу. Закохані розлучилися і вимушено прийняли чернецтво. До наших днів збереглося їхнє листування — скарб літератури Середньовіччя.

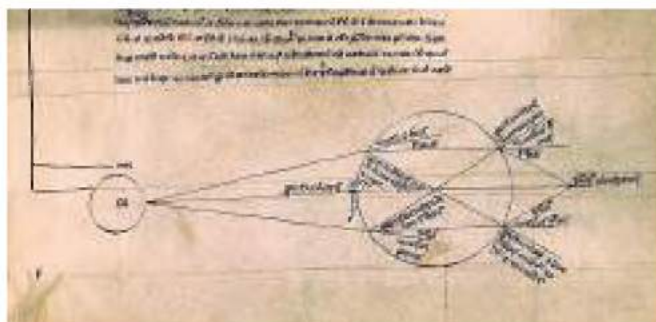

*П'єр Абеляр та
Елоїза, мініатюра,
XIV ст.*

Любов стала головним задумом французького богослова **Бернарда Клервоського (1090–1153)**. Він вважав, що людина має прагнути воз'єднати свою волю з божественною, що породить любов (лат. *caritas*) і причетність до Божої любові. Таке сприйняття, викладене в трактаті «Про любов до Бога» та в циклі проповідей, стало основою релігійного містицизму (ідеї об'єднання душ).

*«Видіння святого
Бернарда Клервоського»,
невідомий художник,
між 1495 і 1504 роками*

*Заломлення світла
сферичною скляною ємністю,
наповненою водою,
Роджер Бекон,
«De multiplicacione specierum»,
XIII ст.*

Із XIII ст. європейські мислителі активно цікавилися здебільшого арабськими та античними науками. Це спонукало їх сумніватися в обстоюваних духівництвом застарілих забобонах. Англійський філософ, професор, викладач Оксфордського та Паризького університетів **Роджер Бекон** (1214–1292) доводив, що підґрунтям теорії є досвід — справжнє джерело знань. Зовнішній досвід, що його людина набуває завдяки органам чуття, допомагає пізнавати предмети, а внутрішній — це Боже осяяння, інтуїція. А ще він витлумачував, що факти треба завжди перевіряти. Для цього найкраще годиться математика — найлегша і доступна наука кожному, хто сумнівається в достовірності інформації. Ідеї Роджера Бекона рухали світову науку шляхом від «сліпої віри» до практичних досліджень.

Зацікавлення античними творами сприяло відродженню філософії. Видатним її представником є **Тома Аквінський** (1225–1274). Він досліджував праці *Аристотеля*, на основі яких висловив оригінальні думки про будову Всесвіту та роль людини в ньому, намагався, щоб розум підтримував віру, щоб наука слугувала церкві. До прикладу, він доводив, що духовна влада важливіша за світську. Монархію вважав справедливою формою правління, адже це Бог установив порядок на Землі. Так само, по-божому, королі мусили дбати про лад у своїх країнах. Водночас Тома Аквінський не вірив в абсолютну монархію, переконуючи, що всевладдя краще обмежувати. Його ідеї великою мірою визначали перебіг подій у середньовічній Європі.

«Святий Тома Аквінський та Аверроес: збентеження», художник Джованні ді Паоло, 1445–50 роки

Пам'ятник Аверроесу в Кордові, Іспанія

Цікаво, що твори Арістотеля також вивчали арабські мислителі. Уродженець мусульманської Іспанії Абуль-Валід Мухаммед ібн Ахмед ібн Рушд, або **Аверроес (1126–1198)**, прославився своїми коментарями до багатьох робіт видатного грецького філософа. Міркування над античною спадщиною спонукали його до власних узагальнень. Він називав філософію молодшою сестрою релігії, доводив хибність креаціонізму (*творення світу з нічого*), відстоював ідеї єдності індивідуального інтелекту із загальним божественним. На жаль, чимало його творів втрачено під час Реконкісти та подальшої боротьби з маврами.

У вченнях Абеяра, Бернарда Клервоського, Томи Аквінського поєднувалося християнське богослов'я з логікою Арістотеля. Таку філософську систему називають **схоластиком**. З XII століття схоластика поширюється в університетському середовищі.

Мовою історичного джерела

Із листа П'єра Абеяра до Елоїзи: «...Ті, хто зараз навчається в монастирях, до того скіють у глупоті, що задовольняються звуками слів, не хочуть мати і гадки про їх розуміння і наставляють не серце своє, а один язик... І що може бути смішніше за це заняття — читати не розуміючи? Адже, що осел із лірою, те й читець із книгою, коли він не вміє зробити з нею того, на що вона призначена. І значно пристойніше було би таким читцям зайнятися чимось іншим, де була б якась користь, замість даремно дивитися на літери Писання і перегортати його аркуші...».

Схоластика — система середньовічної філософсько-теоретичної думки, якій притаманне панування теології над іншими формами пізнання; знання, засновані на абстрактних міркуваннях, що не перевірялися досвідом, відірвані від життя.

1. Визначте основні ідеї філософських поглядів Абеяра. **2.** Чи погоджуєтесь з думкою Роджера Бекона, що математика — найбільш достовірна з наук, за її допомогою можна перевірити дані решти наук. **3.** У чому полягало «нове» трактування праць Арістотеля Томою Аквінським та Аверроесом?

48.2. Франциск Асизький та Домінік Гусман

Видатним середньовічним діячем і шанованим святим вважають **Франциска Асизького (1181–1226)**. Він народився в заможній родині, прагнув стати лицарем, проте у видіннях почув інший заклик. Франциск розпродав усі тканини з батькової крамниці, щоби здобути кошти на побудову церкви.

Франциск Асизький,
фреска в «Печері
святого Бенедикта»,
Субіако, Італія

Батько позивався на нього до суду, але на міській площі той віддав усі кошти, відмовився від свого майна, навіть одягу. Своє служіння Богові Франциск проводив, проповідуючи убогість і радість, відбудовував церкви, доглядав за хворими на проказу. Його постать привертала увагу, тож за прикладом Франциска заможні городяни також відмовлялися від майна та присвячували себе служінню. У 1209 р. він заснував Орден францисканців, учасники якого багато мандрували й проповідували Біблію (про діяльність цього ордену ви мали змогу дізнатися в матеріалах § 23). Франциск вважав «братами» і «сестрами» тварин, птахів, рослин і всі земні стихії. Він закликав звільняти птахів з кліток, не знищувати комах і хробаків, поважати свійських тварин й лишати трохи місця в доглянутих садах для дикої трави. Його канонізували в 1228 р.

Домінік Гусман (1170–1221) походив зі шляхетного кастильського роду. Він поступив на службу до місцевого короля, брав участь у його дипломатичній службі. У складі одного з посольств опинився в Південній Франції та побачив, наскільки великим тут був вплив катарів. Домінік постав проти цього. У 1206 р. він заснував потужну жіночу громаду зі знатних дівчат і жінок, які відмовилися від ересі. Разом з однодумцями він залишився у Франції та активно проповідував під час хрестових походів проти альбігойців. Завдяки цьому, вже 1216 року Папа Римський затвердив статут Ордену домініканців, а самого Домініка канонізували 1234 року. Вважають, що саме Святий Домінік започаткував звичай носити вервиці.

«Святий Домінік
Гусманський»,
художник Клаудіо
Ковельо, XVI ст.

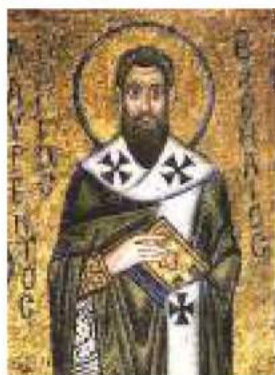

1. Які вчинки Франциска Асизького привертали увагу сучасників? Чи можна назвати його ідеї актуальними для нашого часу? 2. Пригадайте, хто такі катари та чому для боротьби з ними організовано хрестові походи. 3. Яка роль Домініка Гусмана в боротьбі католицької церкви з ересями?

48.3. Богословська думка в православному світі

Православний світ збагатив християнство ідеалами чернечого послуху. Зокрема, **Василь Великий (329–379)** отримав блискучу римську освіту, приятелював з іншими східними богословами. Після навчання вів суворе аскетичне життя, започаткувавши основи чернецтва. Василь Великий заохочував монахів до роботи, активно виступав проти аріанства. Чернечий устав Василя Великого удосконалив його наступник **Феодор Студит**. Уже в такому зміненому вигляді ці настанови потрапили в Русь-Україну, де їх використовував **Святий Феодосій** (помер до 1031 р.) для організації Києво-Печерської чернечої громади.

Найвідомішим філософом Русі вважають **Іларіона** (помер близько 1088 р.), першого митрополита з русів-українців, якого поставив князь Ярослав Мудрий. До 1050 р. Іларіон написав «Слово про закон і благодать». У цій найдавнішій руській літературній пам'ятці він підкреслив самостійність Русі і руської церкви, заперечив повноваження Візантії щодо Києва. Водночас «законом» він вважав давню юдейську релігію, а «благодаттю» — християнство. Хрещення Києва, у його розумінні, стало виявом Божої опіки, свідченням того, що Русь нічим не гірша від будь-якої іншої країни.

«Василій Великий», мозаїка, Софійський собор, м. Київ, XI ст.

Інtronізація Іларіона Київського, мініатюра, XV ст.

«Григорій Палама», невідомий художник, Північна Греція, XV ст.

Одним із реформаторів православ'я був грек **Григорій Палама (1296–1359)**. Він активно захищав ісихазм (ідею обожнення людини, її єднання з Богом ще за земного життя «за благодаттю», але не за сутністю). Його вчення схвалив Константинопольський собор 1351 р. Важливість цього рішення полягала також у тому, що відтєнер життя ченців-пустельників

повинні були офіційно наслідувати усі християни, що мало змінити ставлення до метушливого повсякдення.

1. Учення яких церковних діячів лягли в основу організації монастирів в Русі-Україні? 2. Охарактеризуйте цінність філософських поглядів митрополита Іларіона. 3. Які реформи відбулися в православній церкві в Середні віки?

Машина часу

«Середньовічні ідеї майбутнього».

Роджер Бекон вважав, що людині потрібно подолати перешкоди у власній свідомості: позбутися наслідування негідного авторитету, звичок, не приймати думок нетямущого натовпу, не прикривати неучтво показною мудрістю. Цими перешкодами обплутано будь-яку людину, від них походять всі біди. Упередження заважають пізнавати мудрість, таємниці всіх наук і мистецтв. Учений розробив нову теорію збільшення скла, переломлення проміння. Як знавець оптики, він пояснив функції лінз та створив окуляри — уперше в історії. Бекон описав горючу суміш у воді, аналогічну пороху, висловив ідею про телескоп, аероплани, машини з великою швидкістю руху, підводний човен. А ще мислитель пропонував реформувати юліанський календар через його неточності. <https://cutt.ly/Xw1Shy36>

Мовою історичного джерела

Уривок зі «Слова про закон і благодать».

Вір, але перевір

Святитель Іларіон

STEM-завдання «Середньовічна філософія».

Корисна гра:

«Середньовічна філософія»

<https://cutt.ly/MetwhbPt>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які філософські ідеї Середньовіччя вас найбільше вразили? Чому? 3. Складіть схему «Філософські погляди Томи Аквінського».

4. Поміркуйте, які середньовічні ідеї важливі для нашого часу.

5. Вправа «Хмаринка тегів». Створіть хмаринку слів-асоціацій про розуміння любові у творах П'єра Абеляра та Бернарда Клервоського.

6. Вправа «Сенкан». Створіть сенкан на тему «Середньовічна схоластика».

§ 49. Середньовічні школи та університети

Згадайте...

— чому професія писаря була престижною в Давніх Єгипті, Китаї, Дворіччі.

Як ви розумієте... — поняття «грамота», «наука»?

Чи знаєте ви, що...

— відомо, що в 1460 році у Львові працювала друкарня, власник якої, Степан Дропан, сплачував податки в міську казну?

49.1. Де і як навчалися в Середні віки? Як постали середньовічні університети?

Освіта в ранньому Середньовіччі перебувала під опікою церкви. Ситуація змінилася через розвиток міст, жителі яких потребували знань для здобуття професій. Тому саме городяни (аж ніяк не рицарі) опікувалися школами, що від XII ст. відкривалися повсюдно. Окрім тих, які діяли при храмах, з'являлися приватні світські. Популярності набувало ще одне цікаве явище: з XIII ст. Європою мандрували вчителі, які проводили заняття з дітьми за певну плату. Навчання тоді виглядало незвично: без підручників і зошитів. Зазвичай учитель читав уголос із власної книги, а учні повторювали за ним. За будь-який непослух карали різкою. Насамперед опановували правила християнського віровчення. Також вчилися писати: спершу — видряпувати на воскових дощечках, згодом — пером на пергаменті; лічити на пальцях. Поступово перелік умінь і «наук» зростав. Усього студіювали сім «вільних мистецтв»: **тривіум** — *граматику, риторику (красномовство), діалектику (логіку)*; **квадривіум** — *арифметику, геометрію, астрономію, музику*.

«Сім вільних мистецтв із астрономією на троні»,
художник Джованні Понте, близько 1435 р.

Печатка Болонського університету, Італія, осучаснена візуалізація

«Генрікус де Алеманія зі своїми студентами» (Болонський університет), мініатюра, XIV ст.

В Італії, де міста розвивалися доволі швидко, громадяни потребували якіснішої освіти. Тому вже в XI ст. там з'явилися перші **університети** — вищі школи, де здобували найґрунтовніші на той час знання. Вважається, що першим у 1088 р. заснували Болонський університет, близько 1168 р. — Оксфордський (Англія), у 1215 р. — Паризький, у 1230 р. — у місті Саламанка (Іспанія). У Центрально-Східній Європі найшвидше виникли Празький (Чехія, 1348 р.) та Краківський (Польща, 1364 р.). Вони часто займали цілі квартали, де в *колегіях* (гуртожитках) жили й навчалися студенти. Університети отримували привілеї, кошти від духовництва, феодалів, завдяки цьому розширювали

власні території, залучали кращих викладачів, займалися науковою діяльністю. Кожен із вищих закладів мав зазвичай чотири факультети: артистичний, правничий, медичний, богословський.

Середньовічне навчання, мініатюра, XIV ст.

Студентам велося нелегко. Вони самостійно дбали про харчування в чужому місті й оплату за навчання. Юнаки з незаможних сімей шукали підробітки або жебракували. Стати до ремесла в майстерні було майже неможливо, бо там працювали підмайстри, учні та різнороби — містяни. Тому студенти погоджувалися на принизливі пропозиції. Наприклад, інколи доглядали за міськими цвинтарями. Щоби скласти іспити й отримати вчений ступінь бакалавра чи магістра (не кажучи вже про доктора) права, медицини чи богослов'я, доводилося навчатися в поті чола ще й сплачувати внесок у касу університету. Ті, в кого в кишенях «гуляв вітер», а «наука» видавалася непосильною, залишалися «вічними» студентами.

Університет — від латинського слова «універсітас» — «сукупність (тих, хто вчить, і тих, хто навчається)»; заклад вищої освіти (з гуманітарними і природничими факультетами).

Мовою історичного джерела

Тілесні покарання в школі (за текстом «Швабського зерцала» («Швабських законів», XIII ст.): «Якщо вчитель б'є учня лозиною або рукою, але так, що кров не виступить, то він за це не відповідає. Якщо він ударить так, що з носа кров потече, то й у цьому разі він до відповідальності не притягається. Якщо ж він його ударить, хоч і не лозиною, по інших частинах тіла так, що виступить кров, то він повинен за це відповідати, а якщо він уб'є його на смерть, то підлягає судові».

Лист студента Оксфордського університету до батьків (XIII ст.): «Цим повідомляю Вас, що я з величезним старанням навчаюсь в Оксфорді. Але відсутність грошей дуже заважає моему просуванню до промоції (екзамену), тому

що минуло вже два місяці відтоді, як я востаннє отримав гроші, котрі Ви мені надіслали. Це місто вельми велике і висуває його мешканцям великі вимоги. Я мушу винаймати квартиру, купувати все необхідне і робити, крім того, багато непередбачених витрат. Тому я шанобливо звертаюся до Вашої батьківської турботливості, щоб Ви з божественного співчуття підтримали мене, щоб я міг повністю закінчити те, що я так добре розпочав».

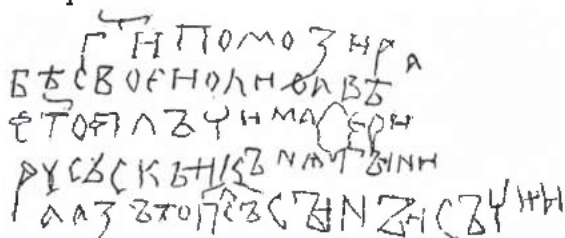
1. Порівняйте перелік семи вільних мистецтв із вашим розкладом шкільних занять. Поділіться міркуваннями в класі. 2. Знайдіть на карті міста, у яких діяли університети, про які йдеться в параграфі. 3. Хто оплачував навчання? Чому?

49.2. Освіта Русі-України

Після утвердження християнства в Русі з'явилася потреба в навчанні грамоти, для чого облаштовували школи князівським коштом. Літописці повідомляють про відкриття шкіл у Києві, Новгороді та інших містах. Навчали насамперед читати, а потім — писати і рахувати. Спочатку учні вивчали абетку, потім починали читати по складах тексти з Апостола та Псалтиря, що виконували роль підручників. До слова, більшість вихованців парафіяльних початкових шкіл вчилися лише читанню, а всі подальші знання вони повинні були отримувати під час практичної діяльності перед висвяченням. Поширення писемності серед простого населення підтверджується написами на ремісничих виробах (посуді, прясельцях, свинцевих пломбах для товарів, ювелірних виробах) й існуванням **графіті** — стародавніх написів й малюнків, зроблених гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробах.

Університетської освіти в сучасному розумінні в Русі не існувало. Проте збереглося чимало відомостей про високоосвічених людей. Можна вказати на представників вищого духовництва (перемишльського єпископа Мемнона чи митрополита Петра Ратенського), князів (переписувача книг і філософа Володимира Васильковича), придворних, для яких інтелектуальна робота була професією (наприклад, писар Федорець, який складав тексти грамот для князя Володимира Васильковича). «Послання» XII ст. київського митрополита **Климента Смолятича** спирається на авторитет античних філософів (Арістотеля та Платона), а не на відомих отців християнської церкви. Тож вищі ієрархи навчалися богослов'я, філософії, риторики, граматики, співів та вчили іноземні мови. Таку освіту можна було здобути в XI ст. у київській писемній школі

при Софійському соборі, а в XII ст. при Печерському або Видубицькому монастирях, у Чернігові, Переяславі, Галичі — у школах при єпископствах.

Графіті дружини князя Ізяслава Ярославовича Гертруди-Олісави: «Господи поможи рабі своєї Олісаві Святополчі матері, руський княгині», Софійський собор, Київ, XI ст.

«Магістр Георгій Дрогобич з Русі», невідомий художник, близько 1494 року

Навіть після приєднання до Польщі та Литви вихідці з русько-українських земель згадуються в європейських записах як представники Русі. Напевно, найвідомішим став **Юрій Дрогобич** (1450–1494), який навчався в Краківському та Болонському університетах. У Болоньї він читав лекції з філософії та медицини, упродовж 1481–1482 років був ректором Болонського університету. У 1483 р. вийшла друком його «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (писана латиною). Окрім астрологічних прогнозів, учений запропонував огляд з географії, астрономії, метеорології.

Графіті — одна з технік настінного малярства, в археології загальний термін на означення всіх видів випадкових написів і малюнків на стінах будинків.

1. У яких руських містах засновано перші школи? Що вивчали їхні учні? 2. Чому дослідники минулого роблять висновок про поширення писемності серед простого населення Русі? 3. Назвіть імена високоосвічених вихідців з Русі-України. Де вони навчалися? Чим прославились?

49.3. Розповсюдження знань та поява книгодрукування

Справжній переворот у тодішній культурі відбувся після винайдення книгодрукування. У середині XV ст. німецький ювелір **Йоганн Гутенберг** (1400–1468) придумав «рухливі літери», з яких набирали текст, і фарбу для цих літер. Першою з-під друкарського верстата вийшла в світ **Біблія**, що її виготовили в 180-ти примірниках. Поступово видавничі майс-

терні виникали чи не у всіх західноєвропейських країнах. Так відкриття кмітливого німця зробило книжки більш доступними, пришвидшило поширення знань та інформації. Рукописи створювали переважно в монастирях, тому, з одного боку, з появою друкарства церква втрачала вплив на суспільство, а з другого — кількість тих, хто могли читати Боже слово, значно зросла.

Перше зображення окулярів, фреска Томмазо да Модени, м. Тревизо, Італія, 1352 рік

Ручний друкарський верстат, реконструкція

Празькі куранти, астрономічний годинник, Чехія, 1410 рік

Окрім книгодрукування, Середньовіччя уславилося багатьма винаходами. Нині невідома точна дата винайдення пороху. Але вже в XIV ст. у війнах активно використовували гармати. У 1399 р. з них стріляли навіть військові Великого князя Литовського Вітовта в бою проти татар поблизу річки Ворскла. Пізніше настала «ера» вогнепальної зброї. Вона зробила непотрібними «послуги» рицарів, обладунки яких кулі легко пробивали. Уже в XVI ст. рицарство занепало остаточно. Отже, порох руйнував не тільки ворожі фортеці, але так само «підривав» феодальний устрій.

Деякі винаходи з'явилися унаслідок потреб торговців. Ще давні народи (єгиптяни, фінікійці та греки) добре плавали морями, але лише вздовж узбережжя, бо не вміли орієнтуватися в просторі. Покладалися на зірки та сонце, однак ті часто підводили. Перші згадки про компас датовані 1187 р. Його поява дозволила мандрувати навпростець, відтак було зроблено чимало географічних відкриттів. Визначати час допомагали сонячні та водяні годинники, які хибували неточностями. Уже від кінця XIV ст. на вежах соборів, церков, на громадських спорудах почали встановлювати механічні хронометри. У їх начиння вмонтовували рухомі фігурки, які «виходили» та «витанцьовували» під бій годинникових дзвонів, привертаючи увагу й викликаючи захоплення людей.

У XIII–XIV ст., наслідуючи арабів і візантійців, у Європі захопилися алхімією. Лікарі, аптекарі, ювеліри, хіміки, проводячи досліди, намагалися розгадати таємниці перетворення металів у золото, віднайти «філософський камінь» тощо. Завдяки удосконаленню способів видування скла винайдено окуляри. Уже наприкінці XIII ст. ними послуговувалися для читання, а з XV ст. — для покращення зору. За однією з версій, придумав такі «диво-очі» чернець Алессандро делла Спіна з італійського міста Піза. Найдосконаліші лінзи виготовляли венеційці. Загалом дослідження властивостей збільшувальних скелець поглиблювали знання з хімії, фізики та геометрії.

1. Поміркуйте, чому видавничі майстерні стрімко поширювалися по всій Європі.
2. Який винахід, на вашу думку, мав найбільше значення для історії Середньовіччя?
3. Чому винайдення пороху спричинило кризу рицарства?

Машина часу

«Видатний земляк».

Справжнє прізвище Юрія Дрогобича — Котермак. Родом він із міста Дрогобич, що на Львівщині. Юрію вдалося у 31 рік стати ректором Болонського університету! Він — творець першої книжки українського автора, яку надрукували в Європі. Коли Юрій Дрогобич читав лекції з астрономії в Болонському університеті, то отримував подвійну оплату — 200 пір замість 100. І хоча посаду ректора обіймав всього один рік, у 2011 році на фасаді Болонського університету відкрито меморіальну дошку на його честь.

1. Вправа «Колаж». Об'єднайтеся в групи. Створіть колаж на одну з обраних тем: «Винаходи Середньовіччя», «Життя середньовічного студента», «У майстерні Гутенберга».

Корисна гра:

«Середньовічні університети»
<https://cutt.ly/HetwhYOV>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які винаходи здійснено в Середньовіччі? 3. Складіть схему «Освіта на українських землях».
4. Поміркуйте, чому виникнення книгодрукування вважають переворотом в історії культури.
5. Вправа «Спільне-відмінне». Створіть діаграму Вена, визначивши спільні та відмінні риси середньовічних і сучасних університетів.
6. Вправа «Історичний портрет». Використовуючи інформацію з додаткових джерел, укладіть історичний портрет Юрія Дрогобича.

§ 50. Архітектура й мистецтво у Середньовіччі. Рицарська та міська культури

Згадайте...

- хто такі рицарі;
- які можливості мали міста, що користувалися магдебурзьким правом.

Як ви розумієте... — поняття «мистецький стиль»?

Чи знаєте ви, що...

- щоб прикрасити вітражами собор в місті Шартр (Франція), об'єдналися 43 ремісничі корпорації міста, тому майстри зробили вставки в храмові вітражі із зображеннями сцен праці цехів та їхніх емблем?

50.1. Як розвивалися середньовічні архітектура й мистецтво?

Культура часів Середньовіччя розвивалася під всеохопним впливом християнської церкви. Крім того, пам'ятки середньовічного мистецтва вдало поєднували в собі надбання античного та варварського світів.

Упродовж XI–XII ст. у Західній Європі зародився й набув популярності **романський стиль**, що найвиразніше проявився в архітектурі. Зовнішнім виглядом (масивними стінами, заокругленими арками) романські будівлі уподібнювалися до тих, що їх проектували в Стародавньому Римі. Численні собори чи церкви закладали вздовж шляхів паломників, які ходили молитися до святих місць. Так, між 1080–1120 рр. постав **собор Сен-Сернен у місті Тулуза (Франція)**. Ця велетенська базиліка (споруда у вигляді витягнутого прямокутника, всередині поділеного двома поздовжніми рядами колон), якщо дивитися на неї з висоти, скидалася на латинський хрест. Кам'яні склепіння храмів забезпечували вогнестійкість, однак усередині вони повнилися напівтеплявою, яка спонукала відвідувачів розмірковувати над життям. Іншим прикладом є відома **дзвіниця Пізанського собору** в Італії. Її фундамент виявився заслабким, і вона нахилилася, унаслідок чого зажила світової слави як «та, що падає».

Похила вежа собору в м. Піза,
Італія, XIV ст.

Базиліка Сен-Сернен, м. Тулуза, Франція,
XI – XII ст.

Собор Нотр-Дам де Парі,
Париж, XIII ст.

Упродовж XII–XVI ст. у Європі виник і поширився **готичний стиль**. Готичним будівлям притаманні стрілчасті арки, пишнота оздоблення (ліплення, різьблення). Вдалі технічні рішення давали змогу створювати «легкі», ніби повітряні, споруди та «впускати» в них світло. У мережані склепіння влітали **вітражі** (візерунки з кольорового скла), якими заповнювали величезні вікна. Величні готичні храми звели в містах Париж (Франція), Мілан (Італія), Кельн (Німеччина). У Централно-Східній Європі таким є собор Святого Віта в місті Прага (Чехія). Деякі з них проектували настільки велетенськими, що будівельні роботи тривали століттями. Чимало храмів прикрашали скульптурними зображеннями, які передавали духовне життя. У цей час великі різьблені вівтарні картини, виконані переважно з розфарбованого чи позолоченого дерева, стали важливими частинами багатьох міських храмів.

Популярним у Русі-Україні був візантійський стиль, який також вплинув на мистецтво всієї Південної Європи. Для нього характерна **хрестово-купольна архітектура**: центральний купол, який є вінцем церковної споруди і спирається на чотири опори за допомогою арок, розділяє простір на дев'ять частин. План такої будови нагадував хрест, центр якого увінчаний куполом. Стіни візантійських церков прикрашали **фрески** (розписи фарбами по штукатурці), а підлогу — **мозаїки** (зображення, викладені з різнокольорових камінців). Зразком візантійської архітектури в Західній Європі є базиліка Святого Марка у Венеції.

Шартський собор,
Франція, XII–XIII ст.

Внутрішній вигляд

Вітражі: «Бондар і
стельмах», «Теслярі»

Собор Святого
Віта, м. Прага,
XIV – XIX ст.

Собор Різдва Святої Діви Марії,
м. Мілан

Базиліка
Святого Марка,
Венеція, XI ст.

Романський стиль — період у мистецтві, що тривав головню в Західній Європі впродовж X–XII ст. (подекуди до XIII ст.) і вирізнявся наслідуванням давньоримських традицій.

Готичний стиль — період у мистецтві, що тривав у Західній Європі впродовж середини XII–XVI ст. і вирізнявся новизною, «легкістю», витонченістю, ошатністю пам'яток.

1. Визначте головні відмінності романського та готичного архітектурних стилів. 2. Чому, на вашу думку, будівництво деяких храмів тривало століттями? Якими знаннями мали володіти майстри для виконання таких замовлень?

3. Розгляньте зображення Шартського собору та визначте архітектурний стиль, у якому зведено цей мистецький шедевр.

50.2. Світ рицарської культури

1. Чи можна трубадурів назвати «бардами Середньовіччя»? 2. Чому занепада культура півдня Франції? 3. Назвіть твори, що стали найкращими зразками рицарської літератури.

У чому полягає їхнє значення? <https://cutt.ly/2w1SbccD>

50.3. Культура середньовічного міста

Середньовічні міста творили власне культурне життя, яке відрізнялося від вишуканого рицарського світу. Місцевий люд любляв творчість **менестрелів, професійних артистів і артисток, які заробляли на життя співами та грою на музичних інструментах.** Інколи їх порівнювали із **жонглерами**, які одночасно також були оповідачами байок, блазнями, фокусниками та акробатами. У середньовічних тавернах вони були бажаними гістьми. Любили городяни також поезію **вагантів — бродячих поетів**, які писали вірші і поеми латиною. Вони з'явилися у XIII ст., коли мережа університетів і шкіл зросла (бо потрібно було оволодіти латиною, щоби вправно віршувати). Вагантами були також ченці-утікачі чи священники, які не мали постійного приходу і тинялися від одного подвір'я до іншого. Так само «підробляли» школярі та студенти, які мандрували з міста до міста в пошуках знань. Усі вони насміхалися з чернечого життя та «високої» рицарської культури, навмисне хизуючись своєю простотою, сповненою пригод і веселих історій.

Зрозуміло, що поезія, творчість трубадурів, вагантів тощо потрапляли під церковні заборони. Мало хто з вірян знав латину, якою вели проповіді в церквах. Тому у великих містах життя святих чи сюжети з Біблії вирішили «транслявати». Від XII ст. розігрували невеличкі сценки, які до XIV ст. переросли у справжні вистави. Дійства відбувалися на міських центральних площах, із костюмами та декораціями (простими будиночками з підписами «Рай» або «Пекло»). Вистави вели народними мовами. Городяни вподобали таку розвагу, тож глядачам почали продавали квитки в перші ряди. Вони також любляли читати. У сюжетах міської літератури не йшлося про військову звитягу рицарів, цінувалися кмітливість та здоровий глузд («Роман про Лиса»), а також практичність — важлива риса середньовічного міщанства.

1. Чим відрізнялася «висока» рицарська культура від середньовічної міської культури? 2. Чому церква не схвалювала творчість міських «митців»? 3. Як в міській культурі співіснували латина і розмовна народна мова?

Вір, але перевір

Шедевром романського стилю в живописі вважають гобелен (килим), що його виготовили для собору міста Байо (Франція). На лляному полотні завширшки 0,5 м та завдовжки 68,38 м вовняними нитками червоного, чорного, зеленого, синього кольорів та їх відтінків виткали 626 зображень людей, 731 тварин, 376 човнів, 70 споруд і дерев! Килим «розповідає» про норманське завоювання Англії, зокрема про перемогу Вільгельма Завойовника поблизу міста Гастінгс у 1066 р. Майстрині блискуче відтворили обладунки, зброю, одяг, епізоди битви.

Килим із міста Байо, фрагмент, XI ст.

1. Вправа «Мандрівка». Почергово оглядайте за допомогою застосунку Google Earth зовнішній (а також і внутрішній) вигляд архітектурних пам'яток, згаданих у темі.

Корисна гра:

«Архітектурні стилі Середньовіччя»
<https://cutt.ly/BetwhGtB>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які середньовічні споруди ви вважаєте візитівкою Європи?
3. Складіть перелік архітектурних пам'яток Середньовіччя та вкажіть їхнє місцезнаходження.
4. Поміркуйте, чим відрізнявся середньовічний собор від античного храму.
5. Вправа «Глосарій». Створіть короткий словник основних термінів теми.
6. Вправа «Лазівка». Створіть підказки-лазівки для визначення стилів.

§ 51-52. Особливості культурних та мистецьких традицій Русі-України

Згадайте...

- які історичні події сприяли поширенню книгописання на території Русі-України;
- які середньовічні пам'ятки культури Русі-України збереглися до наших днів.

Як ви розумієте... — терміни «собор», «скрипторій», «фреска», «мозаїка», «ікона», «книжкова мініатюра»?

Чи знаєте ви, що...

- 21 жовтня 1056 року диякон Григорій розпочав роботу над створенням Остромирового Євангелія, праця тривала до 12 травня 1057 року; у книзі зображено трьох євангелістів, а четверта мініатюра із зображенням євангеліста Матвія з невідомих причин не була виконана, і сторінка залишилася чистою;
- Спасо-Преображенський собор у Чернігові — один із 19 храмів домонгольського періоду, який зберігся в Україні; також уціліла тисячолітня кам'яна кладка із плінфи — давньоруської цегли та єдине у світі зображення пір року в соборі?

51-52.1. Книжковий світ Русі-України

Перші книги завозили до Русі з Болгарії чи Візантії. У спеціальних майстернях-*скрипторіях* їх перекладали та переписували освічені монахи. Пізніше, в XI ст., з'явилися місцеві русько-українські твори. Одним із відомих авторів був уже згадуваний митрополит *Іларіон*, який у «Слові про закон і благодать» звеличував князя Володимира за прийняття християнства. Його світський патрон, князь *Ярослав Мудрий*, заснував при Софійському соборі першу бібліотеку, зібравши до неї чимало книг. На той час це був справжній скарб! Книжки коштували надзвичайно дорого. Переписувати їх доводилося довго, і за день вдавалося «подолати» лише кілька сторінок. Чимало коштували також матеріали. Якщо грамоти подекуди писали на *бересті* (кора берези), то для книг використовували *пергамент* — тонко вичинену телячу шкіру. Спеціальні чорнила виготовляли з дубової чи вільхової кори, для письма використовували гусячі пера. Тодішні обкладинки могли бути

творами мистецтва — їх робили зі шкіри, прикрашали малюнками, золотом, сріблом чи дорогоцінним камінням.

До наших днів збереглося, на жаль, не так багато пам'яток. Одна з найдавніших руських книжок — **Остромирове Євангеліє**, написане в 1056–1057 рр. в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Напевно, більше книг мали середньовічні бібліотеки Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Володимира, які загалом втрачені.

Окрім релігійної літератури, відомими також були світські твори. Серед них — **«Повчання дітям»** Володимира Мономаха та **«Слово про Ігорів похід»**. Потреба в знаннях спонукала до створення своєрідних енциклопедій, якими стали **«Ізборники»** князя Святослава, складені в 1073 і 1076 роках. З них можна було почерпнути відомості з граматики, риторики. Відомо, що **Євпраксія**, онука князя Володимира Мономаха, написала трактат про лікувальні мазі. Також набула розвитку історична література, репрезентована *літописами*, укладеними при княжих дворах. Важливою їх складовою були народні легенди та перекази про давні руські часи (наприклад, легенда про евшан-зілля). Повчальні твори мали релігійне спрямування. Так, про життя і чудеса ченців розповідає **«Києво-Печерський патерик»**, написаний на початку XIII століття.

«Євангеліст Лука»,
Остромирове
Євангеліє, мініатюра,
1056–1057 роки

«У бібліотеці Ярослава Мудрого»,
художниця Ольга Гальчинська

Сторінка з «Ізборника
Святослава», 1073 рік

До кінця Середньовіччя підручниками були церковні книги. Уже наприкінці XV ст. з'явилося книгодрукування церковно-слов'янською мовою. Німець Швайпольт Фіоль у 1491 р. в Кракові надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Постна», «Тріодь Квітна». Однак до русько-українських земель книгодрукування прийшло пізніше. Популярною повчальною збіркою був «Ізмарагд», перекладали окремі твори про Троянську війну, походи Олександра Македонського. У Львові, Луцьку, Острозі створювали нові літописи («Короткий Київський літопис», «Волинський короткий літопис») тощо.

1. Чому середньовічні книги можна вважати справжніми скарбами? 2. Опишіть процес створення книг у скрипторіях. 3. Назвіть найвідоміші твори релігійної та світської літератури Русі-України.

51-52.2. Особливості архітектури Русі-України

Найдавніші будівлі зводили з дерева. Лише з прийняттям християнства поштовх отримало кам'яне будівництво. Зі спеціальної *цегли-плінфи* зводили церкви і собори. Взірцями для них слугували візантійські релігійні споруди. Князь Володимир Великий зорганізував спорудження першого кам'яного храму в Києві. Ним стала церква Успіння Богородиці, або **Десятинна церква** (989–996 рр.) (*макет-реконструкцію розгляньте в підпараграфі 13.3*). За свідченням німецького хроніста Титмара, у ній поховали князя-засновника з дружиною, візантійською принцесою Анною.

Надалі кам'яних споруд ставало щораз більше. За князя Ярослава Мудрого в Києві побудували славнозвісні Золоті ворота, а 1037 р. — завершили спорудження **Софійського собору**. Цей величний храм має символічну основу: 12 його куполів вказують на апостолів, а тринадцятий, найбільший, присвячений Христу Вседержителю (Пантократору). Розвиток релігійного життя зумовив будівництво монастирських храмів. **Успенський собор Києво-Печерського монастиря** зводили в 1073–1078 роках з ініціативи ігумена Феодосія Печерського. За зразком цього храму в Києві був споруджений у 1108–1113 роках **Михайлівський Золотоверхий собор** (*див. ілюстрації до §§ 15.1*).

*Софійський собор,
м. Київ, XI ст., інтер'єр*

*Успенський собор Києво-
Печерського монастиря,
1073–1078 рр.,
відбудований у 1990-х рр.*

*П'ятницька церква,
м. Чернігів, кін. XII –
поч. XIII ст.*

Храмове будівництво охопило інші міста — Переяслав і, особливо, Чернігів. Уже в XI ст. за князя Святослава Ярославовича в Чернігові завершено **Спаський (Спaso-Преображенський) собор** (див. §§ 14.1). У XII ст. тут з'явилися Іллінська церква, Борисоглібський собор, Єлецький монастир, а на початку XIII ст. — **П'ятницька церква**. Хоча ці пам'ятки перебудували в наступні століття, їхня велич вказує на розмах та уяву тогочасних архітекторів. Ці релігійні споруди також оздоблювали мозаїками і фресками.

*Успенський собор,
м. Володимир, Волинська
область, 1160 рік*

*Церква Святого Пантелеймона,
с. Шевченкове, Івано-Франківська область, кін. XII ст.*

*Борисоглібський собор,
м. Чернігів, XII ст.*

Володимирське князівство також славилось своїм будівництвом. У 1160 р. освячено **Успенський собор у Володимирі**. Єдиною збереженою церквою давнього Галича є **церква Святого Пантелеймона**. Спорудження храму завершилося в 1194 р. Князь Данило Романович у заснованому ним Холмі звів чимало споруд, серед яких вирізнявся собор

Івана Златоуста, прикрашений фресками та розписами. Важливо, що у Волинсько-Галицькій державі відбувалося гармонійне поєднання візантійського і романського стилів.

Європейський досвід враховували при зведенні укріплень. Якщо Київ та інші міста мали переважно дерев'яні стіни, то в XIII ст. для спорудження фортифікацій намагалися використати камінь (як пригадуєте, княжий Холм не могли взяти штурмом навіть монголи). До того ж, з'явилися **донжони** — великі вежі, збудовані з тесаного каменю. Щоправда, дерево не зникло з ужитку: виявом майстерності будівничих була дерев'яна наскельна фортеця Тустань, поблизу села Урич у Карпатах.

*Вежа у Столп'є,
неподалік м. Холм,
XII–XIII ст.*

*Фортеця Тустань,
Львівська область,
комп'ютерна графіка*

*Замок короля Данила
в м. Холм з церквою Івана
Златоуста, реконструкція*

*Вірменський собор,
м. Львів,
1363 рік*

*Латинська
катедра,
м. Львів*

*Костел Святого Варфоломія,
м. Дрогобич,
кін. XIV – XV ст.*

Унікальною пам'яткою вірменської середньовічної архітектури в Україні є ансамбль Вірменського собору у Львові, що його почали будувати в XIV ст. Водночас від другої половини XIV ст. німецькі колоністи «доправили» готику на терени України. Чудовим її взірцем слугує Латинський кафедральний собор у Львові. Його будівництво розпочато в XIV ст., проте основний етап зведення припав на XV ст. Архітекторами були

будівничі із міста Вроцлав (Бреслау). Серед інших пам'яток готичної архітектури, що збереглися на території України, але також частково втратили первинні форми, варто згадати споруджені в XV ст. латинські собори Дрогобича, Кам'янця-Подільського тощо. Кам'яне будівництво розвивали не тільки іноземці. Князі з династії Гедиміновичів причетні до зведення двох потужних замків XIV–XV ст. — Мукачівського та Луцького. З XIV ст. в документах згадується Кам'янець-Подільська фортеця, яка, вочевидь, була споруджена значно раніше.

По селах та містечках України віддавна зводили дерев'яні церкви. Час, війни, пожежі, людський фактор знищили чимало з них. Але досі збереглися десять дерев'яних церков XV століття. Решта з-понад 2,5 тисяч дерев'яних храмів України дещо молодші. Найдавнішою дерев'яною церквою в Україні є храм Святого Миколая в закарпатському селі Колодне, заснований 1470 року.

*Церква Зіслання Святого Духа,
с. Потелич, Львівська область, 1502 рік*

*Церква Святого Миколая,
с. Колодне, Закарпаття, 1470 рік*

Мовою історичного джерела

Літописець про князя Данила Романовича, що розбудовував

Холм: «... І вежа стояла посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяjala вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів ... Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмездників Кузьми і Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же каменів витесані і другі стовпи; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний образ пресвятого Дмитрія Солунського, принесений здалеку».

Польський хроніст Ян Длугош про розбудову захопленого Романовичами Любліна: «...Русі та киян князь Данило, довідавшись про запустіння і обезлюднення землі Люблінської, з військом до Любліна прибувши, самим замком та містом заволодіває й усю землю Люблінську собі підпорядковує та узурпує. І щоб собі та своїм нащадкам зміцнити ту окупацію, вежею круглою із цегли випаленої посеред замку укріплює ... замок та місто ровами й валами оббудовує, та усіх Люблінської землі рицарів і мешканців собі до послужності схиляє».

1. Визначте основні етапи розвитку середньовічної архітектури Русі-України. 2. Які будівельні матеріали використовували в Середні віки на українських землях? 3. Назвіть найвідоміші, на вашу думку, архітектурні споруди Середньовіччя та українські міста, де вони розташовані.

51-52.3. Мистецтво Русі-України

Мозаїка Богоматері Оранти, Софійський собор, м. Київ, перша половина XI ст.

Основними жанрами образотворчого мистецтва Русі-України були мозаїка, фрески, іконопис, книжкова мініатюра. Мозаїки коштували надзвичайно дорого, тому з часу усобиць почали використовувати фрески. З останньої чверті XII ст. від цього теж відмовилися, вдаючись до білення стін та прикрашання їх візерунками. На жаль, до нашого часу збереглися лише окремі зразки. Найвідоміша русько-українська мозаїка XI ст. із зображенням Богоматері Захисниці (Оранти) виконана в Софійському соборі в Києві. Це зображення вражає своїми розмірами (висота мозаїки — 5 м!) і деталізацією (для неї використали смальту, що мала 177 кольорових відтінків!).

Важливим мистецьким напрямом був іконопис. Перші ікони доправляли з Ромейської імперії, проте згодом у Києві, Чернігові, Галичі почали діяти руські майстерні. Ікони писали на дереві мінеральними фарбами, які розводили квасом та яєчними жовтками. Однією з найвидатніших була іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. У «Києво-Печерському патерику» вказано на майстра *Алінія (Алімпія)*. Вважають, що дві ікони, виконані тут, збереглися до наших днів — «Печерська Богоматір зі святыми Антонієм і Феодосієм» (див.

§§ 23.2) і «Богородиця Велика Панагія (Всесвята)». Однією з найвідоміших ікон Русі є «Вишгородська ікона Богородиці» (див. §§ 38–39.2). У першій половині XII ст. її подарував константинопольський патріарх князю Мстиславу Великому, сину Володимира Мономаха. Водночас окремі дослідники припускають, що цю ікону створив сам майстер Аліпій (Алімпій).

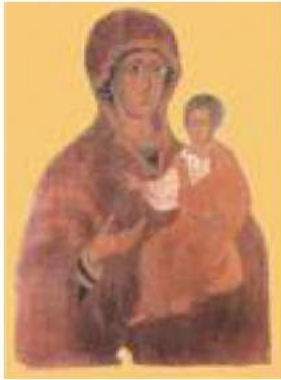
Богородиця Велика Панагія (Всесвята),
художник Алімпій, м. Київ, кін. XI ст.

Мозаїка Христа Вседержителя,
Софійський собор, м. Київ,
перша половина XI ст.;

Особливим видом мистецтва Русі-України була книжкова мініатюра. Найдавніші мініатюри збереглися в складі Остромирового Євангелія, де є три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки, Марка. В «Ізборнику» 1073 р. князя Святослава міститься його зображення разом із сім'єю. Цю мініатюру вважають *першим груповим портретом в українському мистецтві* (див. §§ 27.1). Справжнім мистецьким витвором є Радзивілівський літопис XV ст., прикрашений численними **мініатюрами** — неоціненними джерелами для вивчення побуту, вбрання та історії Русі. Окремі з них ви неодноразово бачили в попередніх параграфах.

Зразком західноукраїнського малярства середньовічного часу є ікона **Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобуж** на Волині, створена у XIII ст. Упродовж XIV–XV ст. українські землі зазнали певного впливу європейського гуманізму, тож ікони почали прикрашати зображеннями рослин, архітектурних композицій, побутовими речами тощо. Серед зразків такого іконопису — ікона **Богородиці з пророками із церкви в Підгородцях**, ікона **Святого Юрія-Зміборця** (де втілено образ християнського воїна-героя).

«Богородиця»,
с. Дорогобуж, Волинська
область, XIII ст.

«Богородиця з пророками»,
с. Підгородці, Львівська
область, II пол. XV ст.

«Юрій-Зміборець»,
с. Станіля, Львівська
область, поч. XIV ст.

1. Як змінювалось оздоблення храмів та соборів під час Середньовіччя? Які історичні події на це впливали? 2. Назвіть відомого середньовічного іконописця Русі-України. Які його твори збереглися до наших днів? 3. Поміркуйте, як українські землі в Середні віки долучалися до розвитку європейської культури: що пропонували свого, а що переймали.

Машина часу

«Допис у соцмережі».

У наші дні наукові, археологічні, музейні установи часто використовують соціальні мережі для популяризації історичних досліджень. Ознайомтеся з копією допису на сторінці Національного заповідника «Давній Галич» в одній із соцмереж за QR-кодом або покликанням <https://cutt.ly/iettFpZR>.

«Якщо на землях Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, то в Галицькій землі застосовували здобутки романської архітектури, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі. Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, з рослинним і геометричним орнаментом тощо. /.../ Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є грандіозний Успенський собор у Галичі, збудований в середині 12 ст. Величний собор, який був трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства та її володаря Ярослава Осмомисла. У соборі під час розкопок фундаменту було виявлено саркофаг самого князя. Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших часів, є церква св. Пантелеймона, побудована в другій половині 12 ст. (сучасне село Шевченкове Івано-Франківської області)...

Серед збережених храмових споруд Волині найстаршим є Успенський собор у Володимирі, збудований за князя Мстислава Ізяславича в 1160 р. У 13 ст. на Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд — великі оборонні вежі-донжони, побудовані з каменю або цегли».

Вір, але перевір

У Волинсько-Галицькій державі створювали школи, розквітло приватне навчання. Місцеві ремісники, купці, бояри і духівництво цінували грамотних людей. Щоб їх навчати, потрібні були книжки. Відомим збирачем книг був князь Володимир Василькович, який перетворив Володимир на чи не найбільший центр «копіювання» старовинних рукописів. З його заповіту відомо про 36 книг, які він подарував церквам і монастирям Володимира, Берестя, Кам'яця, Любомля, Луцька тощо. Донині збереглися деякі галицькі середньовічні книжки. Насамперед — це Бучацьке Євангеліє і Холмське Євангеліє, створені в XIII ст. при дворі місцевих володарів. До Галицько-Волинського літопису також додавали дружинний епос, тобто розповіді про подвиги воїнів і дружинників. Завдяки цьому, окремі описи (наприклад, битви біля Ярослава в 1245 р.) вражають «ефектом присутності».

STEM-завдання «Мандрівка в Середньовіччя».

Матеріали: гаджет, доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи.

2. Розробіть маршрут для реальної / віртуальної мандрівки до шедеврів середньовічної архітектури на території України. 3. Створіть за допомогою зручного для вас онлайн-застосунку буклет туристичного маршруту (придумайте назву, текст реклами, перелічіть об'єкти для огляду, вставте скрини, зроблені під час онлайн-огляду пам'яток на ресурсі Google Earth. 3. Презентуйте туристичний маршрут у класі.

Корисна гра:

«Середньовічні шедеври»

<https://cutt.ly/VetwhCRI>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Пригадайте імена діячів культури Русі-України. 3. Складіть ментальну мапу «Мистецькі традиції Русі-України». 4. Поміркуйте, у чому полягає унікальність мистецтва Русі-України. 5. **Вправа «Колаж».** Створіть колаж середньовічних пам'яток мистецтва Русі-України. 6. **Вправа «Хмаринка слів».** Створіть хмаринку зі слів-асоціацій про розвиток середньовічного книгописання на території України.

§ 53. Гуманізм. Раннє Відродження

Згадайте...

- що таке античність;
- на які періоди умовно поділяють Середньовіччя.

Як ви розумієте... — поняття «гуманний», «епоха»?

Чи знаєте ви, що...

- намагання Карла Великого, володаря франків, відродити стару римську культуру втілилися в Каролінзькому відродженні, а період піднесення німецької культури впродовж X–XI ст. називають Оттонівським відродженням і пов'язують із трьома Оттонами: I, II та III?

53.1. Чи було середньовічне суспільство гуманним?

Розвиток міського життя мав відчутний вплив на європейське суспільство. Зростання міст та поживлення міського побуту призвело до змін у свідомості італійців. Духівництво подалу втрачало контроль над тим, що відбувалося в культурі. Провідні ролі переймали *світські інтелектуали* (у перекладі з латини — «письменні»). Вони все частіше зверталися до давньогрецьких і давньоримських надбань передусім у ставленні до людини. Так зародився гуманізм («людиношанування»). Його прихильники сприймали людське життя як найвищу цінність, розглядали людину як краще створіння Боже, тому й поважали право кожного на свободу, самостійні рішення, щастя. З другого боку, кожен мусив відповідати за свої вчинки.

Найшанованішими серед гуманістів були вчені і митці — «універсальні люди». Один із перших — флорентієць Данте Аліг'єрі (1265–1321), якого називають «батьком італійської літератури». Він — автор справжньої перлини світової літератури, поеми «Божественна комедія». Коли Данте минуло тридцять п'ять років, він змушено

покинув рідне місто. А тому ворогів, які занастали його долю, «розмістив» у пеклі, яке стало однойменним першої частини поеми. Другу назвав «Чистилище», третю — «Рай». Зазвичай писав староіталійською, піднімаючи престиж народної мови. Вважають, що поштовхом до літературної творчості Данте Аліг'єрі було нерозділене юнацьке кохання до Беатріче Портінарі.

Поетичні традиції митця продовжив **Франческо Петрарка** (1304–1374), уродженець міста Ареццо, якого називають «батьком гуманізму». Попри те, що вірив у Бога, він осуджував неосвіченість духівництва, насміхався над розпусними порядками папського Риму. Цікаво, що у «Книзі пісень» поет теж славив красу й чесноти Лаури, яку безроздільно кохав упродовж сорока років.

Франческо Петрарка і Лаура, мініатюра, XV ст.

Ще один з італійської «трійці» — **Джованні Боккаччо** (1313–1375), друг Франческо Петрарки, автор «Декамерону». У цій збірці, що складалася зі 100 новел, він розвінчував проступки священнослужителів. Натомість поважав простолюдинів, їх мужність, порядність і чесність. Загалом показав справжню сутність представників усіх станів, розповів про їхні пригоди: кумедні, трагічні, зворушливі.

Гуманізм — ставлення, турбота про благополуччя людини, повага до її гідності; у добу Відродження — прогресивні думки, спрямовані на утвердження прав людини на земне щастя, радість, вільний вияв бажань і прагнень.

1. *Визначте основні ідеї гуманістичного світогляду.* 2. *Чому, на вашу думку, саме Італія стала «батьківщиною» гуманізму?* 3. *Як поширення гуманістичних цінностей позначилося на розвитку європейської цивілізації?*

53.2. Що таке Раннє Відродження?

Гуманізм став важливою частиною культури середньовічного суспільства. Упродовж XIII–XVI ст. в провідних країнах Європи тривав період піднесення наук і мистецтв, що його пізніше назвали **Відродженням**, або **Ренесансом** (франц. Renaissance). Словосполучення «раннє Відродження», або «ранній Ренесанс», історики запровадили лише в XIX ст., протиставляючи його уявному занепаду, притаманному ранньому Середньовіччю. Нині так називають період (в основному XV ст.) розквіту насамперед італійської культури, яка відновлювала досягнення античності та опиралася на гуманістичні погляди.

До творення чи не першої пам'ятки архітектури раннього Відродження долучився флорентієць **Філіппо Брунеллескі** (1377–1446). Він спроектував купол собору **Санта Марія дель**

Фьоре, розв'язавши проблему потрапляння світла всередину храму. Умілець не тільки додумався увінчати споруду гостроверхою конструкцією з віконними отворами, а й порадив виготовити спеціальні пристрої, які дозволяли працювати на великій висоті, що раніше здавалося неможливим. Витвір майстра сягав 42 м угору! А винахід увійшов у практику, і його широко застосовували європейці Нової доби.

Собор Санта Марія дель Фьоре, м. Флоренція, XV ст.

Як уже мовилося, тодішні митці зверталися до традицій та творів античних попередників. Скульптор Донато ді Нікколо ді Бетто Барді — звично — **Донателло (1386–1466)** вилив із бронзи статую Давида. Також він «уперше з античних часів» виготовив кінний пам'ятник Гаттамелаті, кондотьєру Венеційської республіки. «Вершника» встановили на площі

міста Падуя, і надалі він слугував європейським скульпторам зразком для наслідування.

*«Народження Венери»,
художник Сандро Боттічеллі*

*«Давид»,
скульптор Донателло*

В історію живопису, як талановитий портретист, увійшов **Сандро Боттічеллі (1445–1510)**. Його найвідоміші картини — «Народження Венери», «Вигнанка», «Весна», де, використавши сюжети давньогрецьких і давньоримських міфів, художник змалював внутрішній світ людини, її смуток, біль, сподівання, надію тощо. Його інтерес до людини вкотре продемонстрував гуманістичне підґрунтя раннього Відродження.

Раннє Відродження — період (упродовж XV ст.) розвитку, насамперед італійського мистецтва, що опиралося на ідеали гуманізму та орієнтувалося на античні традиції.

1. Який період в розвитку європейської культури називають Відродженням? Відродження чого символізує така назва? 2. Назвіть визначних представників Раннього Відродження та їхні твори. 3. Як пов'язані гуманізм та Відродження?

53.3. Нідерландське мистецтво XV ст.

1. Які можливості розкривалися перед художниками з винаходом олійних фарб? 2. Поміркуйте, чи міг Сандро Боттічеллі використовувати олійні фарби, скажімо, при створенні картини «Народження Венери». Обґрунтуйте свої міркування. 3. Розгляньте картину «Портрет Джованні Арнольфіні та його дружини». Яку інформацію про побут людей пізнього Середньовіччя можемо отримати з роботи Яна ван Ейка як з історичного джерела?

«Портрет Джованні Арнольфіні та його дружини», Ян ван Ейк, 1434 рік

<https://cutt.ly/8w1SbA25>

STEM-завдання «У галереї художника».

Матеріали: гаджет, доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи.

2. За допомогою інтернет платформи WikiArt (Енциклопедія візуального мистецтва) ознайомтеся з онлайн-галереєю творів Сандро Боттічеллі. 3. Створіть колаж із зображень полотен Боттічеллі, які вас найбільше вразили. 4. Розгляньте добірку картин художника за покликанням <https://cutt.ly/Weteg83t> чи QR-кодом. Яку інформацію про життя в Середньовіччі можна дізнатися з цих творів?

Корисна гра:

«Гуманізм. Раннє Відродження»
<https://cutt.ly/1etwix0>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які причини, на вашу думку, зумовили появу гуманізму?
3. Складіть асоціативне гроно до поняття «гуманізм».
4. Поміркуйте, чому зародження гуманізму та початок епохи Відродження географічно пов'язані з італійськими містами-державами.
5. Вправа «Мистецька хвилина». Прочитайте уривок із «Божественної комедії» або один із сонетів Петрарки. Обговоріть враження від творів у класі.
6. Вправа «Інтерв'ю». Підготуйте запитання для уявного інтерв'ю з одним із представників раннього Відродження.

Узагальнення розділу 5 «Духовний світ Середньовіччя»

Духовний світ Середньовіччя https://cutt.ly/TetwjiirF	Образотворче мистецтво Русі-України https://cutt.ly/setwix40	Тести «Культура Русі» https://cutt.ly/letJ7qAK	

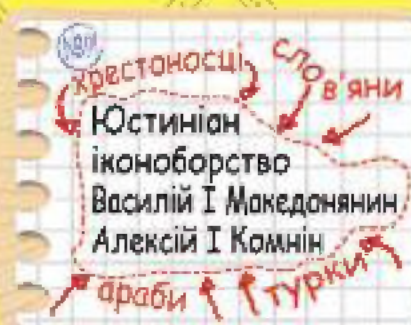

1. Вправа «Як це було». А. Розгляньте схеми, які візуалізують окремі питання, що розглядалися в параграфах розділу. Б. Придумайте назви до цих схем. В. Складіть розповіді, використовуючи зображення як підказки: короткі повідомлення до схем-блокнотиків, розгорнуті пояснення до кольорових мальованих схем.

2. Вправа «Узагальнювальна візуалізація історії України». Оберіть за темами параграфів розділу сюжети з історії України, які вас зацікавили (або проведіть жеребкування в класі). Спробуйте створити до них схеми-підказки (використовуйте спочатку простий олівець, колоризуйте відредаговані роботи). Організуйте виставку робіт у класі. Оберіть найкорисніші схеми-підказки. За бажанням створіть до тем розділу схеми, у яких відобразить логічні зв'язки історії України та світу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

6
Розділ

§ 54. Особливості політичного та суспільно-культурного життя Русі-України та українських земель.

ПРАКТИКУМ

Згадайте...

- імена найвідоміших правителів Русі;
- які удільні князівства існували на території України.

Як ви розумієте... — поняття «імперія», «князь», «дружина», «бояри», «віче», «роздробленість»?

Чи знаєте ви, що...

- «...після монгольської навали у XIII ст. ... українські терени продовжували розвиватися в європейському контексті. Демократія, самоврядування та європейське право, релігійна терпимість, пошанування приватної власності. Це визначило політичну культуру мешканців...» (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті)?

54.1. ТЕОРІЯ

54.1. Основні етапи політичного розвитку Русі

Політичну історію Русі можна поділити на кілька періодів. Перший період — розвиток місцевого слов'янського населення і правління напівлегендарних Кия, Аскольда і Діра. Зважаючи на брак джерел, відомостей про тогочасні події вкрай мало.

Другий період — це етап надзвичайно швидкого зростання, що охопив майже 100 років — від 882 р., коли до влади прийшов Олег, і до смерті князя Святослава у 972 р. Використовуючи вигідне географічне розташування Києва, варязькі князі з династії Рюриковичів підпорядкували собі надзвичайно важливий торговельний шлях по Дніпру — «із варягів у греки». Також відбулося підкорення східнослов'янських племен й знищення основних суперників серед найближчих сусідів. Завдяки цьому сформувалася величезна імперія, на яку змушені були зважати навіть візантійські володарі.

Наступний період охопив часи князювання Володимира Великого (980—1015) та Ярослава Мудрого (1034—1054). Цей етап чимало дослідників визнають добою зміцнення Києва, досягненням вершини політичної сили, стабільності, господарського та культурного розвитку. Якщо раніше держава

зростала територіально, то тепер настала черга внутрішнього розквіту. Відчутнішим стає законопорядок («Руська правда»). Надзвичайно важливим було впровадження християнської релігії. Це привнесло нову культуру й повністю змінило світогляд і самовираження русько-українського населення.

Для четвертого періоду характерні постійні руйнівні князівські чвари між Рюриковичами, відчутна загроза зі боку степовиків та, як наслідок, скорочення торгівлі, проблеми з економічним розвитком. Дехто з істориків вважає, що перелічені лиха розпочалися уже невдовзі після смерті Ярослава Мудрого. Однак, схоже, занепад розпочався уже після князювання Володимира Мономаха (1113—1125) та його сина Мстислава (1125—1132). Усобиці між Рюриковичами та зростання ролі удільних князів призвели до падіння ролі Києва. Коли князь Андрій Боголюбський у 1169 р. захопив і понищив столичне місто Русі, а потім полишив його, стало очевидним, що політичне й економічне значення Києва дуже погіршилося. І хоча надалі статус міста поступово відновився, монгольська навала й захоплення Київського, Чернігівського та Переяславського князівств після 1240 р. ознаменували тимчасове падіння державності на цих землях.

Водночас п'ятий період припав на розквіт удільних Галицького і Володимирського князівств, які у 1199 р. об'єднав князь Роман Мстиславович. Його сини відновили міцну Волинсько-Галицьку державу. У 1253 р. князь Данило Романович отримав від Папи Римського королівську корону. Королівство Русі, із його військовою, господарською, політичною силою зберігало свою могутність. Боротьба короля Данила з монголами була унікальним для тогочасної Європи прикладом протидії кочовикам (на що інші руські князі і європейські правителі не зважувалися).

Припинення правління династії Романовичів у 1340 р. стало початком наступного періоду — поступової втрати державності. Сьогодні історики оцінюють його по-різному. Так, русько-українські землі ставали частиною об'єднаної Крєвською унією Польсько-Литовської держави. Однак князі Гедиміновичі проявили себе спадкоємцями руських традицій — зрештою, для Європи зміна династій була звичною справою (Норманську династію в Англії, наприклад, змінили Плантагенети). Гедиміновичі оберігали православ'я, дбали про руську мову та намагалися захиститися від Золотої Орди. До кінця XV ст., із

посиленням польської влади, було припинене існування потужних Київського і Волинського князівств. Відбулася повна інкорпорація (включення) русько-українських земель до складу іноземних держав.

28.2. ПРАКТИКА.

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?»

Опрацюйте підпараграф 54.1. На основі текстової інформації створіть графічну: таблицю / схему / ментальну мапу / інфографіку.

2. Вправа «Стрічка часу»

Доповніть створений вами у вправі 1 графічний об'єкт датами основних подій, що відбулися в кожному з періодів.

Розмістіть ці дати в хронологічній послідовності на «стрічці часу».

3. Вправа «Де? Коли?»

За допомогою історичних карт із параграфів 9-10, 13, 15, 38-39, 42-43 доповніть створений вами у вправі 1 графічний об'єкт переліком територій державних утворень відповідно до кожного з періодів.

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

4. Вправа «Детективи»

Опрацюйте фрагмент історичного джерела. На основі тексту встановіть:

- століття, про яке йдеться в джерелі;
- територію, яка описана;
- історичних діячів, згаданих у документі; у яких взаєминах вони перебували між собою.

Мовою історичного джерела

«Анонімний опис Східної Європи» початку XIV ст. про Русь та її сусідів: «...Окрім тої імперії (Візантії), є інша земля величезна, яка називається Руссю і яка теж, подібно до Болгарії, прилягає з півночі до Греції, але є вона вище від Болгарії. Ця країна має ті ж умови, що й Болгарія, і зрошується тими ж ріками, але замість царя має на чолі князя, найбільшого серед мужів, якого звать князь Лев. Доньку того Лева взяв за дружину

Карл, король Угорщини. Колись ця земля була під владою імперії, потім Угорщини, а тепер вона сплачує данину татарам, так само, як Болгарія. Усі ці народи, зрадливі схизматики (некатолики), мову мають ту ж саму. Оскільки руси, болгари, серби, словенці, чехи, поляки і прусси всі розмовляють однією мовою, слов'янська мова найбільша і найпоширеніша у світі».

5. Вправа «Аналізуємо джерела»

Опрацюйте запропоновані фрагменти історичних джерел.

а) Визначте, яких періодів розвитку Русі вони стосуються. Розташуйте їх у хронологічній послідовності.

б) Із кожного документа вишишіть 2 історичні факти, які вам уже відомі, та 3 нові для вас. Дайте власну оцінку подіям, описаним у джерелах.

Мовою історичного джерела

Хроніст Ян Длугош (XV ст.) про коронацію князя Данила Романовича: «...Опізо, абат Мерано, легат Апостольського престолу папи Інокентія IV, Прандота, краківський єпископ, і інші польські єпископи Данила, князя Русі, ту коронацію відновлюють і закріплюють в

замку Дорогичин, на королівство Русі його помазують й коронують, пропонують скласти клятву добросовісно підпорядковуватися Верховному Римському понтифіку. І вельмишанований король Данило отримує нові цінні подарунки».

Мовою історичного джерела

Літописець про розвиток культури за часів князя Ярослава Мудрого: «...Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля

того спорудив церкву Благовіщення на воротах, щоб давати завше радість городу сьому святим Благовіщенням Господнім і молитвою Святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього він звів монастир Святого Георгія Побідоносця і монастир Святої Орини. І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велике, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо святее, і списали багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням Божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь,— так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне».

Літописець про розграбування двору князя Андрія Боголюбського після його смерті: «...Городяни ж боголюбці розграбували дім княжий і майстрових, які прийшли були для діла, забрали золото і срібло, одяжу і паволоки — майно, що йому не було числа. І багато зла вчинилося у волості його: дома посадників його і тивунів пограбували, а їх самих, і отроків його, і мечників побили, а дома їх пограбували, не відаючи, що говориться: «Де ото закон, там і обид багато». Грабіжники ж, навіть із сіл приходячи, грабували ... поки ж не став ходити піп Микулиця з образом Святої Богородиці в ризах по городу: тоді перестали грабувати».

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

5. Вправа «Діаграма Вена»

Опрацюйте фрагмент історичного джерела. На основі документа та вивченого в 7 класі створіть діаграму Вена, зазначивши спільні та відмінні риси розвитку середньовічного суспільства Західної Європи та Русі.

«Ходіння» руського ігумена Даниїла до Брусалиму, XII ст.: «...Тоді я, нікчемний, недостойний, тієї п'ятниці о першій годині дня пішов до князя того Балдуїна та поклонився йому до землі. Він же, як побачив мене, бідного, покликав мене до себе з любов'ю і спитав мене: «Що хочеш, ігумене руський?» Він знав уже мене добре і любив мене дуже: він — чоловік, сповнений благодаті, і скромний вельми, і не гордий анітрохи. Я сказав йому: «Княже мій, пане мій! Прошу тебе заради Бога і князів задля руських, дозволь мені, аби я поставив свою лампаду на Гробі Святому від усієї Руської землі!» Тоді він із піклуванням та любов'ю дозволив мені поставити лампаду на Гробі Господньому і послав зі мною чоловіка, свого слугу найкращого, до економа церкви Святого Воскресіння і до того, хто тримає ключ від Гробу ... Він же відчинив мені двері святі і звелів мені роззутися, і отак, босого, провів мене самого до святого Гробу Господнього. Лампаду, що я приніс із собою, наказав поставити на Гріб Господній. І поставив я своїми руками грішними в ногах — де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах-бо стояла лампада грецька, на грудях поставлена була лампада Святого Сави й усіх монастирів. Такий-бо звичай існує — щороку ставити лампади грецьку і Святого Сави. І благодаттю Божою ті лампади загорілися тоді. А католицькі лампади підвішені були угорі — жодна з них не загорілася».

Корисна гра:

«Етапи політичного розвитку Русі-України»

<https://cutt.ly/letwiZvC>

§ 55. Здобутки середньовічної Європи

Згадайте...

- назви релігій, які були поширеними в Середні віки;
- найважливіші, на ваш погляд, винаходи Середньовіччя.

Як ви розумієте...

- поняття «університет», «рицарський кодекс честі», «гуманізм», «Відродження»?

Чи знаєте ви, що...

- у Середньовіччі відбулися важливі зміни в багатьох сферах життя людей, виникли держави та імперії — попередниці сучасних країн?

55.1. Середньовіччя — час релігій

Падишах-Джамі, мечеть у комплексі Генуезької фортеці (виконувала функції православної, католицької, лютеранської та вірменської церкви), XIII–XV ст., м. Судак, Крим, Україна

Собор Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, колишня будівля Великої омеядської мечеті VIII століття, м. Кордова, Іспанія

Катедральний собор Святих Петра і Павла з мінаретом, м. Кам'янець-Подільський, XIV ст.

Середньовіччя, «відоме» голодом, чумою, чварами та війнами, суттєво вплинуло на подальший розвиток Європи. Це був час формування та утвердження світових релігій: християнства, ісламу, буддизму. Ніколи раніше римські папи не мали такого авторитету та впливу на суспільство, як упродовж V–XV ст. Великим авторитетом користувалися також православні патріархи, які через зовнішні загрози (наступ ісламу на півдні та католицизму на півночі) частково втратили свої сфери впливу. Однак це не знищило потужної культурної основи для майбутнього розвитку слов'янських та

частково азійських народів. Віра пророка Мухаммада швидко охопила величезні терени Азії, північ Африки та частково Європу. І хоча в Іспанії внаслідок Реконквісти вдалося потіснити маврів, наступні століття стали zenітом слави мусульманських володарів Османської імперії. Буддизм, як азійська релігія, також став важливим елементом подальшого розвитку Східної та Південно-Східної Азії.

1. Визначте території, на яких у Середні віки набуло поширення: а) християнство; б) іслам; в) буддизм. 2. Чи відбувалася взаємодія між світовими релігіями? Який характер вона мала в Середні віки? 3. Чи можна стверджувати, що середньовічна Європа була християнською цивілізацією?

55.2. Середньовіччя — час розвитку демократії

Чи не всі сучасні нації почали формуватися в Середньовіччі. Хоча в сучасному розумінні тодішні країни не мали усіх ознак теперішніх незалежних держав, взаємини на рівні «сюзерен-васал» створювали міцний ґрунт для самоусвідомлення окремих спільнот. Поділ на стани (рицарство, духівництво та робочий люд) у різних варіаціях побутував повсюдно. Провідна роль релігії створювала міцну основу культурного і національного становлення.

Хоча Середньовіччя було добою князів та королів, саме тоді утворилися перші парламенти. Їхня діяльність зумовлювала формування демократичного громадянського суспільства. Цьому сприяв також розвиток європейських міст, у яких ідеали свободи поширювалися і на селян-утікачів, а статус городянина ставав бажаним і значущим.

1. Пригадайте, що було основою взаємин між сеньйором та васалом. 2. Хто такі «ті, хто моляться», «ті, хто воюють», «ті, хто працюють»? Чи можливо було в Середні віки «перейти» з однієї групи в іншу? 3. Яке значення для політичного розвитку середньовічних держав мало виникнення станово-представницьких органів, міського врядування?

55.3. Середньовіччя — час розвитку культури

Середньовіччя було епохою великих винаходів, розвитку мистецтва, архітектури, літератури та міжнародної торгівлі. У XII–XIII ст. були засновані перші університети в таких містах, як Оксфорд, Париж, Кембридж, Падуя та інших. Водночас розвивалося книгописання. Потреба в книжках зумовила те, що

в XIV ст. почали функціонувати спеціальні майстерні, а пізніше з'явилися цілі містечка, де жили переписувачі чи мініатюрники. Спочатку використовували дорогий пергамент (тонка оброблена шкіра), однак, із винайденням паперу книжки стали доступніші. Поява книгодрукування сприяла поширенню знань.

Середньовічний університет

Переписування книг у Середньовіччі

Деякі тогочасні рукописи розповідали про подорожі та пригоди мандрівників, таких, наприклад, як Марко Поло. У мандрівках європейцям допомагали винайдені карти, портолани (морські навігаційні карти) компаси, астролябії (особливі прилади, які використовували в астрономії та навігації). Багато карт та портоланів, які збереглися із XIV–XV ст., змальовували Чорноморське узбережжя.

*Біла Вежа, XI ст., Лондон,
Велика Британія*

*Мавзолей Теодориха, VI ст.,
Равенна, Італія*

Під впливом арабського Сходу відбулося повторне зацікавлення математикою, що стало поштовхом для формування нових знань і розуміння інженерії, які були використані для будівництва замків, величних храмів. У той час розвивалися

уявлення про механіку та її закони. Вежі міських ратуш прикрашали величними годинниками, на полі бою почали використовувати металльні машини, а згодом — гармати та вогнепальну зброю.

Тракайський замок, Литва, XIV ст.

Реймський собор, 1211–1285 рр., Франція

Також Середньовіччя вплинуло на подальший розвиток моди. Із часу хрестових походів європейська знать почала використовувати спідню білизну, у Європі набули популярності гарячі лазні. У Німеччині у XIII ст. з'явилися гудзики з петлями для застібання одягу. Раніше вони радше виконували декоративне, аніж функціональне значення. Згодом гудзики набули широкого розповсюдження з появою одягу, що щільно прилягає до тіла. Тож Середньовіччя живе й досі навіть у таких незначних деталях.

1. Якими винаходами Середньовіччя ми користуємося в наш час? 2. Назвіть досягнення Середніх віків, які вас найбільше вразили. Чому? 3. Чи доречно використовувати прикметник «темне» для характеристики Середньовіччя? Доберіть власні епітети для цього періоду.

Новою історичного джерела

Витяг з надання у 1219 р. імператором Фрідріхом II міського права місту Гослар: «...Якщо ж який-небудь чужак прийшов жити в назване місто і так залишався там протягом року і дня, причому жодного разу йому не зауважували рабського стану, не викрили його в цьому, і сам він в цьому не признавався, то хай він користується загальною з іншими громадянами свободою; і після смерті його ніхто нехай не посміє оголошувати його своїм рабом».

Машина часу

«Середньовічний туризм»

<https://cutt.ly/gw1SbVVL>

Мовою історичного джерела

Французький юрист Філіп де

Бомануар про зловживання у містах, XIII ст.

Вір, але перевір

У Середньовіччі кордони держав були нестабільними, часто змінювались. Держави часто називали за іменами правителів. А релігія та церква сприймалися як організована структура з чіткою ієрархією та правилами. Мабуть, однією з найстабільніших держав Європи була Папська область, яка виникла у VIII столітті та проіснувала до XIX століття.

1. Вправа «Середньовічні артефакти». Укладіть перелік історичних пам'яток Середньовіччя, що збереглися до наших днів. Поміркуйте, чи можна знайти середньовічні артефакти у вашому регіоні.

Корисна гра:

«Пам'ятки культури середньовічної Європи»

<https://cutt.ly/setwj1ug>

Перевірте себе

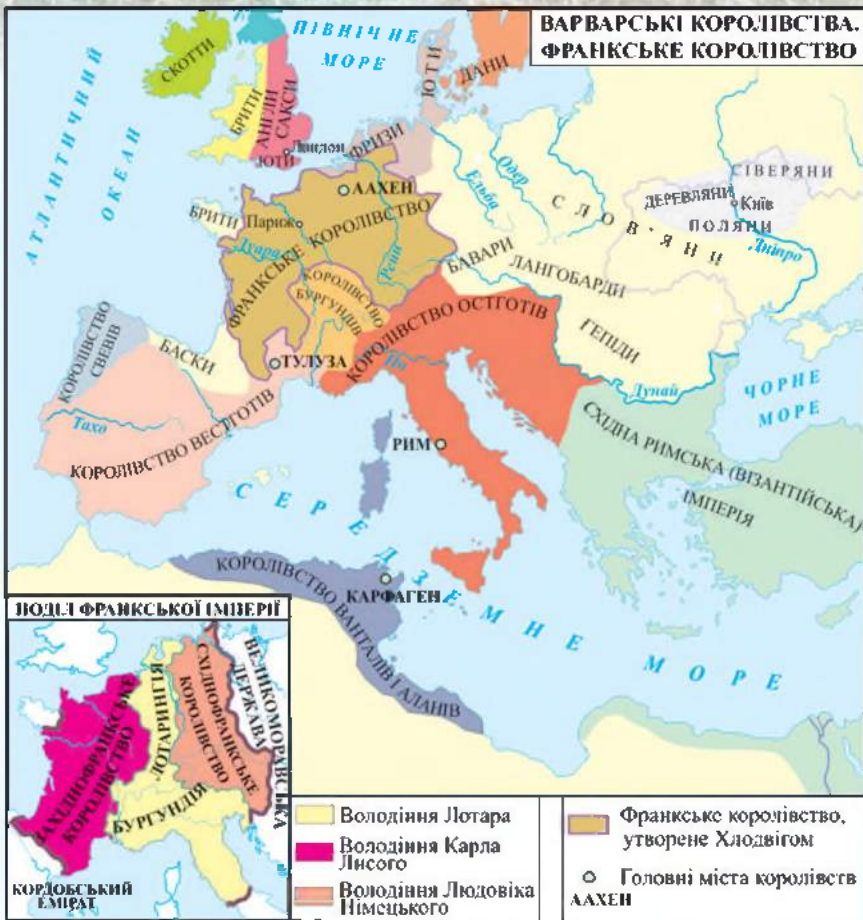
1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які факти з історії Середніх віків вас найбільше вразили? Чому?
3. Складіть перелік термінів та понять, які з'явилися у Середні віки.
4. Поміркуйте, чим можна пояснити виняткове становище релігії в епоху Середньовіччя.
5. Вправа «Сенкан». Створіть сенкан на тему «Середні віки».
6. Вправа «Займи позицію». Якби у вас була можливість, чи помандрували б ви у часі в Середньовіччя? Обґрунтуйте відповідь.

Узагальнення курсу «Історія: Україна і світ»

Добірка узагальнювальних онлайн-вправ
«Середньовіччя»
(загалом 7 вправ)

<https://cutt.ly/Aetwj5DX>

СКАНДИНАВІЯ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. ПОХОДИ ВІКІНГІВ

ЧЕСЬКЕ ТА УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВА. ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ. ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

МОНГОЛЬСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬ РУСИ-УКРАЇНИ (1222 – 1242 рр.)

**РУСЬКІ УДИЛЬНІ КНЯЗІВСТВА
У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ
XIV – ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ**

**ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА IV – ПОЧАТОК VI СТОЛІТТЯ)**

